

PH.D. ÉRTEKEZÉS

Szenyéri Zoltán
2001

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
TERMÉSZETTUDOMÁNYI KAR

„A társadalmi-gazdasági aktivitási területi problémái” Ph.D.
program

Programvezető: Dr. Tóth József

Témavezető: Dr. Dövényi Zoltán

Ph.D. értekezés

**Baranya és Tolna megye német kisebbsége etnikai
földrajzi vizsgálata a XVIII. századtól napjainkig**

Szenyéri Zoltán

Dombóvár, 2001

Tartalomjegyzék

	Oldal
1. Bevezetés, célkitűzés	4
2. Tudománytörténeti áttekintés	9
2.1 Az etnikai földrajz kialakulása, tárgyköre, a legfontosabb hazai tudományos eredményei az 1960-as évekig	9
2.2 A hazai etnikai kutatások legfontosabb eredményei az 1960-as évektől napjainkig	13
3. A disszertációban előfordult legfontosabb módszertani problémák, követelmények	17
3.1. Az etnikai térképek szerkesztésével kapcsolatos problémák	17
3.2. A kutatás, adatgyűjtés módszertani problémái, nehézségei	18
4. Baranya és Tolna megye etnikai térszerkezetének változásai a betelepítésektől a XIX. század közepéig	22
4.1. A XVIII. századi telepítések	22
4.2. Baranya és Tolna megye etnikai térszerkezete a XVIII. század végén	43
4.3 Baranya és Tolna németisége a XIX. század közepén	49
5. Baranya és Tolna etnikai térszerkezetének változásai, s az ezeket befolyásoló tényezők a XIX. század közepétől 1941-ig	57
5.1. A magyarországi nemzetiségpolitika változásai 1867-1941 között	57
5.2. Tolna megye német anyanyelvű lakosságának változásai 1880-1941 között	70
5.3. Baranya megye német anyanyelvű lakosságának változásai 1880-1941 között	76
5.4. Interetnikus kapcsolatok Baranya és Tolna megyében 1880-1941 között	81
5.5. A településnagyság és az etnikai összetétel összefüggései Baranya és Tolna megyében a népszámlálások tükrében 1880-1941 között	95
5.6. Az etnikai környezeti index alkalmazása baranyai és tolnai településeken 1880-1941 között	119
6. Exodus a II. világháború után: a németeket ért kollektív megtorlás időszaka 1944-1948 között	131
6.1. A németeket sújtó intézkedések első hulláma: a „málenkij robot”	131
6.2. A székelyek letelepítése 1945-ben, a kitelepítések belpolitikai és nemzetközi előzményei	142

6.3. A kitelepítések végrehajtása, a németiség elűzését kísérő újabb politikai küzdelmek	153
6.4. A kitelepítettek létszámának megállapítása	160
6.5. A kitelepítések területi és időrendi megoszlása Baranyában és Tolnában	166
7. A tolnai és baranyai németek lélekszámának, térbeli szerkezetének alakulása a kitelepítésektől napjainkig	173
7.1. A népszámlálási adatok hiányosságai, az 1980. évi ún. tanácsi felmérés eredményei	173
7.2. A németiség társadalmi-gazdasági helyzete Baranyában és Tolnában az ezredfordulón kérdőíves felmérés alapján	185
7.2.1. <i>A kérdőívezés céljai, a lebonyolítás módszerei</i>	185
7.2.2. <i>A válaszadók identitástudata, anyanyelvi és nemzetiségi hovatartozása</i>	187
7.2.3. <i>A felmérésben részt vettek származása, nyelvismerete</i>	190
7.2.4. <i>Adalékok a „málenkij robot”-ról, a kitelepítésekről, kapcsolatok a kitelepített rokonokkal, a települések mai létszámának megállapítása becslésekkel</i>	196
Összegzés	202
Irodalomjegyzék	204
Melléklet	

1. Bevezetés, célkitűzés

A disszertáció tudományterülete az etnikai földrajz. Magyarországon a geográfia újjászületett irányzatának nevezhető, mely 1945 előtt már nemzetközileg is ismertté és elismertté vált ugyan, de a következő majdnem öt évtizedben szinte teljes hallgatásra ítéltetett. A geográfusok közismert szerepet vállaltak a II. világháború előtti és alatti területi visszacsatolások előkészítésében, ezért az internacionalizmusát hangoztató új rendszerben a nemzetiségi problémák bemutatásának nem lehetett helye. Az 1980-as években élénkültek meg az etnikai kutatások, de a földrajz nagyon sokáig keveset vállalt magára e kérdéskör vizsgálatából.

Debreceni egyetemi tanulmányaink során – még a történelemmel kapcsolatos kurzusok alkalmával is – sokat hallottunk *Teleki Pálról*, nagy ívű tudományos munkásságáról, tanítványairól. Akkor a rendszerváltozás alkalmával ez még csak a tudománytörténet keretében történhetett, etnikai földrajzot, politikai földrajzot nem hallgathattunk és tanulhattunk. De érdeklődésünket ez a kevés alkalom is felkeltette a diszciplínák iránt. Jómagam gyakorló középiskolai tanárként is egyre fontosabbnak éreztük az etnikai problémák bemutatását, hisszük, hogy tudományunk felértékelődött az utóbbi években, elég csak az utóbbi esztendőök véres délszláv konfliktusaira gondolni. A földrajz mellett másik oktatott tárgyunk a történelem, szükségképp sodródtunk tehát egy olyan intermedier tudományterület felé, amelynek nem csupán földrajzi megközelítése és módszerei vannak.

Eddigi életünk legnagyobb része, jelenlegi lakóhelyünk is a Délkelet-Dunántúlhoz köt, ahol az itt élő németiség minden korábbi pusztítás ellenére is a mai Magyarország egyik legnagyobb nemzetiségi szigete maradt. Régóta „Schwäbische Türkei” néven emlegették, ide sorolva Baranya, Somogy és Tolna megye német származású lakosságát. Témaválasztásunkat tehát a szülőföld szeretete és megismerési vágya is inspirálta.

A disszertációnkban összefoglalt kutatás során a következő célokat szerettük volna megvalósítani:

- A rendelkezésünkre álló népességtörténeti források és népszámlálások segítségével igyekeztünk áttekinteni, hogy alakult a németek sorsa a betelepítésektől a kitelepítésekig. Mivel csak az 1880. évi népszámlálás folyamán érdeklődtek először a lakosság anyanyelvi hovatartozása iránt, előtte nincsenek

pontos adataink a némettség lélekszámáról. Három időpontot választottunk kiindulásként e majdnem 200 év a lehetőségekhez mérten tárgyyszerű bemutatásához. A XVIII. sz. elejét, ehhez *Acsády I. (1896)* ismert munkáját használtuk. A XVIII. sz. vége etnikai térszerkezetének rekonstruálásához főleg a *Lexikon Locorum*ot (1773), s az 1784-1787 közötti első népszámlálás adatait (*Danyi D. – Dávid Z. (szerk.) 1960*) vettük igénybe. A harmadik időpillanathoz – minden hiányossága ellenére is – nagyszerűen használható mű *Fényes E. (1851)* geográfiai szótára volt. A források felhasználása, az adatok, eredmények feldolgozása elsősorban térképi ábrázolás segítségével történt.

- A dolgozat második nagy egysége a némettség számára tragikus 1944-1948 közötti kényszerű népvándorlás következményeivel foglalkozik. A korábbi kifejezett tiltás után az 1980-as évek végétől, 90-es évek elejétől végre megkezdődhetett ennek az eseménysornak a tudományos feltárása. A németek elhurcolásának nemzetközi hátterét, a belpolitikai csatározásokat, a kitelepítések és a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény szerves kapcsolatát lényegében már *Fehér I. (1988)*, *Füzes M. (1986, 1989, 1993, 1997)*, *Tóth Á. (1993)*, *Zielbauer Gy. (1990a, 1994)* munkássága alapján ismerjük. De *Füzes* kivételével valamennyien az egész országra vonatkozó feltárás igényével munkálkodtak, míg a saját kutatások Tolna és Baranya megyére korlátozódtak. Sajnos a megfelelő feltételek hiányában az eredmények némiképp torzóban maradtak, de így is sikerült megvalósítanunk azt, hogy Tolna megye majdnem egészéről és Baranya megye több tucat településéről személyesen, főleg az interjúkészítés eszközével adatokat gyűjthettünk. Ahol a saját kutatások hiányosak, ott főleg *Füzes M.* publikációira támaszkodtunk. Igyekeztünk elhatárolni a történelemtudomány és a geográfia céljait, módszereit. A disszertációnkban háttérbe szorult az eseménysor szimpla bemutatása, bár minket is érdekelt e tragikus mozzanatsor kronológiája. Ez utóbbit is igyekeztünk más tényezők mellett térbeli szempontból ábrázolni, emellett figyelmet fordítottunk a településtípusok és a némettség pusztulásának mértéke közötti összefüggések feltárására is.
- Harmadik nagy egységként megpróbáltuk a tolnai és a baranyai némettség elmúlt 50 esztendejét a lehetőségekhez képest a legnagyobb pontossággal bemutatni. Természetesen nem minden aspektust tudtunk és akartunk a teljes mélységében

megragadni, a vezérmotívum számunkra mindvégig a németiség létszámának közelmúltbeli és jelenbeli megállapítása volt. Nagyon bonyolult feladat ezt pontosan feltérképezni, amit jelez, hogy számos módszert alkalmaztak az elmúlt évtizedekben, de mindegyiknek számos bírálója is akadt. Igyekeztünk ezeket az eltérő tudományos metódusokat bemutatni, s lehetőleg saját etnikai térképeket szerkeszteni a fellelhető különböző eredmények alapján. Mivel sok ellentmondásba ütköztünk, összeállítottunk egy reprezentatív kérdőívet, amit különböző településfajtákban sikerült kitölteni.

Három nagy célcsoportban, egységben gondolkodtunk tehát, de az értekezés terjedelmi és gondolati okok miatt hat fejezetre tagolódik. A dolgozat a következő kérdéskörökkel foglalkozik:

a. Tudománytörténeti áttekintés

Igyekeztünk áttekinteni a geográfián belül sajátos helyzetű etnikai földrajz legfontosabb tudományos fordulópontjait. Újra hangsúlyoznunk kell e diszciplína relatíve fiatal létezését.

b. Módszertani alapok és nehézségek

Igyekeztünk bemutatni az etnikai térképek szerkesztésével kapcsolatos problémákat, továbbá be kívántuk mutatni az egyes fejezetek megírásával kapcsolatos nehézségeket, az anyaggyűjtést hátráltató, nehezítő tényezőket.

c. Baranya és Tolna etnikai térszerkezetének változásai a betelepítésektől a múlt század közepéig

Minden nemzetiségekkel foglalkozó kutató számára azonos probléma okoz nehézségeket ebben a korban, azaz a pontos felmérések hiánya. *Acsády I.* munkáját sokan bírálták már (*Dávid Z. 1957, Faragó T. 1996*), de a XVIII. század elejére vonatkozóan ezen kívül nincs átfogó igény, s hasonló tárgyúsággal megírt munka. Az ő közlései alapján szerkesztettünk térképeket, amelyekkel a két megye akkori etnikai viszonyait kíséreltük meg rekonstruálni. Emellett áttekintettük a betelepítések hátterét, céljait, következményeit.

A XVIII. század vége etnikai térszerkezetének bemutatásához elsődleges kiindulási pontként a *Lexikon Locorum* (1773) használtuk, s ezt a kútfőt egyszerre alkalmaztuk az első, II. József uralkodása idején elrendelt 1784-1787-es népszámlálás konkrét adataival

(Danyi D. Dávid Z. (szerk.) 1960). Módszerünk nem újkeletű, a szakirodalomban megtalálhatjuk alkalmazását más kutatási térségekre vonatkozóan is (Bottlik Zs. 2000).

A XIX. század közepén íródott Fényes E. már említett geográfiai szótára, amely minden következtetlensége ellenére is eléggé hitelesen tárja elénk Magyarország akkori nemzetiségi és vallási szerkezetét. Viszonylagos pontosságát a későbbi népszámlálásokkal tett összevetéseink valószínűsítik. A korszakra vonatkozóan létezik még Hornyánsky, V. (1858) geográfiai lexikona is, amely az 1850-es osztrák szervezésű népszámlálás adatainak felhasználásával készült. Mivel azonban a minősítéseken, vallási megoszláson túl egzaktabb adatokat ő sem állapít meg mint Fényes, inkább az utóbbi művét vettük alapul kutatásaink számára. A múlt század közepére nagyobb vonalakban kialakult Baranya és Tolna megye etnikai arculata, a II. világháborúig ehhez képest csak jelentéktlenebb módosulások történtek térségünkben.

d. Baranya és Tolna megye etnikai térszerkezetének változásai, s az ezeket befolyásoló tényezők a XIX. század közepétől 1941-ig

Kettős követelmény vezérelt minket a fejezet megírása során: Egyfelől minden népszámlálást térképen ábrázolva mozzanatról mozzanatra nyomon követni a megyék etnikai térszerkezetének változásait, másfelől e módosulások lehetséges okait próbáltuk meg felkutatni.

Bár geográfiai dolgozatot írtunk, a történelmi körülmények hatásait, a meg-megújuló magyarosítási törekvéseket, egyéb hatásokat mindenképp értékelnünk kellett. Emellett izgalmas feladatot jelentett az 1930-as években erősödő hazai nacionalista propaganda és az akkor megalakult Volksbund-mozgalom antagonizmusának a megragadása, hatásuk elemző bemutatása.

A történelmi kor mellett természetes a települések száma, mérete, etnikai összetétele, típusa is döntő szerepet játszott a bekövetkezett arculatváltozásokban. Újszerű feltételként foglalkoztunk a települések etnikai környezetének vizsgálatával, nézetünk és bizonyítékaink alapján nem csupán falvaink és városaink saját paraméterei, hanem a környezetük is determinálja a változásokat. Nagy időigényt követelt az ún. etnikai környezeti indexek kiszámítása, bemutatása.

e. Exodus a második világháború után: a kitelepítések

Nagyon összetett és minden kutatási előzmény ellenére olyan területtel találkoztunk, ahol rengeteg a megválaszolatlan probléma. Mint korábban említettük, nem a nemzetközi

és a hazai politikai háttér rekonstruálása okozott igazán nehézséget, hiszen ezt a történettudomány lényegében már elvégezte, ill. ennek a további részletes elemzése nem is tartozott a céljaink közé.

f. A németiség létszámának, elhelyezkedésének alakulása a kitelepítésekől napjainkig

A németek mai létszámának megállapítása okozta számunkra a legnagyobb nehézségeket. A hivatalos népszámlálások módszertani elégtelenségeire sokan felhívták a világháború után a figyelmet. A felmerülő ellentmondások után készítettünk el egy kérdőívet, ami alapján saját önálló következtetésekre akartunk jutni a németiség jelenlegi létszámára vonatkozóan.

Az értekezést a Pécsi Egyetem TTK Doktori Iskolájában a „Társadalmi-gazdasági aktivitás területi problémái” alprogram keretében, egyéni felkészülés során készítettem el. Létrejöttéhez az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok, valamint a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány nyújtottak anyagi támogatást.

E helyen szeretnék köszönetet mondani a Pécsi Egyetem Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékének, s *Tóth József* tanszékvezető egyetemi tanár, rektornak, hogy befogadtak és lehetőséget nyújtottak a dolgozat elkészítésére úgy is, hogy nem ebben az alma materben szereztem meg a diplomámat. Külön köszönet illeti meg témavezetőmet, *Dövényi Zoltánt*, aki szelíd tanácsaival igyekezett a helyes irányok felé terelni, s mindig önbizalmat és kitartást csepegtetett belém. Sokkal tartozom feleségemnek *Szenyériné Szabolcska Juliannának*, aki a családi háttér harmóniáját tartotta fenn, s emellett az ábrák, a szöveg megszerkesztésében is segítséget nyújtott. Kollégáim, *Kocsis Imre és Porgányi Zoltán* középiskolai tanárok is közreműködtem számos ábra, térkép létrehozásában, így őket is megilleti a köszönet.

2. Tudománytörténeti áttekintés

2.1 Az etnikai földrajz kialakulása, tárgyköre, a legfontosabb hazai tudományos eredményei az 1960-as évekig

Az etnikai földrajz önálló tudományként való elismertsége országoként igen eltérő. Sok nyugat-európai országban ma is a népességföldrajz részének tekintik, de a volt Szovjetunió területén, ahol a nemzetiségi összetétel vizsgálata kiemelt kutatási feladatnak számított, önálló diszciplínaként tartják számon (*Kocsis K. 1996*).

A tudományokon belüli elhelyezését az is bonyolítja, hogy a nemzetiségek nem csupán a földrajz érdeklődésének homlokterében állnak, etnikai kérdésekkel történészek, demográfusok, néprajzosok, sőt jelenleg egyre gyakrabban jogászok is foglalkoznak.

A nemzetiségi kérdések iránti érdeklődés a XVIII. század végén erősödött fel. A felvilágosodás először Franciaországban, majd a nacionalizmus Európa más részein is kialakította a modern nemzet fogalmát. Ebbe már azonos kulturális örökség és nyelv alapján mindenkit beleértettek, eltérően a feudális kor kirekesztő felfogásától. A középkori nemzetfogalom egyértelműen politikai és hatalmi szempontok alapján megfogalmazott volt, csak az állam irányításában részt vevő rendek tartozhattak bele.

A XIX. század erősödő nemzeti mozgalmai először kulturális jogokat, majd területi-politikai autonómiát, végül teljes elszakadást követeltek. Az uralkodó államnemzetekben mindez nem a nemzetiségek jogainak fokozatos kiterjesztését váltotta ki, hanem épp ellenkezőleg, e jogok korlátozását. A nemzetiségi problémák erősödése ugyanakkor megteremtette azt az igényt, hogy a tudomány foglalkozzon a létszámadatokkal, elhelyezkedésükkel, demográfiai sajátosságaikkal.

A XIX. században a legtöbb országban – hazánkban 1880-tól – megjelentek az első részletesen publikált népszámlálási adatok az egyes államok anyanyelvi viszonyairól. Egyre több szakember fordult figyelemmel az etnikai kérdések felé, néprajzosok, történészek, nyelvészek, térképészek, geográfusok kezdtek el ezzel a problematikával foglalkozni (*Kocsis K. 1996*).

Felmerül itt azonban egy nagyon fontos kérdés. Mindenki ezen eredetileg külön tudományok művelői közül automatikusan etnikai földrajzossá vált azáltal, hogy ilyen problémákkal kezdett el foglalkozni? Úgy véljük nem, inkább arról van szó, hogy a

nemzetiségek sok tudomány érdeklődését felkeltették, sok helyről érezték feladatnak és kihívásnak a velük való foglalkozást. Mi az, amiben tudományunk, **a geográfia mégis többletet adhatott**, amivel igazán elősegítette az etnikai problémák helyes értelmezését? Meggyőződésünk szerint **a térbeli szemlélet, a pontos, körültekintő etnikai térképek szerkesztése**. Igaz, azzal, hogy a földrajz igazán behatóan elkezdett törődni a nemzetiségekkel, önálló diszciplínaként az etnikai földrajz rögtön még nem különült el.

Nézetünk szerint **a XIX. század végétől nagyon sokáig az etnikai földrajz az ún. emberföldrajzba beágyazottként működött, s fejlődött tovább**. A modern emberföldrajz fogalmát megalkotó *Ratzel, F. (1882-1891)* elsőként vizsgálta a földrajz keretein belül az egyes etnikumok térbeli eloszlásának, annak a földrajzi környezettel való kapcsolatának a sajátosságait (*id. Kocsis K. 1996*). Ugyanakkor kiemelkedő szerepet játszott a modern politikai földrajz történetében is, részletekbe menően foglalkozott az országhatárokkal, de a belső közigazgatási határok problematikájával is, így más tudományterületek is úttörőnek tarthatják (*Hajdú Z. 1997*).

Az I. világháború előtt és alatt a társadalomföldrajzon belül a politikai földrajz intenzív fejlődésnek indult, egyik legnevezetesebb alakja, a svéd *Kjellén* megalkotta a geopolitikát, amelyet sokan teljesen új tudományként kezeltek, de a kor meghatározó magyar földrajzosa, *Teleki P.* csak a politikai földrajz egyik ágának tekintette (*Hajdú Z. 1997*). **A geopolitika talán legfőbb törekvése az államhatárok létrejöttének magyarázata, ill. ezek megváltoztatásának lehetséges indoklása volt.**

S ezen a ponton volt találkozás a különböző tudományterületek között, hiszen a világháború kora és az utána következő béketárgyalások minden korábbinál nagyobb mértékű kutatási tevékenységet igényeltek az egyes nemzetiségek iránt, s fellendítették az etnikai térképezést is. E térképekkel minden nép, minden kormány a saját vélt vagy jogos követeléseit igyekezett alátámasztani.

Nyilvánvalóan ez etnikai térképezés egyik legfontosabb célterülete az Osztrák-Magyar Monarchia lett, a franciák, németek, olaszok mellett az itt élő népek is egyre-másra készítették térképeiket irredenta politikai céljaik érdekében. Főként a csehek és a románok szerkesztettek tendenciózusan torzító kartográfiaikat. A kevés kivételhez tartozott a szerb *Cvijić*, igaz később ő is a nagyszerb expanziós célok szolgálatába állt (*Kocsis K. 1996*). A béketárgyalásra a teljesen alárendelt szerepet játszó magyar küldöttség hihetetlenül felkészült, többek között három etnikai térképpel is igyekezett az igazságosabb

határmegvonást kiharcolni. A legismertebb közülük *Teleki P.* sokat emlegetett "vörös térképe", aminek ábrázolási módszere is egészen új volt.

Ezen a torzított kartogramnak nevezhető térképen annyi mm² lett befestve, ahány 100 lakosa volt 1910-ben az országnak. A szerző számos fehér foltot, azaz teljesen lakatlan területet is feltüntetett térképén, hogy a valós arányokat térbeli módon, vizuálisan is feltüntethesse (*Kocsis K. 1996*). Természetesen az adott történelmi helyzetben a jó felkészülés, a precíz térképek sem akadályozhatták meg az ország igazságtalan feldarabolását.

A két világháború közötti időszakban a geopolitika *Haushofer, K.* munkásságával önálló diszciplínává vált. Az ő tevékenysége nagy mértékben formálta *Hitler* szemléletét, sőt a Harmadik Birodalom idején egyértelműen ez a tudomány a terjeszkedő náci birodalom kiszolgálójává, manipulatív, propagandisztikus térképek elkészítőjévé vált (*Hajdú Z. 1997*). A meglévő tudományos eredmények ellenére ezért minősíthették később az egész kommunista világban fasiszta áltudománynak a geopolitikát, amelyet tüzzel-vassal üldözni kellett.

Az etnikai földrajzi kutatás és térképezés valódi virágzását élte ebben a korszakban, hiszen győztesek és vesztesek is újabb bizonyítékokkal akarták megakadályozni, ill. elősegíteni az esetleges határrevíziókat. **Hiába játszott azonban az etnikai földrajz még a korábbinál is jelentősebb szerepet, igazán nem önállósodhatott, ráadásul legfontosabb művelői hazánkban is elsősorban politikai földrajzosoknak számítottak, és annak is tartották magukat.**

Teleki P. nem csak tudós volt, hanem kiváló szervező is, aki 1926-ban megalapította az Államtudományi Intézetet, azzal a feladattal, hogy itt kellett gyűjteni a közép-európai utódállamok statisztikai adatait, hivatalos publikációit. Munkatársait többnyire a szomszédos államok területéről származó fiatalokból válogatta, közülük főleg *Rónai A.* szerzett hírnevet magának (*Rónai A. 1989*).

A II. világháború idején, elsősorban az 1. és a 2. bécsi döntés (1938 és 1940) idején az érintett államok részéről újra megélénkült az etnikai térképezés. Különösen kiemelkedő munka volt hallatlan precizitása miatt éppen az Államtudományi Intézetben elkészült *Jakabffy*-féle egymilliós léptékű „Közép-Európa néprajzi térképe” című munka (*In: Kocsis K. 1996*). 1945-re elkészültek, de a bekövetkező politikai változások miatt csak a 90-es években lehettek nyilvánosak a Közép-Európa Atlasza hasonlóan remek térképlapjai. A

térképek 3600000 statisztikai adatot tartalmaztak, 10 ország statisztikai adatait gyűjtötték előtte módszeresen (*Rónai A. 1989*).

A II. világháborút követő újabb párizsi békekonferenciára már korántsem volt annyira lázas és alapos a magyar felkészülés mint az előzőre. Főleg az MKP vezetői nem vártak eredményt, ill. abban bíztak, hogy a proletár internacionalizmus úgylis minden nacionalista túlzást elsöpör. Mint ismert, a magyar küldöttség talán egyetlen valamire való sikere az volt, hogy sikerült megakadályozni a magyarok erőszakos eltávolítását a Felvidékről.

1948 után az etnikai térképezésnek, a nemzetiségekkel kapcsolatos kutatásoknak hirtelen vége szakadt. A legbűnösebbnek a földrajztudományt tekintették, pontosan amiatt, hogy tevékeny szerepet játszott a revízió előmozdításában. A vétkes tudományon belül a politikai földrajz, az etnikai földrajz lettek a legsúlyosabban tiltott tudományágak a következő korszakban. A 60-as évek derekáig szinte teljesen szünetelt a publikációs tevékenység ilyen témakörben. Az etnikai kutatásokat az a tény is nehezítette, hogy a népszámlálások települési szintű etnikai adatsorait a kommunista országokban túlnyomórészt szolgálati célúnak vagy titkosnak minősítették (*Kocsis K. 1996*).

A két háború közötti időszakban jelennek meg nagyobb számban összefoglaló művek és kisebb tanulmányok a hazai németsegről. Nem csupán hazánkban, hanem határainkon túl is egyre több kutatót kezdett el foglalkoztatni a hazai németek sorsa. Elsősorban történelmi munkák születtek, de igen sok néprajzi megközelítésű publikáció is született akkoriban. Jelentős munkának számított a hazai németiség akkori vezetőjének, *Bleyer, J.-nak (1928)* a szerkesztésében megjelent tanulmánykötet, amelyből számos művet (*Schilling, R., Schnitzler, J.*) felhasználtunk adatgyűjtéseink folyamán.

A dunántúli németiség kifejezetten földrajzi vonatkozásait, elterjedésüket, ill. településformáit magyar nyelven *Tóth F. (1931)* publikálta akkoriban. Vizsgált térségünkről is szép számmal születtek tanulmányok, ezeket főleg a betelepítések korának vizsgálatához tudtuk kiválóan felhasználni (*Hartmann, R. 1935, Weidlein J. 1937, Taba I. 1941, Steinsch I. 1942*).

A külföldön született művek közül jelentős *Isbert, O. A. (1931)* munkája a Dunántúli-középhegység németiségéről, amely történelmi jellege mellett földrajzi aspektusokat is tartalmaz. Emellett meg kell említeni *Faas, O. (1936), Hassinger, H. (1934), Holder, G. (1931), Rieth, A. (1927), Schuon, G. (1936)* tanulmányait.

2.2 A hazai etnikai kutatások legfontosabb eredményei az 1960-as évektől napjainkig

A 60-as évek közepéig még a diktatúra által „hivatalosan megtűrt” kutatókat sem nagyon találunk, akik nemzetiségi kérdésekkel foglalkozhattak volna. Ezután végre kis számban megjelenhettek e tárgykört érintő publikációk, de általában kevésbé ismert folyóiratokban vagy csupán helytörténeti tanulmányokban. Tehát a politikai hatalom inkább elnézte a hazai nemzetiségek helyzetének, létszámának feltárását, de nem támogatta és propagálta. Különösen a hazai németység múltjának vizsgálata jelentett érzékeny pontot, hiszen mint később látni fogjuk, a kitelepítések időszakában számos törvénytelenység történt. Szertefoszlott volna a győzedelmes és erkölcsös szovjet felszabadító hadsereg mítosza, ha a „malenkij robotról” szó esett volna, az akkori MKP pedig kifejezetten támogatta és elősegítette a németység elhurcolását.

Az etnikai problematika akkori állandó kutatói közé tartozott *Komanovics J. (1969, 1978, 1988)*, *Kósa L. (1969)*, *Käfer I. (1983)*, *Kövágó L. (1978, 1981, 1982, 1985)*, *Kemény I. (1974, 1976)*, *Fehér I. (1972, 1988)*, *Füzes M. (1978, 1980, 1986, 1989)*. Ezek a művek, főleg a 60-as években inkább általánosságokra szorítkozhattak, mindenkinek azt kellett elsősorban taglalnia, hogy a szocializmusban mennyire nincsenek nemzetiségi konfliktusok. A Trianon-problémáról, a külföldre szakított magyarságról nem lehetett írni, a németység tekintetében szó sem volt kollektív büntetésről, s a kitelepítéseket mégis érintő szerzők bölcsen tették, ha a nemzetközi politikai helyzettel, elsősorban a potsdami konferencia határozataival magyarázták a németek kiszállítását. Úttörő jelentőségű volt ugyanakkor *Kósa L.-Filep A. (1978)* a magyarság táji-történeti tagolódását bemutató munkája.

Mint az eddigi évszámokból látható, igazán csak a 1980-as évektől gazdagodott ugrásszerűen a hazai etnikai kutatások anyaga. Igaz, az eddig említett kutatók túlnyomó többsége történész volt, kivétel *Kósa L.*, aki a néprajz területéhez tartozott. Ekkor publikált *Hoóz I.* is, aki demográfus volt, s kidolgozta a népszámlálások gyakran tapasztalt fogyatékoságai miatt az adatfelvétel egészen új módszerét, amelyet az 1980. évi ún. tanácsi felmérés alkalmával a gyakorlatban is megvalósítottak (*Hoóz I. 1975, 1977, Hoóz I.-Kepecs J.-Klinger A. 1985*).

A 80-as évektől újabb szerzők is publikáltak etnikai problémákról (*Arató E. 1983, Bellér B. 1981, Für L. 1982, Stefka I. 1982, Joó R. 1988*). Ekkor jelenhetett meg a két

háború közötti magyarországi nemzetiségpolitikát sokoldalúan kutató *Tilkovszky L.*-nak is számos könyve és tanulmánya, elsősorban a hazai németiség múltjára vonatkozóan (*Tilkovszky L. 1978, 1984, 1986, 1988, 1989*). **Fontos határkő volt az 1987-ben megrendezett történetiszak konferencia**, amelyre külföldi kutatókat is meghívtak, s végre lehetett számos tabutémával is foglalkozni, s érthető módon a külföldi tudósok jóval szókimondóbbak lehettek magyar kollégáiknál (*Hambuch V. 1988*).

Hiába jelent meg egyre több tanulmány, cikk, könyv a hazai és külföldi nemzetiségekről, **ebből a hirtelen jött viszonylagos bőségből a földrajztudomány szinte teljesen hiányzott**, kivételt csak *Kocsis K.* a korszakban megjelent művei jelentettek (*Kocsis K. 1983, 1985, 1988*). Igaz, tudományunk leírhatatlan hátrányokkal indult, hiszen a revíziós politikai tevékenység támogatása nem jelentett jó ajánlólevelet a múlt rendszerben, s a településszintű adatsorok általában továbbra is bizalmasnak számítottak (*Kocsis K. 1988*). Míg korábban, 1945 előtt izgalmas és összetett kérdés volt a politikai és az etnikai földrajz közötti kapcsolat feltárása, ebben a korszakban ezt értelmetlen felvetni, hiszen igazi politikai földrajzi munka nem születhetett, tudományunkon belül hivatalosan ilyen részdiszciplína nem is létezhetett.

A 1980-as években külföldön ugyanakkor egyre inkább megerősödött a kérdéskört a földrajz felől megközelítő kutatási tevékenység, sőt a Szovjetunióban az etnikai földrajz önálló diszciplínává válhatott. Jellemző módon itt született meg az 1945 utáni időszakban az első olyan, nem magyar származású kutató tanulmánya, amely a magyarországi kisebbségekkel átfogóan foglalkozott (*Kocsis K. 1996*).

Földrengésszerű változásokat hozott a 90-es évtized a volt kommunista országokban, így hazánkban is. Eltűntek a tabutémák, megszűntek a tiltások, hozzá lehetett végre jutni az eddig zárt forrásokhoz és adatsorokhoz. Újjáéledt a magyar politikai földrajz, **hatalmas űrt pótolva jelent meg Pap N. és Tóth J. (1997) szerkesztésében Európa politikai földrajza**. Ennek a tudománynak az alapkategóriája végérvényesen az állam maradt, az államok közötti kapcsolatok, térszerveződések tartoznak a vizsgálatának a fókuszába (*Hajdú Z. 1997*).

A politikai földrajz tovább diverzifikálódott, önálló tudományként megjelent a választási földrajz, a közigazgatási földrajz (*Hajdú Z. 1997*). Nézetünk szerint az etnikai földrajz is végleg nagykorúvá vált eszközeiben, módszereiben, autonómmá vált még akkor is, ha Magyarországon egyelőre kevés művelője akad. A magunk részéről azonosulni

tudunk *Trjosnyikov, A. F.* definíciójával: az etnikai földrajz „a világ, egyes országok, régiók etnikumainak (múltbéli és jelenlegi) térbeli eloszlásának sajátosságait (etnikai határokat, dinamikáját, népességszámát) kutatja. Szoros a kapcsolata a történeti földrajzzal és az etnikai demográfiával. Az etnikai közösségek és a földrajzi környezet közötti kapcsolatokat történelmi távlatban vizsgálja, rámutatva a természeti faktorok jelentős és a társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározó szerepére.” (*Trjosnyikov, A. F. (szerk.) 1983, id.: Kocsis K. 1996*).

Az orosz tudós és *Kocsis K.* is a térbeliséget hangsúlyozta tehát, s magunk is meggyőződéssel valljuk, hogy az etnikai problémák, interetnikus kapcsolatok ábrázolásában ezzel az eszközzel tud a tudományunk a legjobban érvényesülni. De kétségtelenül **szükség van segédtudományok igénybe vételére**, a történelem, a politológia, a néprajz, a demográfia, a statisztika sokat segíthetnek a kutatóknak az eligazodásban és a helyes válaszok kimunkálásában. Emellett támaszkodnunk kell a földrajzon belüli rokon tudományterületek, a történeti, a politikai földrajz eredményeire is. Különösen szoros a kapcsolódás a településföldrajzzal, hiszen a legtöbb nem erőszakos beavatkozáson nyugvó hatást a települések immanens tulajdonságai, környezetük hatásai okozzák.

Az 1990-es években nem csak a politikai nyomás megszűnte, hanem az európai etnikai konfliktusok újjáéledése is hozzájárult ahhoz, hogy **az etnikai térképezés újabb reneszánsza kezdődött el**, elsősorban a Kárpát-medence déli részére és a Balkán-félszigetre vonatkozóan. Szerbiában és Horvátországban – akárcsak néhány évtizeddel korábban, a II. világháború idején – a háborús célok érdekében, Jugoszlávia 1991. évi széthullása után erősödött meg az etnikai kartográfia. Hazánkban ekkor *Kocsis K.* szerkesztett szinte kizárólag a hivatalos népszámlálási eredményekre alapozva térképeket a lehetséges feszültségforrások területén (*Kocsis K. 1996*).

A többi tudomány közül mindenekelőtt a történelem érdeklődése lett nagyobb problémakörünk iránt, különös tekintettel az 1944-1948 közötti időszakra. A kitelepítésekről az első átfogó monográfia ugyan az 1980-as évek végén már megjelent (*Fehér I. 1988*), de a korszak elemző, ideológiamentes bemutatásának a lehetősége csak most következhetett el. Először lehetett írni a korábban leginkább tiltott történéssorról, arról, hogy furcsán értelmezett „jóvátétel” gyanánt a hazai németek közül tízezreket hurcoltak a Szovjetunióba (*Füzes M. 1990b, 1991, Zielbauer Gy. 1990b*). Emellett végre tárgyyszerűen és félreérthetetlenül kiderülhetett az akkori magyar politikai elit felelőssége a

németek kitelepítésében, ill. kényszerű elhurcolásuk kapcsolódása a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezményhez (Szabó A. F. 1991, Tóth Á. 1993).

Tilkovszky L. is újragondolhatta, finomíthatta korábbi elképzeléseit (Tilkovszky L. 1991), Zielbauer Gy. (1990a, 1994) és Füzes M. (1991b) legújabb munkái révén egyre árnyaltabb kép tárulhat elénk a koalíciós időszakról, amelyet több kutató is találóan nevezett a legújabbkori népvándorlás időszakának.

A 90-es években jelent meg Aubert A. (1994, 1995) számos publikációja. Kelet-Baranya területén kérdőíves felméréssel és interjúkészítéssel mérte fel a Geresdi-dombság számos települését, s nem csupán etnikai földrajzi, hanem sokkal inkább gazdaságföldrajzi, szociálgeográfiai szempontok alapján igyekezett vizsgálni az 1945 után itt bekövetkezett többszöri változásokat.

A fiatalabb kutatók közül Bottlik Zs. (1998, 2000, 2001) figyelme főleg a Dunántúli-középhegység német kisebbségének etnikai földrajza felé terelődött, míg Keményfi R. (1994, 1996, 1998) néprajzos megközelítéssel publikált vegyes etnikumú települések és térségek vizsgálatáról. Farkas Gy. (1997, 1998, 2000) szintén nemzetiségileg vegyes területek vizsgálatának módszereiről, s ezen belül a felvidéki magyarság és az ottani szlovákság kölcsönhatásáról értekezett.

Határainkon túl is újjáéledt az érdeklődés a hazai németiség iránt, amelyet számos tanulmány bizonyít (Aschauer, W. – Heller, W. 1990, Aschauer, W. 1992, Volk, M. 1985, Wiese, B. – Zils, N. 1987).

3. Módszertani alapok és háttér

3.1. Az etnikai térképek szerkesztésével kapcsolatos problémák

A legfontosabb módszertani követelmény számunkra a minél pontosabb térbeli ábrázolás volt. Ez főleg Baranya esetében okozott komoly nehézségeket, részben az ottani településsűrűség miatt, másrészt azért, mert az elmúlt évszázadokban rengeteg település szűnt meg, veszítette el önállóságát, egyesítették a nagyobbakkal. Ugyanakkor **a térképezésnél a jelenlegi településhatárokból indulhattunk csak ki.** Emellett két választott megyénk közigazgatási határai is sokszor módosultak a történelem fordulópontjainak a hatására, de **következtetéseinket mindig Baranya és Tolna mai kiterjedésének megfelelően szándékoztunk megtenni.**

A *Fényes E.* által közölt adatok pontosságát mindkét megyében igazolták az 1880. évi népszámlálás eredményei. Közismert, hogy ekkor tudakolták először hazánkban a lakosság anyanyelvi hovatartozását, tehát ettől a felméréstől állnak pontos információk a kutatók rendelkezésére. Baranyában és Tolnában is az összes népszámlálás anyanyelvi adatait igyekeztünk térképen ábrázolni, s ennek a segítségével az egész korszakra vonatkozóan rendelkezünk adatbázissal.

Az egyesített helységeket együtt vettük számításba a megfelelő arányszámok kiszámolásánál, s ez sok esetben vezethetett torzulásokhoz, ugyanakkor a megfelelően plasztikus ábrázolás érdekében egyebet nem tehettünk. Főleg akkor keletkezhettek anomáliák, ha német és magyar településeket egyesítettek, hiszen a falvak eredeti arculata ezáltal – legalábbis a térképeken – megváltozhatott. Tolna megyében szemléletes példák erre Tamási és Pári, ill. Paks és Dunakömlőd esetei. Mindkét helyzetben egy jóval nagyobb, döntően magyar településhez került a kisebb, lényegében teljesen német falu. Egyszerűbb a helyzet a ma már szintén együvé tartozó Zomba-Tabód, ill. Bonyhád-Majos estében, mert ezek a helységek külön-külön is hasonló nagyságrendű németiséget birtokoltak, tehát egymás arányszámait nem annyira befolyásolták.

Még több változás történt a jelentős részben aprófalvas struktúrájú Baranyában, ahol sok esetben nem is kettő, hanem több település egyesítése történt meg. Nagyon jellegzetes példa Orfű, amely sok korábbi falu eggyé válása révén született meg, s a századfordulón ezeknek együttesen nem volt 1000 lakosa. Komló, s főleg Pécs rengeteg kisfalut olvasztottak magukba az elmúlt évtizedekben, ezek közül néhány – Szabolcs, Vasas,

Nagyárpád - jelentős népetséggel rendelkezett, mindez azonban a térképi ábrázolásban nem tükröződhet, hiszen a nagy népességű megyeszékhely arányait jelentős mértékben nem tudták módosítani.

Sásd és Hörnyék, Kiskozár és Mislény, Áta és Németi, Kisgyula és Belvárd, Pusztakisfalu és Lovászhetyén, Ibafa és Korpád is azt példázzák, hogy eredetileg ezek a falvak külön léteztek, de aztán egyesítették őket, így az etnikai arányok kiszámításánál együtt kellett őket kezelni. Speciális problémát okozott Máza és Szászvár, hiszen eredetileg az előbbi Tolnához, a másik Baranyához tartozott, ugyanakkor a komputerprogram egyként kezeli őket. (Igaz, közigazgatásilag ma már újra külön léteznek.) **Figyelnünk kellett a megyehatárokon bekövetkezett módosításokra is, ennek megfelelően a korábban Baranyához tartozó Jágónak, Kaposszekcső és Csikóstóttós természetesen Tolnában került ábrázolásra, míg az egykoron Somogy részét képező Szigetvári járás települései ma Baranyában vannak**

A németekkel szembeni kollektív megtorlás következményeit feldolgozó kartogramok készítésénél támaszkodhattunk a gazdag és pontos helytörténeti irodalom adataira. Egy-egy ilyen ábra megszerkesztése során több tucat forrást használtunk fel, a legtöbb csak az általa közölt konkrét létszámadatok miatt volt értékes és alkalmazható. Ezért mindegyik ilyen kútfőt értelemszerűen nem tudtuk külön hivatkozásban a megfelelő ábránál feltüntetni, de a szakirodalomban természetesen szerepeltettük.

3.2. A kutatás, adatgyűjtés módszertani problémái, nehézségei

A negyedik fejezet megírása során különösebb módszertani nehézségeink szerencsére nem voltak. A betelepítések korának kutatása nem tartozott vizsgálódásaink célterületébe, ezért igyekeztünk a fellelhető összes szaktudományi munkát felhasználni e korszak minél teljesebb ábrázolásához. Feltűnő volt, milyen kitűnően használhatók pontosságuk és igényességük miatt a XIX. században és a két világháború között keletkezett, elsősorban történeti munkák. Kevés adat áll rendelkezésre a XVIII. századi betelepítésekre vonatkozóan, ezért mindenféle bírálat ellenére felhasználtuk *Acsády I. (1896)* alapvető fontosságú művét. Emellett számunkra nagy meglepetést, kellemes csalódást jelentett adatbősége miatt *Steinsch I. (1942)* talán egy kicsit elfeledett műve. A szerzőnek alkalma volt bécsi levéltárakban is kutatni, ez a háttér pontosságának,

információgazdagságának. A meglevő adathiányok miatt nem ritkán az egyes szerzők meglehetősen különböző módon jellemezték a kor népességi viszonyait.

A XVIII. század vége etnikai térszerkezetének bemutatásához elsődleges kiindulási pontként a *Lexikon Locorum*ot (1773) használtuk, s ezt a kútfőt egyszerre alkalmaztuk az első, II. József uralkodása idején elrendelt 1784-1787-es népszámlálás konkrét adataival (*Danyi D. Dávid Z. (szerk.) 1960*). Módszerünk nem újkeletű, a szakirodalomban megtalálhatjuk alkalmazását más kutatási térségekre vonatkozóan is (*Bottlik Zs. 2000*).

Az ötödik fejezetben igyekeztünk a kiegyezéstől a II. világháborúig tartó történelmi korszak hazai nemzetiségpolitikájának vargabetűit bemutatni. A hazai történettudomány a legfontosabb kérdéseket már tisztázta, értelmetlen lett volna ezt a problémakört a kutatási céljaink között szerepeltetni. Ennek ellenére ezek a körülmények szervesen kapcsolódnak a hazai nemzetiségeink sorsához, ezért a legfontosabb fordulópontokat be kívántuk mutatni. Tettük ezt azért is, mert viszonylagos rövidsége ellenére hazánk társadalmi, gazdasági, politikai rendszere több alkalommal változott akkoriban.

Tolnában kevesebb, viszont Baranyában számos példát találtunk több nemzetiség együttélésére. Az interetnikus kapcsolatok bemutatásának ezért szenteltünk külön alfejezetet. Igyekeztünk komplexitásra törekedni, figyeltük, hogyan határozzák meg az egyes kisebbségek fennmaradásának lehetőségeit a településméretetek eltérései, a helységek etnikai környezete, a németek, délszlávok (elsősorban szerbek, horvátok), magyarok egyes településekben jellemző százalékos arányai.

Nemcsak a német nemzetiség lakóhelyen belüli szerepe, aránya, településének típusa, helységének nagysága, hanem véleményünk szerint **a települések környékének etnikai összetétele is meghatározó tényező** lehet abban, hogyan alakul sorsuk egy adott területen. **Ha egy helységgel közigazgatásilag érintkező határú települések német anyanyelvű lakosságát elosztjuk ezen helységek teljes népességével, megkapjuk azt a hányadost, amelyet etnikai környezeti indexnek neveztünk el.** Hasonló számítási eljárást mások is alkalmaztak (*Farkas Gy. 1997, 2000, Bottlik Zs. 1998, 2001*), s ők ezt szomszédsági indexként definiálták. Matematikailag a kétféle számítás nem ugyanazt jelenti, az általunk alkalmazott metódus kicsivel pontosabb eredményekre vezethet.

Kiszámításánál természetes lezáró határnak tekintettük a Duna és a Dráva folyót, hiszen az ezeken túli településekkel a vizsgált helységnek kevés közvetlen

kapcsolata lehet. Ugyanakkor a megyehatár nem jelenthet igazi cezúrát, de a mindenkori államhatárra tekintettel kell lenni. **1880-ban Baranya megyéhez hozzátartozott az ún. baranyai háromszög is**, hiszen ez a dátum még a békeszerződés előtti korszakra vonatkozik, ezért a hányados kiszámításánál **a ma már Horvátországhoz tartozó településeket is számításba vettük**. Ugyanakkor 1941-ben a népszámlálás január elsejei eszmei időpontban történt, míg a délvidéki visszacsatolás csak ezután néhány hónappal történt, így a korábbi dél-baranyai falvakat az index megállapításánál nem vettük tekintetbe.

Számításainknál a mai településhatárokból, közigazgatási egységekből indultunk ki, tehát összevontan szerepelnek az időközben egyesített települések. Természetesen ez Baranyában okozott nagyobb nehézséget, hiszen ott gyakran előfordult, hogy nem is kettő, hanem jóval több helység egyesült az azóta eltelt időszakban.

Sokkal nagyobb nehézségekbe ütköztünk a hatodik fejezet adatainak összegyűjtése során. Lényegében négyféle forrásból sikerült pontos tényeket szereznünk. Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete segítségével először egy előzetes kérdőívet juttattunk el minden olyan tolnai és baranyai önkormányzathoz, ahol az 1941-es népszámlálás alapján jelentős lelekszámú németiség élt.

Ennek hiányosságai után határoztuk el a saját adatgyűjtést idős német nemzetiségű lakosokkal helyben készített interjúk segítségével. E módszert azért is kellett alkalmaznunk, mert a 24. órában vagyunk, ugyanis egy-két évtized múlva egyáltalán nem lehet már olyan embereket találni, akik túlélő tanúként képesek hitelesen visszaidézni az általuk átélt vészterhes időszakot.

Ezen kívül sikerült sok faluban használható helytörténeti anyagot is találni, öröndetes, hogy egyre több településen jelent meg az igény, hogy saját múltjukat hitelesen és részletesen feltárják. Tolna megyében e három módszerrel a települések túlnyomó többségéről sikerült megfelelően részletes információbázist összegyűjtenünk. Ugyanakkor Baranyában a helységek nagy száma, a jelentkező időbeli és főleg anyagi korlátok mellett támaszkodnunk kellett a téma kiemelkedő hazai kutatója, *Füzes M.* adatsoraira.

A négyféle adatgyűjtési forrás alapján igyekeztünk területileg ábrázolni, többféle szempont alapján, a Szovjetunióba 1944 végén kényszermunkára elhurcoltak létszámát, a kitelepítések időbeli szakaszait, a németiség veszteségeit. Mivel ebben a korban valóságos népvándorlás zajlott le a vizsgált térségben, szintén *Füzes M.* közlései alapján területileg ábrázoltuk a németek helyére érkezett székely és felvidéki magyar népességet.

A hivatalos népszámlálások módszertani elégtelenségeire sokan felhívták a világháború után a figyelmet. A hetedik fejezetben leginkább *Hoóz I.* módszerét vettük górcső alá, s az általa javasolt adatfelvételi eljárás alapján elvégzett 1980. évi tanácsi felmérés következtetéseit mutattuk be térképi ábrázolás segítségével.

A felmerülő ellentmondások után készítettünk el egy kérdőívet, ami alapján saját önálló következtetésekre akartunk jutni a németiség jelenlegi létszámára vonatkozóan. A kiválasztott mintatelepülések lakosságát korcsoportok alapján reprezentatívan próbáltuk kikérdezni, s az így kapott adatokat részletesen kiértékelni.

4. Baranya és Tolna megye etnikai térszerkezetének változásai a betelepítésektől a XIX. század közepéig

4.1. A XVIII. századi telepítések

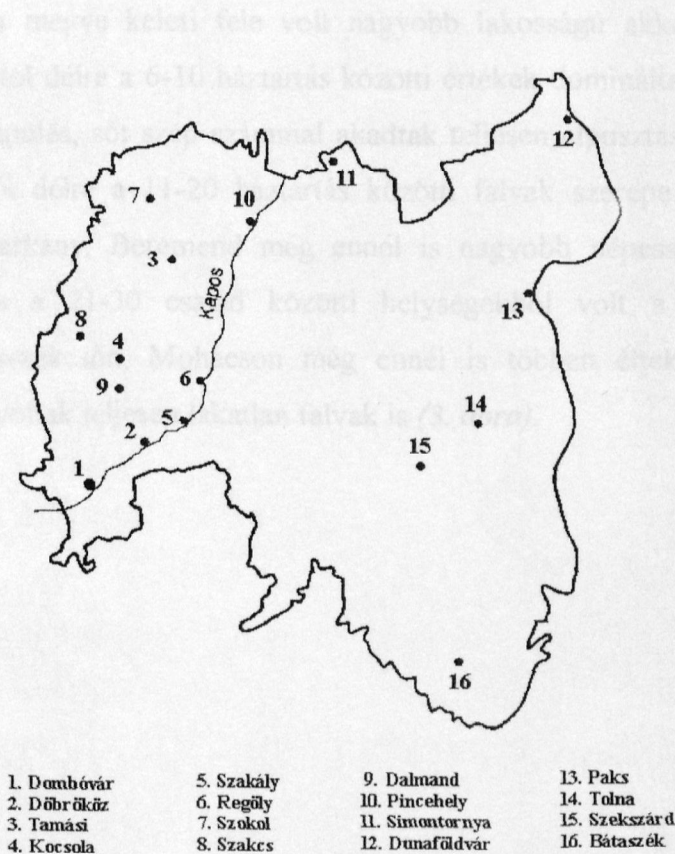
Tolna és Baranya megye az ország más dél-dunántúli és dél-alföldi megyéihez hasonlóan óriási népességvesztést szenvedett az 1541-1711 közötti időszakban. A falvak nagy része e két megyében is elnéptelenedett a mértéktelen adóztatás következtében, ráadásul erre vezetett a legfontosabb hadiút is Belgrád és Buda között. A török Eszéken átkelve hagyományosan ezt a térséget választotta Bécs elleni támadásainak útvonalául is. A pusztítás nagyságát növelték a XVII. század végi felszabadító hadjáratok, akkor a győzedelmes Habsburg-seregek használták Tolnát és Baranyát felvonulási területként (*Szenyéri Z. 1998*).

Tolna vármegye településeinek a száma a XV. században még 561 volt, ebből a XVII. század végére csak 45 helység maradt meg Igazán tősgyökeres magyar lakosság ekkor már csupán a Sárköz megközelíthetetlen mocsárvilágában létezett (*Beller B. 1981*). 1696-ban összesen 459 szerb és 488 magyar háztartást írtak össze az egész megye területén, s más forrás alapján csak 28 lakott hely maradt a kétszáz évvel korábbi több mint 500 helység közül (*Holub J. 1939*). A szerbek a török elől tömegesen húzódtak északra, az elnéptelenedett pusztákra. Tolna, Döbrököz, Mekényes, Grábóc, Tamási szerb településeknek számítottak, s akkoriban Dunaföldvár és Paks lakóinak a fele is ilyen származású volt (*Weidlein J. 1937*). A Rákóczi-szabadságharc idején a szerbek a Habsburgok oldalán szembefordultak a kurucokkal, ezért jelentős részük ismét dél felé vándorolt, s az 1711 után visszatértek száma nem érte el a korábbiakét. **A Tolnában később keletkezett szerb (akkori szóhasználatban rác) települések inkább összeköltözések, s nem új betelepedés révén jöttek létre.**

Baranyában a XVII. század végén 4538 háztartást írtak össze, ennek döntő többsége magyar volt, de már 6%-ot jelentettek a német családok is (*Taba I. 1941*). 1720-ban mindössze 4105 háztartást találhatunk a vármegyében, az összes lélekszám nem érte el a 37000 főt, amely itt is a pusztasodás legfőbb bizonyítéka, s mivel a korábbi adathoz képest csökkent a családok száma, arra következtethetünk, hogy a Rákóczi-szabadságharc is jelentős pusztításokat okozott (*Acsády I. 1896*). A veszteségeket főleg a szerbek többszöri elűzésével lehet megmagyarázni. A helységek száma e megyében is óriási mértékben

lecsökkent a korábbi századokhoz képest. 1495-ben Baranyában még 922 falu és 27 város létezett (Csánki D. 1894), ugyanakkor 1696-ban már csak mindössze 110 lakott település maradt a vármegye területén (Steinsch I. 1942). Baranyában még így is majdnem akkora volt a lakosság a XVIII. század elején, mint a nagyobb területű Tolna megyében.

Müller J. K. 1709-ből való térképén a Kapos vonalától Ny-ra eső területeken 19 helységet tüntet fel, K-re pedig 13-at. Az ő korához képest ma a K-i térségben jóval több található (Weidlein J. 1937). Ez is azt bizonyítja, hogy a XVII. század fő hadiútjai a folyótól keletre eső megyerészt keresztezték, – a budai és a fehérvári útvonalakról van szó – ahonnan a lakosság, ha tehetett, elmenekült (1. ábra, Szenyéri Z. 1998). 1720 körül a megye népsűrűsége a becslések alapján 3,5-4,5 fő/km² lehetett, 8-12 háztartás létezhetett egy-egy településen (Hartmann R. 1935). Tolnán 26, Aparon 38, Szekszárdon 65, Pincehelyen 58 háztartást írtak össze, s így e helységek számítottak a legnépesebbeknek.

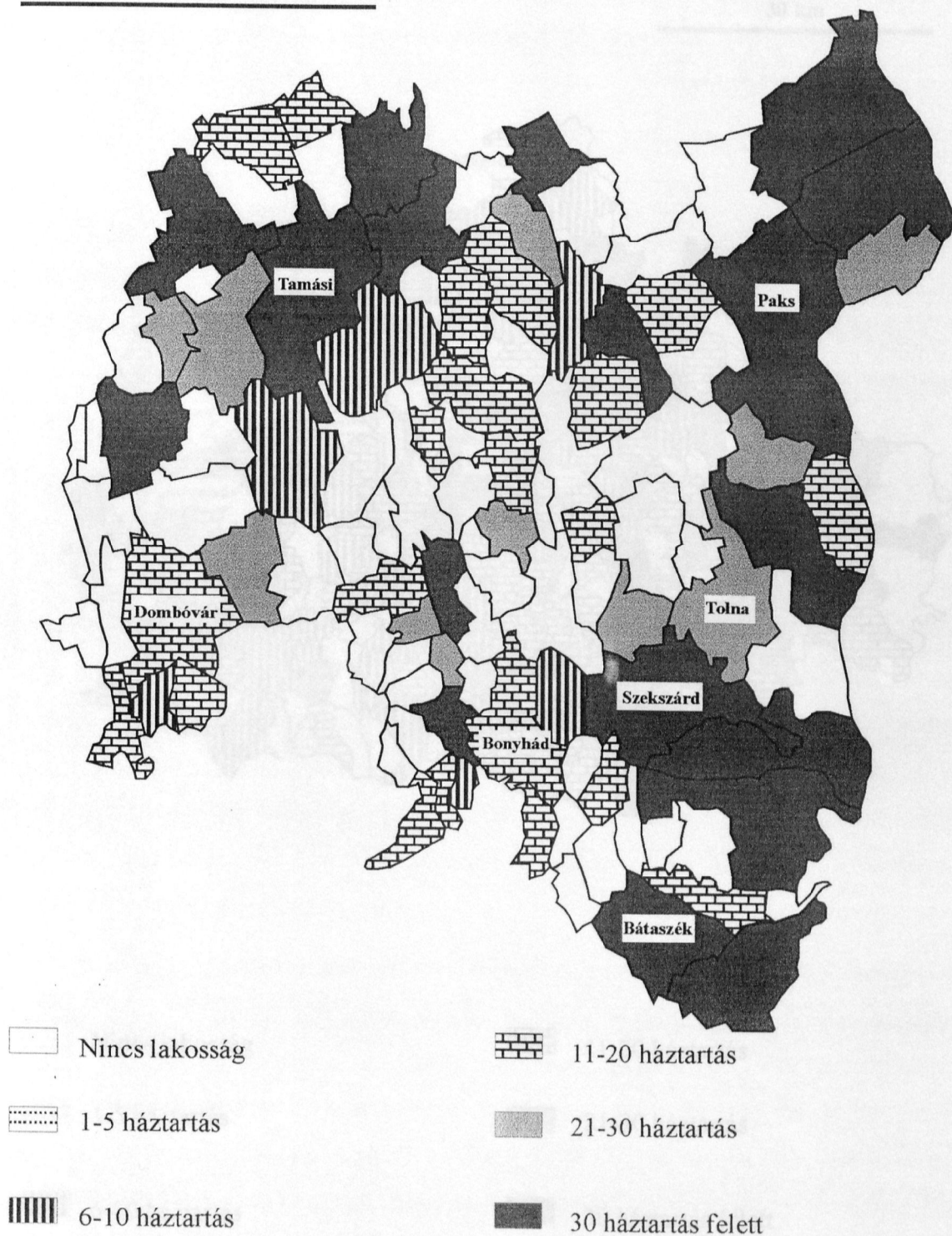
1. ábra A Müller János Kristóf-féle térképen (1709) szereplő, ma is létező települések

Az *Acsády I.*-féle munka alapján szerkesztett térképünk nem támasztja alá *Hartmann R.* közlését. Igaz, Tolnában arányait tekintve több volt a lakatlan település mint a szomszédos déli megyében. Főleg a Tolnai-Hegyhát, a Völgység területén és a megye északi régiójában találunk néptelen falvakat. A Kapos és a Duna által kijelölt tengelyek mentén létezett a legtöbb helység a XVIII. század elején. Erre mentek a legfontosabb útvonalak, s itt voltak a legjobb termőterületek. Tolnában a viszonylag nagyobb falvak domináltak (*Acsády I. 1896*), rengeteg volt a 21-30 háztartás közötti és az ennél nagyobb helység, a megyében a lakottak között alig találunk 10 háztartás alatti településeket (*2. ábra*).

Tolna újratelepülése tehát területileg és a lakosságot tekintve is koncentráltabban mehetett végbe mint Baranyáé. Befogadott németeket még nem nagyon találhatunk akkor, 178-at írtak össze akkoriban közülük név szerint 1720-ban (*Acsády I. 1896*).

Baranyában a megye keleti fele volt nagyobb lakosságú akkoriban. A Hegyhát területén, Szigetvártól délre a 6-10 háztartás közötti értékek domináltak, rengeteg volt az ennél is kisebb település, sőt szép számmal akadtak teljesen elpusztásodott helységek is. Ugyanakkor Pécestől délre a 11-20 háztartás közötti falvak szerepe volt meghatározó, Villány, Siklós, Harkány, Beremend még ennél is nagyobb népességgel rendelkezett. Mohács környékén a 21-30 család közötti helységekből volt a legtöbb, Hidason, Geresdlakon, Dunaszekcsőn, Mohácson még ennél is többen éltek, igaz, a Geresdi-dombság területén voltak teljesen lakatlan falvak is (*3. ábra*).

30 km

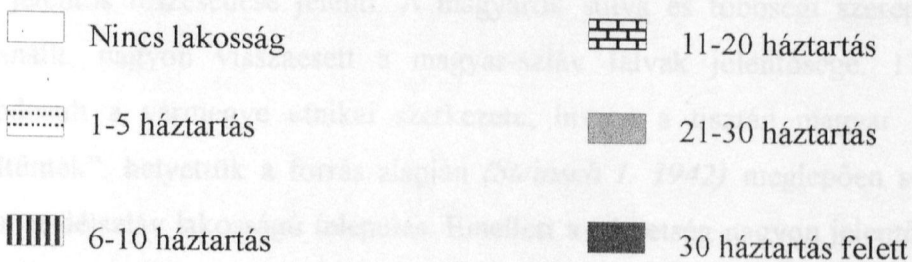
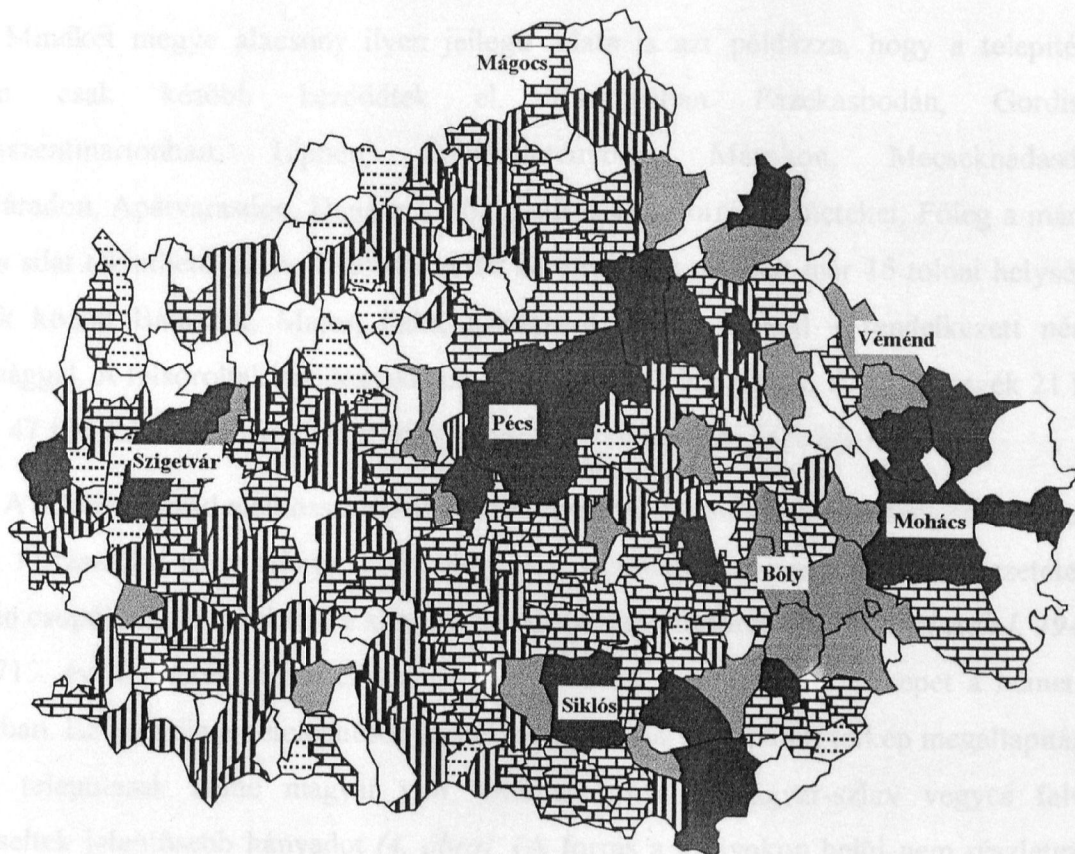

2. ábra Tolna megye lakossága 1720-ban

Forrás: Acsády I. (1896)

Szerkesztette: Szenyéri Z.

30 km

3.ábra Baranya megye lakossága 1720-ban

Forrás: Acsády I. (1896)

Szerkesztette: Szenyéri Z.

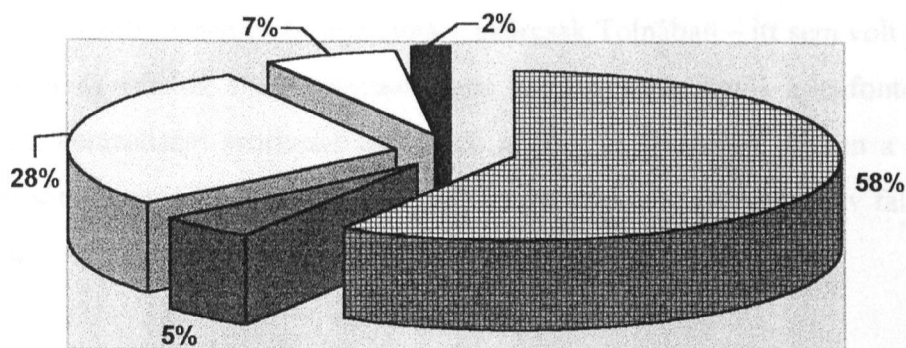
Összességében a megye jóval mozaikosabb településszerkezettel rendelkezett Tolnánál, s nagyon nagy arányt képviseltek a kisebb helységek. Már itt előrevetül Baranya későbbi aprófalvas településszerkezete. A megyében csak 131 német háztartás akadt akkoriban, ez is kevesebb Tolna hasonló adatánál (Acsády I. 1896).

Mindkét megye alacsony ilyen jellegű adata is azt példázza, hogy a telepítések igazán csak később kezdődtek el. Baranyában Fazekasbodán, Gordisán, Drávaszentmártonban, Lippón, Lovászhetényben, Márokon, Mecseknádasdon, Pécsváradon, Apátvarasdon, Dunaszekcsőn említ csak a forrás németeket. Főleg a mároki 50 fős adat tekinthető kiemelkedőnek. A 10 baranyai falu mellett már 15 tolnai helység – többek között Bátaszék, Majos, Paks, Szekszárd, Tolna, Závod – rendelkezett német lakossággal. A felsoroltak mindegyikében 10 felett volt a létszámuk, főleg Bátaszék 21 fős, Tevel 47 fős, Závod 25 fős értékét lehet kimagaslónak nevezni (Acsády I. 1896).

A XVIII. század eleji összeírások eredményeit más tanulmány is összegezte. Ennek a másik forrásnak a nagy előnye, hogy megyékre lebontva, a falvakat etnikai összetételük alapján csoportosítva igyekszik a korabeli nemzetiségi struktúrát feltárni (Steinsch I. 1942). Az 1715. évi felmérés idején e. alapján sem játszott még jelentős szerepet a németiség Tolnában. Ez igazolja a betelepítések időbeli megoszlásáról készített térkép megállapításait is. A települések zöme magyar volt, emellett csak a magyar-szláv vegyes falvak képviseltek jelentősebb hányadot (4. ábra). (A forrás a szlávokon belül nem részletezi a különböző nemzetiségeket, de nyilvánvalóan Tolnában szinte kizárólag, s Baranyában elsősorban a szerbekre kell gondolni.)

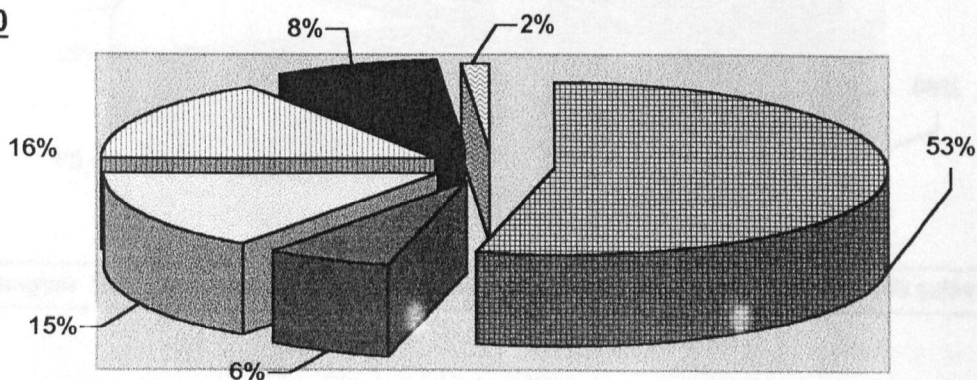
1720-ban a legnagyobb fokú módosulást a tisztán német ajkú helységek megjelenése és jelentős részesedése jelenti. A magyarok súlya és többségi szerepköre változatlanul fennállt, nagyon visszaesett a magyar-szláv falvak jelentősége. 1767-re gyökeresen módosult a vármegye etnikai szerkezete, hiszen a tisztán magyar falvak lényegében „eltűntek”, helyettük a forrás alapján (Steinsch I. 1942) meglepően sok volt a magyar-német-délszláv lakosságú település. Emellett a németiség nagyon jelentős szerephez jutott, a szlávok súlya pedig az előbb említett kategóriát leszámítva nagyon lecsökkent (4. ábra).

1715

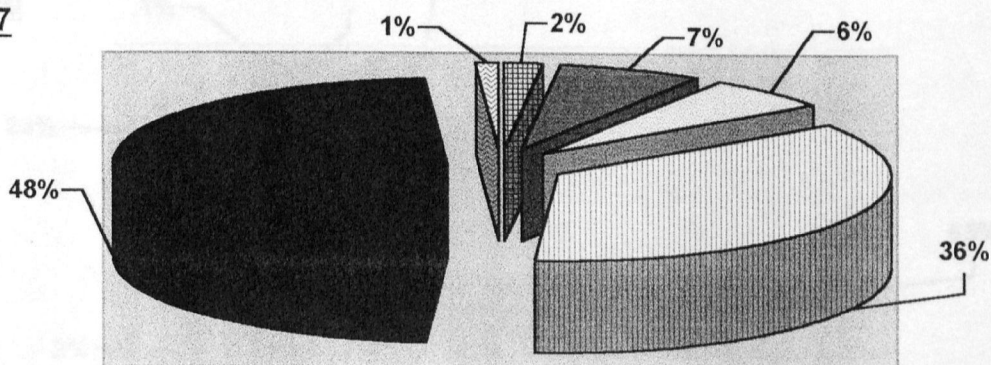
■ magyar ■ magyar-német □ magyar-szláv □ szláv ■ magyar-szláv-német

1720

■ magyar ■ magyar-német □ magyar-szláv □ magyar-szláv-német □ magyar-szláv-német □ szláv-német

1767

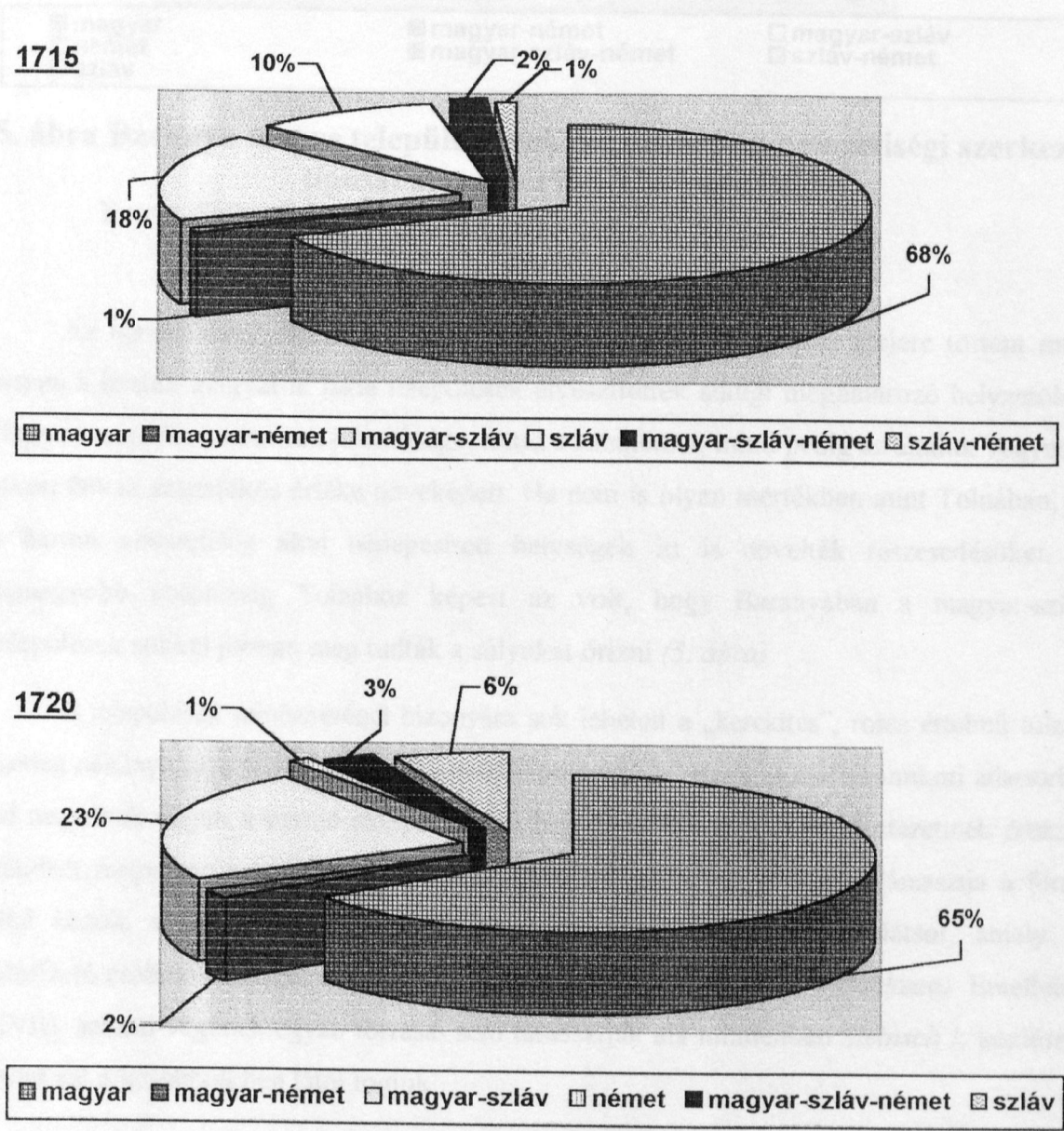

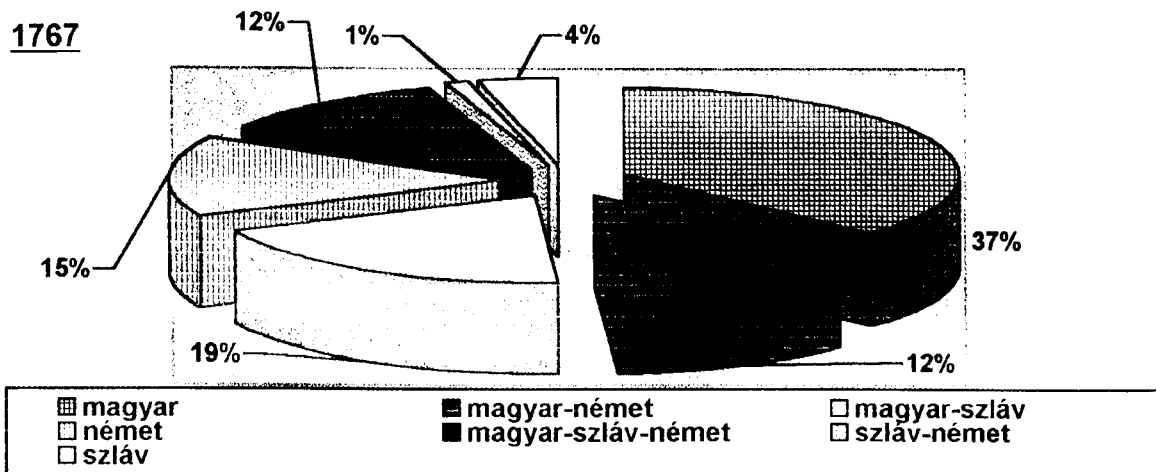
■ magyar ■ magyar-német □ magyar-szláv □ magyar-szláv-német □ magyar-szláv-német □ szláv-német

4. ábra Tolna megye településeinek megoszlása a nemzetiségi szerkezet alapján 1715-1767 között

Forrás: Steinsch I. (1942)

Baranyában 1715-ben még nagyobb magyar többlet érvényesült, hiszen a települések 2/3-a ide tartozott. A németiség pozíciója – akárcsak Tolnában – itt sem volt jelentős, s itt is a magyarok és szlávok által vegyesen lakott helységek játszották a legfontosabb szerepet. 1720-ra a nemzetiségi szerkezet még nem alakult át feltűnően, hiszen a németiség csak minimálisan gyarapodott, tovább emelkedett ugyanakkor a magyar-szláv falvak részaránya (5. ábra).

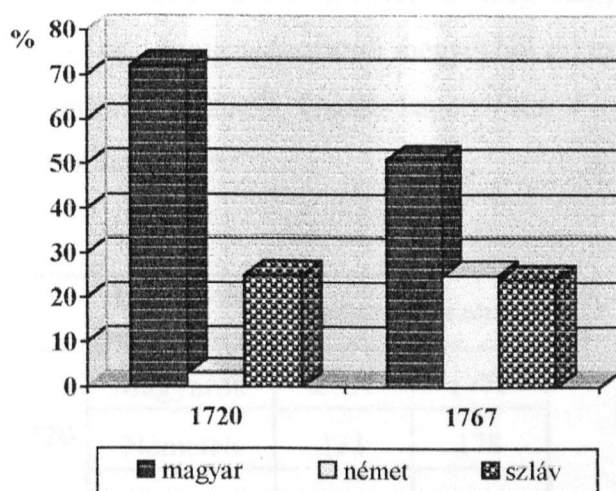

5. ábra Baranya megye településeinek megoszlása a nemzetiségi szerkezet típusai alapján 1715-1767 között

Forrás: Steinsch I. (1942)

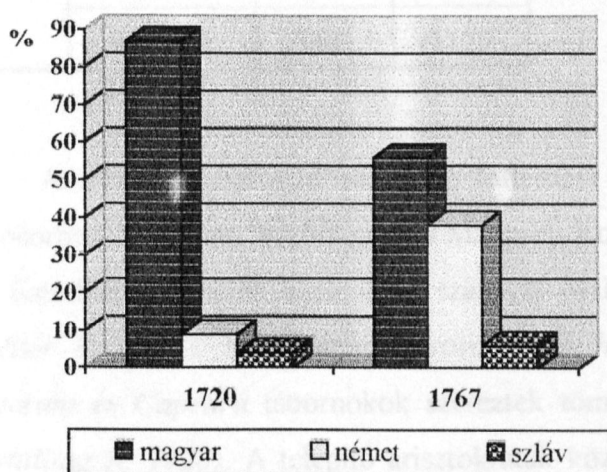
Az igazán nagy formátumú módosulás itt is az úrbérrendezés idejére történt meg, hiszen a tisztán magyarok lakta települések elvesztették addigi meghatározó helyzetüket. Nagyon megnőtt a németek jelentősége, mind a színnémet, mind pedig az általuk vegyesen lakott falvak százalékos értéke növekedett. Ha nem is olyan mértékben mint Tolnában, de a három nemzetiség által benépesített helységek itt is növelték részesedésüket. A legnagyobb különbség Tolnához képest az volt, hogy Baranyában a magyar-szláv települések sokkal jobban meg tudták a súlyukat őrizni (5. ábra).

A települések minősítésénél bizonyára sok lehetett a „kerekítés”, rossz értelmű túlzás, esetleg néhányszor a közölt adatok is kevésbé pontosak lehetnek. Az urbáriumkori adatsorból túl magasnak véljük a tisztán magyar elemű helységek szerepét, s túlméretezettnek érezzük mindkét megyében a hármas etnikumú falvak súlyát. Véleményünket alátámasztja a forrás által közölt, s ezeknek az adatoknak némiképp ellentmondó másik adatsor, amely az adófizető családok összetételének a változásait mutatja be (6. ábra, 1. táblázat). Emellett a XVIII. század végének egyéb forrásai sem támasztják alá mindenben Steinsch I. közléseit, mind azt a későbbiekben látni fogjuk.

6./a ábra Baranya megye adófizető családjainak nemzetiségi megoszlása 1720-ban és 1767-ben (%)

Forrás: Steinsch I. (1942)

6./b ábra Tolna megye adófizető családjainak nemzetiségi megoszlása 1720-ban és 1767-ben (%)

Forrás: Steinsch I. (1942)

Világosan kitűnik Tolnában a magyarság csökkenése, a németiség gyarapodása, ugyanakkor a szlávok abszolút értékben ez alapján nem játszottak fontos szerepet sem a XVIII. század elején, sem Mária Terézia rendelete idején. Ez sokkal jobban összevág a későbbi forrásokkal, *Fényes E.* és a népszámlálások adataival, hiszen azokban majd jóval kevesebb a különböző délszláv népek lakta, ill. az általuk és más népek által vegyesen lakott településekről történik említés (6./b ábra, 1. táblázat).

Baranya trendjei a helységek három időpontbeli minősítésénél reálisabbnak tűnnek, annak fényében is, hogy később is több helyen fogunk a későbbiekben három etnikumot találni. Az is a későbbi forrásokat igazolja, hogy a németiség igen erőteljes előretörése mellett a szerbek, s a horvátok szerepvállalása a XVIII. század második felében jóval jelentékenyebb volt mint ugyanabban az időben Tolnában (6./a ábra).

A megyék vérvesztéseit tehát csak telepítésekkel lehetett rövid idő alatt pótolni. Tolnában az első jövevények még magyarok voltak az 1710-es években, s főleg a felvidéki és a nyugat-dunántúli megyékből érkeztek a vármegye északi és nyugati részére. Sárszentlőrinc, Lápafő, Gyönk kapott *Pesti F.* adatai alapján ilyen módon új lakosságot (In: Weidlein J. 1937).

	Családok nemzetisége	Baranya	Tolna
1720	Magyarok	2707	1777
	Németek	131	178
	Szlávok	947	80
1767	Magyarok	12065	10488
	Németek	5935	7263
	Szlávok	5441	1129

1. táblázat Tolna és Baranya adófizető családjainak száma 1720-ban és 1767-ben

Forrás: Steinsch I. 1942

A németek befogadását főleg főnemesi birtokosok kezdeményezték. Tolnában elsősorban a Döryek, Wallis gróf, a Magyary-Kossa família, Mercy gróf, Schilson báró, s az Esterházyak voltak azok, akik százával csalogatták birtokaikra a külföldi lakosokat (Bellér B. 1981). Baranyában Savoyai Jenő herceg, Preuner báró, Batthyány Ádám, Veterani és Caprara tábornokok szereztek tömegével ugyanilyen módon új munkaerőt (Schilling R. 1928). A telepítő arisztokraták közül külön ki kell emelni Mercy grófot. Ő volt a bánsági telepítések egyik állami megbízottja, s e pozícióját kihasználva szívesen irányította át a telepéseket Tolnába, a saját birtokaira. 20 falu német lakossága az ő tevékeny közbenjárásával jött létre (Bellér B. 1981).

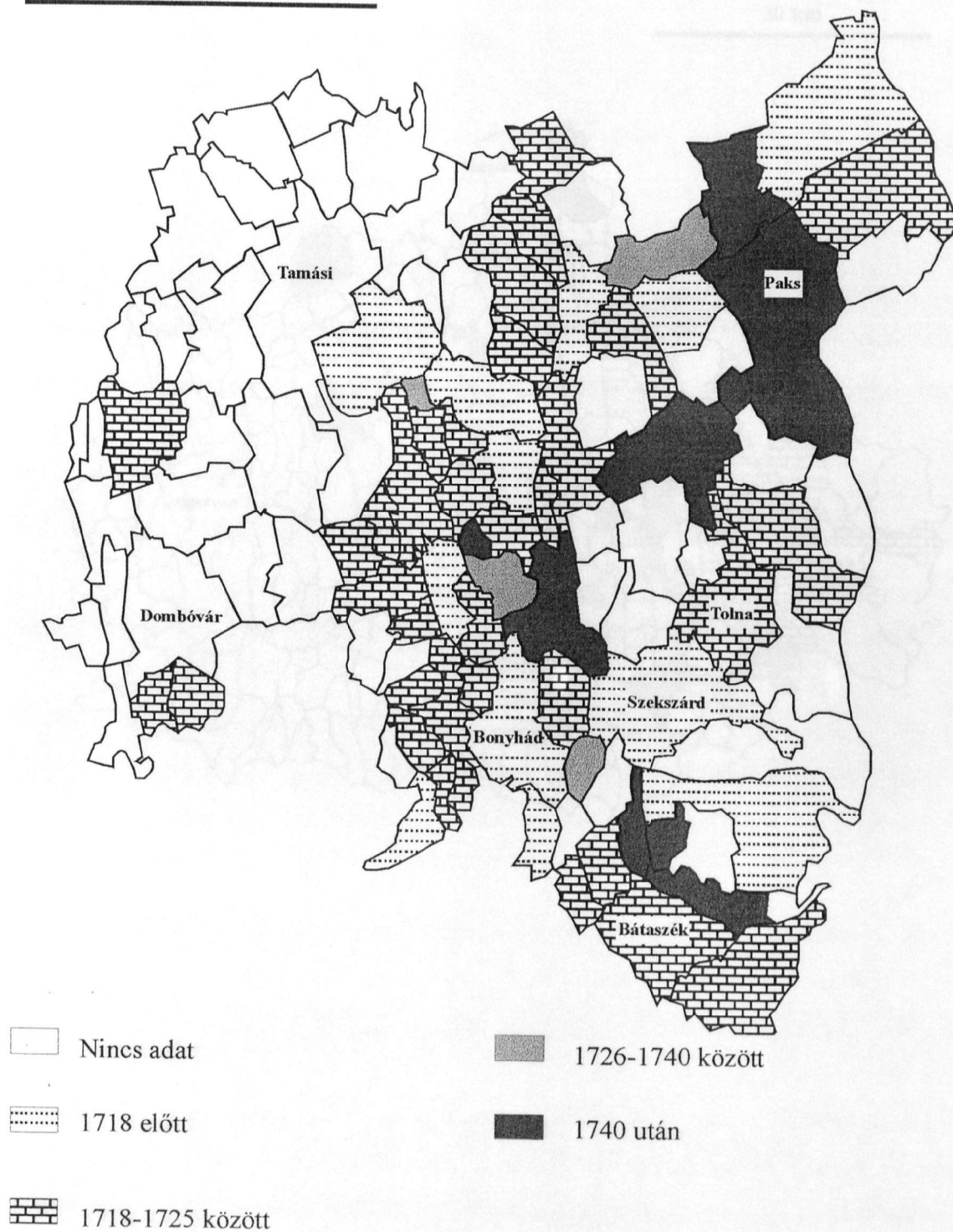
Rajtuk kívül jelentékeny szerepet vállalt a németek toborzásában a birtokait visszanyerő katolikus egyház, Tolnában a szekszárdi apátság, a másik megyében pedig a pécsi püspökség és a pécsváradi apátság hasonló szerepvállalása volt jelentős. A két vármegyében az állam szervezeten nem végzett telepítéseket, a Haditanács és a Kamara inkább a Bánság újranevesítésében működött közre. Az 1722-1723-as nevezetes országgyűlésen a rendek hivatalosan is engedélyt kaptak a királytól, hogy külföldről munkaerőt hozathassanak, s ez a jótékony hivatalos álláspont erős ösztönzést adott a telepítőknek (Bellér B. 1981).

A korábbi évtizedek magyar tudományos kutatásában, főleg az 50-es évek diktatórikus időszakában meg-megújult az a vádpont, hogy a telepítések mögött valamiféle politikai célzatosságot, azaz germanizálási szándékot lehet felfedezni. Mivel az udvar II. József koráig semmiféle módon közvetlenül nem segítette elő a németek Magyarországra vándorlását, ezt a vádat meg kell cáfolnunk (*Wellmann I. 1988*).

A telepítések első nagy hulláma Tolnában 1718-1725 között történt. Ekkor kapta német lakosságát Tolna, Kakasd, Györköny, Majos, Závod, Kismányok, Cikó, Gyöng, Kalaznó, Tevel, Izmény, Mucsfa, Csibrák, Varsád, Hőgyész, Szakadát, Mórág, Kistormás. Az 1730-as években költöztek Páriba, Kétyre a németek, Apar, Dúzs, Murga pedig 1742-1745 között kapott jövevényeket (*Weidlein J. 1937*). Dunakömlődre és Németkérre csak II. József idején, 1785-ben kerültek a telepések. Ez az évtized lezárta a XVIII. század e nagy népességmozgását. Már meglévő német lakosságához ugyanekkor kapott utánpótlásként újabb érkezőket Grábóc, Mözs, Nagyszékely, Bonyhád, Majos, Kalaznó, Gyöng és Szekszárd. A XIX. század közepéig 61 itteni helységbe kerültek németek (*Bellér B. 1981*).

Egy másik forrás alapján is meglepően sok településről tudjuk, hogy mikor történt a németek befogadása (*Steinsch I. 1942*). Az ebben talált közlések megerősítik *Weidlein J. (1937)* adatait, amely szerint az 1718-1725 közötti időszak volt a legmeghatározóbb Tolnában. Meglepően sok volt ugyanakkor a már a század elején németeket befogadó helység – Cikó, Bonyhád, Váralja, Szekszárd, Gyöng stb. – emellett a század második felében már kevés falu fogadott be német jövevényeket. A megye ÉK-i, K-i zónájában számos olyan helyre is érkezhettek németek – Dunaföldvárra, Bölcskébe, Kisszékelyre, Decsre -, amelyek a későbbiekben nem váltak német jellegűekké. Ezekben a telepések létszáma nem lehetett túl nagy, eredeti letelepedési helyükön sem maradhattak meg véglegesen, így lehet későbbi lényegében teljesen magyar jellegüket elfogadhatóan megmagyarázni (7. ábra).

30 km

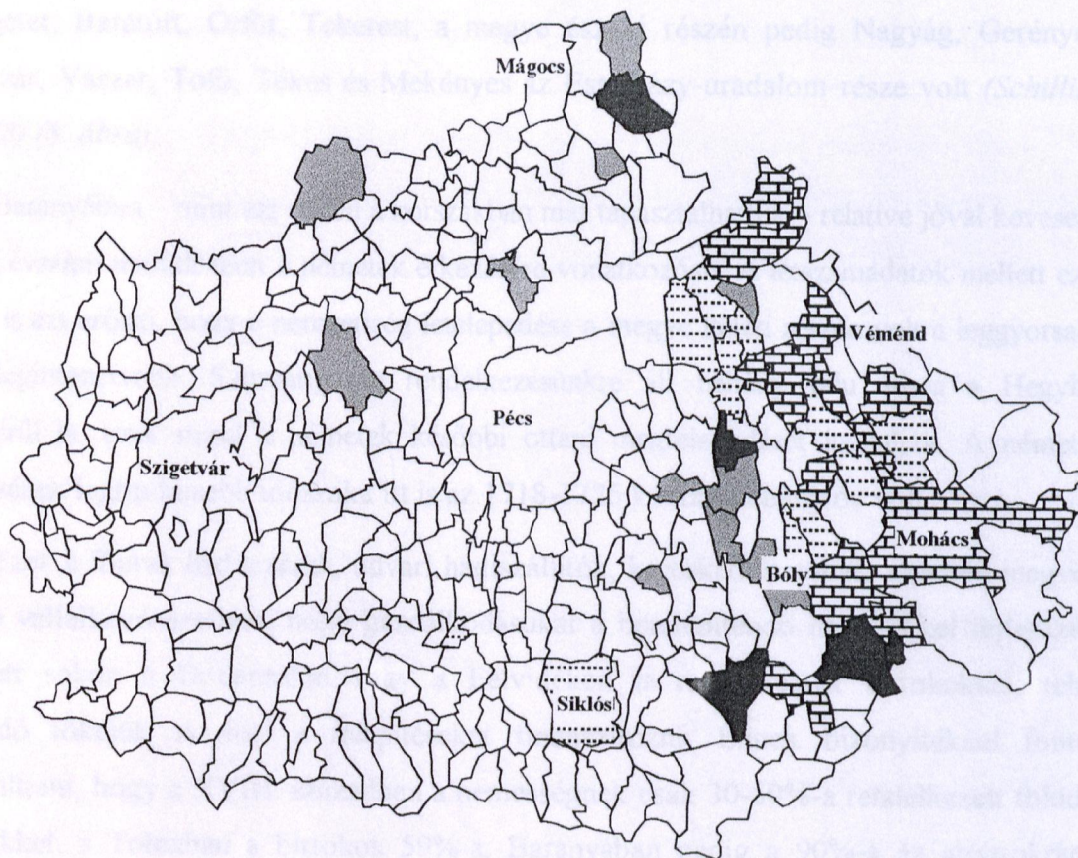

**7.ábra A németek betelepítésének időbeli szakaszai
Tolna megyében**

Forrás: Steinsch I. (1942)

Szerkesztette: Szenyéri Z.

30 km

□ Nincs adat

■ 1726-1740

⋯ 1718 előtt

■ 1740 után

▒ 1718-1725

8.ábra A németek betelepítésének időbeli szakaszai Baranya megyében

Forrás: Steinsch I. (1942)

Szerkesztette: Szenyéri Z.

Baranyában Lapáncsát és Németmárokat *Veterani*, Szentlőrincet *Preuner báró*, Németbólyt, Devecsert, Hásságyot, Borjádót és még jó néhány falut *Batthyány Ádám* telepítettett be németekkel. Püspökségi birtok volt többek között Szentlászló, Árpád, Geresd, Lak, Óbánya, Püspökmárok, Püspöknádasd. A püspöki káptalan birtokolta Abaligetet, Barátúrt, Orfüt, Tekerest, a megye északi részén pedig Nagyág, Gerényes, Ráckozár, Vaszar, Tófű, Tékes és Mekényes az Esterházy-uradalom része volt (*Schilling R. 1928*) (8. ábra).

Baranyában – mint ezt ebben a korszakban már tapasztalhattuk – relatíve jóval kevesebb pontos évszám maradt fenn a németek érkezésére vonatkozóan. A létszámadatok mellett ez a térkép is azt erősíti, hogy e nemzetiség letelepedése a megye keleti részén volt a leggyorsabb és a legintenzívebb. Szórványosan rendelkezésünkre áll néhány falu adata a Hegyhát területéről is, ezek mind a németek későbbi ottani megtelepedését igazolják. A németek érkezésének legtipikusabb időszaka itt is az 1718-1725 közötti néhány év volt.

Ezek a főurak hadvezérek, udvari hadiszállítók, kereskedők voltak, akikben megvolt a kellő vállalkozó szellem, hogy gazdálkodásukat a betelepítendő németekkel fejlesszék. Emellett sokan a Dunántúlon vagy a Felvidéken is rendelkeztek birtokokkal, tehát elegendő tőkéjük is volt a telepítéseket finanszírozni. Ennek bizonyítékaul fontos megemlíteni, hogy a XVIII. században a nemességnek csak 30-50%-a rendelkezett földdel és telekkel, s Tolnában a birtokok 59%-a, Baranyában pedig a 90%-a az arisztokrácia tulajdonában volt (*Fata M. 1997*).

A kibocsátó Németország ekkor összességében nem volt túlnépesedett, hiszen korszakunk előtt a harmincéves háború, majd a XVIII. század örökösödési háborúi súlyos veszteségeket okoztak. Württemberg tartományban 1623-ban 458 ezer lakos élt, 1639-ben már csak 97 ezer fő. 1730 körül azonban már újra 425 ezer ember lakta ezt a területet. Ez a gyarapodás főleg a vissza- és a bevándorlási folyamattal magyarázható, a német tartományokban egyfajta kiegyenlítődés történt ebben az időszakban. A Magyarországra történő kivándorlást a gyakori háborúk következtében fellépő éhínségek, a rossz termésű évek, a nagy drágaság is elősegítette. 1712-ben a Bodeni-tó és a Sváb-Alb között volt a század egyik legsúlyosabb éhínsége (*Fata M. 1997*). Ritkábban lehettek ugyanakkor relatíve túlnépesedett területek is, sokszor a kivándorolni szándékozók maguk ajánlkoztak. 1714-ben levelet küldtek a *Döryeknek*, hogy már 34 család együtt van, de nem

mindenkinek van 200 Ft-ja, amelyet az 1736. évi pátens alapján már kötelező volt kifizetniük (Eppel J. 1988).

Emellett a földesurak tudatosan növelték az erdők és a legelők területét, ezáltal mérséklődtek a betakarítható terméshozamok, sőt elterjedt a francia mintára lovakkal és rengeteg kutyával folytatott új stílusú vadászat, amely szabályosan letarolta a szántókat. Az adóterheket is rafináltan megemelték, volt boradó, gátépítési adó, stafírungado (a főurak utódainak házasságkötéseihez kellett hozzájárulni), s a törökadókat is többször kivetették a fejedelmek, de ezeket természetesen nem erre a célra, hanem főleg fényűzésre használták fel (Allinger, J. 1991).

A birodalmat elárasztották a magyar földesurak toborzó levelei és ügynökei, akik a kedvezmények ígéretével próbálták a lakosságot lakóhelye elhagyására rábírni. A telepesek hatévi adómentességet kaptak az állami adóktól, háromévi mentességet a földesúri terhektől, felmentést a katonaság beszállásolásától (Fata M. 1997). **Nem minden magyarországi körülmény alakult a jövevények várakozásai alapján, ezért gyakori volt a visszaáramlás**, s az is előfordult, hogy a földesurak egymás parasztjait csábították át előnyösebb szerződésekkel. Az első betelepülők a módosabbak közül kerültek ki, a későbbi hullámokban érkezettek jóval szegényebbek voltak. A németek a korábban részletezett kedvezmények mellett építőanyagot és kimért házhelyet is kaptak (Wellmann I. 1988). A XVIII. század végén már akadályozták a Német-Római Császárság területén a vagyon pénzre tételét és külföldre menekítését, ezért ekkor már jobbra a pénztelenek keltek útra, pl. azok a fiatalabb gyermekek, akiket az elsőszülöttségi öröklési rend megfosztott minden földbirtoktól.

A birtokosok könnyebben kezelhető, szorgalmas jobbágyokra tettek szert, ráadásul a németek fejlettebb gazdálkodási ismereteket – pl. a háromnyomásos földművelést – hoztak magukkal. A telepítő arisztokraták általában a katolikus vallásúakat részesítették előnyben, de más felekezetűeket is befogadtak (Tafferner, A. 1988). Az ígéretek között kiemelt helyet foglalt el a vallási türelem lehetősége, bár ez a gyakorlatban nem mindig érvényesült. Dőry László nem tűrte a protestánsokat, ezért azok Zombárról 1735-ben Mekényesre, majd 1744-ben tovább Orosházára költöztek (Allinger, J. 1991). Ellenpéldák is akadnak, a magyaroknak sokszor még az elköltözést is épp azért engedélyezték, hogy protestáns vallásukat meg tudják őrizni (Wellmann I. 1988).

1715-ben a fuldai apátságban vagyonhoz kötött házassági engedély hiányában nem engedélyezték az esketést, ami tömeges kivándorlást indukált Magyarországra. A toborzások főleg azokon a német területeken kezdődtek meg, amik a birodalmon belül a Habsburgok kezében voltak, pl. Breisgau, Hohenburg, Sigmaringen, Tettwang térségében. A korábban említett Württemberg protestáns terület volt, emellett nem tartozott a dinasztia birtokaihoz, ezért nem tekinthető fő toborzási térségnek (*Fata M. 1997*).

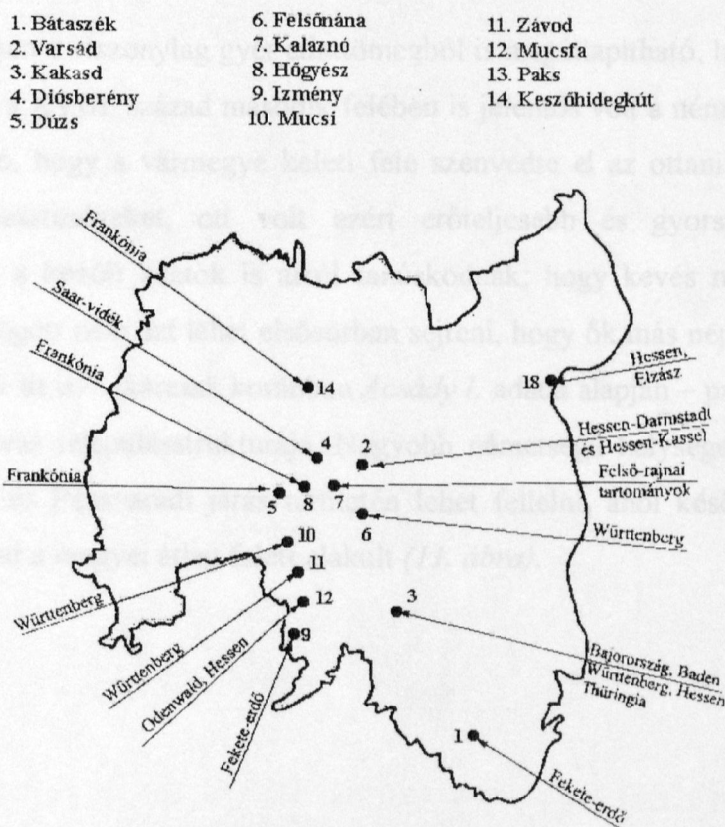
Az érkezettek számát nehéz megállapítani, bár sok esetben a kivándorlók engedéllyel érkeztek, s őket listára vették, innen esetleg megtudhatjuk, hogy honnan vándoroltak be (*Allinger, J. 1991*). **Megfelelő feljegyzések hiányában** főleg a legelőször jött idegeneknél **jelentős segítséget hozhatnak a dűlőfelosztások**, de a később betelepetteknel ezt sem lehet pontosan alkalmazni, mert ők töredék telkeket kaptak, ritkán egész dűlőket (*Weidlein J. 1937*). A pécsváradi uradalomnál, ahova pl. Várkony, Lovászhetény, Babarc, Szajk falvak tartoztak, csak 5 egész, s emellett 68 fél, 23 negyed telekkel rendelkező jobbágyot írtak össze a XVIII. század elején, s ötnek egyáltalán nem volt földje (*Fata M. 1997*).

Egész Magyarországra vonatkozóan 1723-1726 között 10-15 ezer, 1763-1768 között 25 ezer, 1769-1773 között 19 ezer, végül 1784-1787 között 22 ezer család érkezett (*Die Donauschwaben 1987*). Csak Baranya és Tolna megyék területén 13200 család, azaz kb. 75 ezer német élt 1767-ben (*Die Donauschwaben 1987*). Ugyanakkor tekintetbe kell vennünk a bevándorlók familiáiban általában rendkívül nagy gyermekáldást, akik már nyilvánvalóan a magyarországi letelepedés után születtek, hiszen a kétféle adat csak így lehet összhangban.

A német falvak nem egyféle módon keletkeztek. Vannak teljesen új alapításúak, amelyek általában régi határneveket vettek fel helységnévként (*Die Donauschwaben 1987*). Ezeket nevezhetjük anyatelepüléseknek is, ilyenek Tolnában pl. Apar, Cikó, Högyész, Kakasd, Tevel. A XVIII. században emellett folyamatos volt az átszivárgásuk az eredetileg magyarok és délszlávok lakta településekre, így megváltozott azok nemzetiségi összetétele (*Hartmann, R. 1935*). Ezeket a belső vándorlásokat vallási ellentétek, az ígért kedvezmények elmaradása, az elsőszülöttségi öröklési rend okozhatta. A migrációban különösen aktív protestáns németek számára fontos céltelepülések voltak Tolnában Györe és Váralja, Baranyában pedig főleg a Mecsek északi része, sőt a megye déli, magyarlakta falvai is (*Fata M. 1997*). II. József korában már nem nagyon jöttek létre új települések, inkább a meglévők német lélekszáma növekedett (*Die Donauschwaben 1987*).

A megváltozott kisebbségi összetételnek szép példája Kurd, amely az 1740-es években még magyarok és szerbek által lakott falu volt, de a szakadati, diósberényi, kisdorogi bevándorlók átalakították. A XVIII. század végén már e faluban is a németiség került többségbe (Hartmann, R. 1935). Hasonló Szálka népességének az átalakulása is, hiszen 1720-ban még csak magyar és szerb lakosai voltak, később teljesen szerbbé alakult át, majd 1776-ban jelentek meg az első német lakosok. 1783-ban már 341 katolikus német lakosról tudunk, akik Bátaszékről vagy Várdombról érkezhettek (Weidlein J. 1937).

A hazánkba érkezett németeket ma sokszor egyöntetűen sváboknak nevezik, pedig eredeti lakóhelyük nem csupán a mai Baden-Württemberg tartomány volt. **A déli német területek mindegyike jelentős kibocsátó volt.** A Rajna-menti térségből is sokan jöttek, Pesti F. helységnévtára szintén több területet megemlít. Igaz, az ő felmérése legtöbbször egyéni bevallás alapján készült, ennél sokkal megbízhatóbbak a nyelvjáráskutatások (9. ábra, Szenyéri Z. 1998).

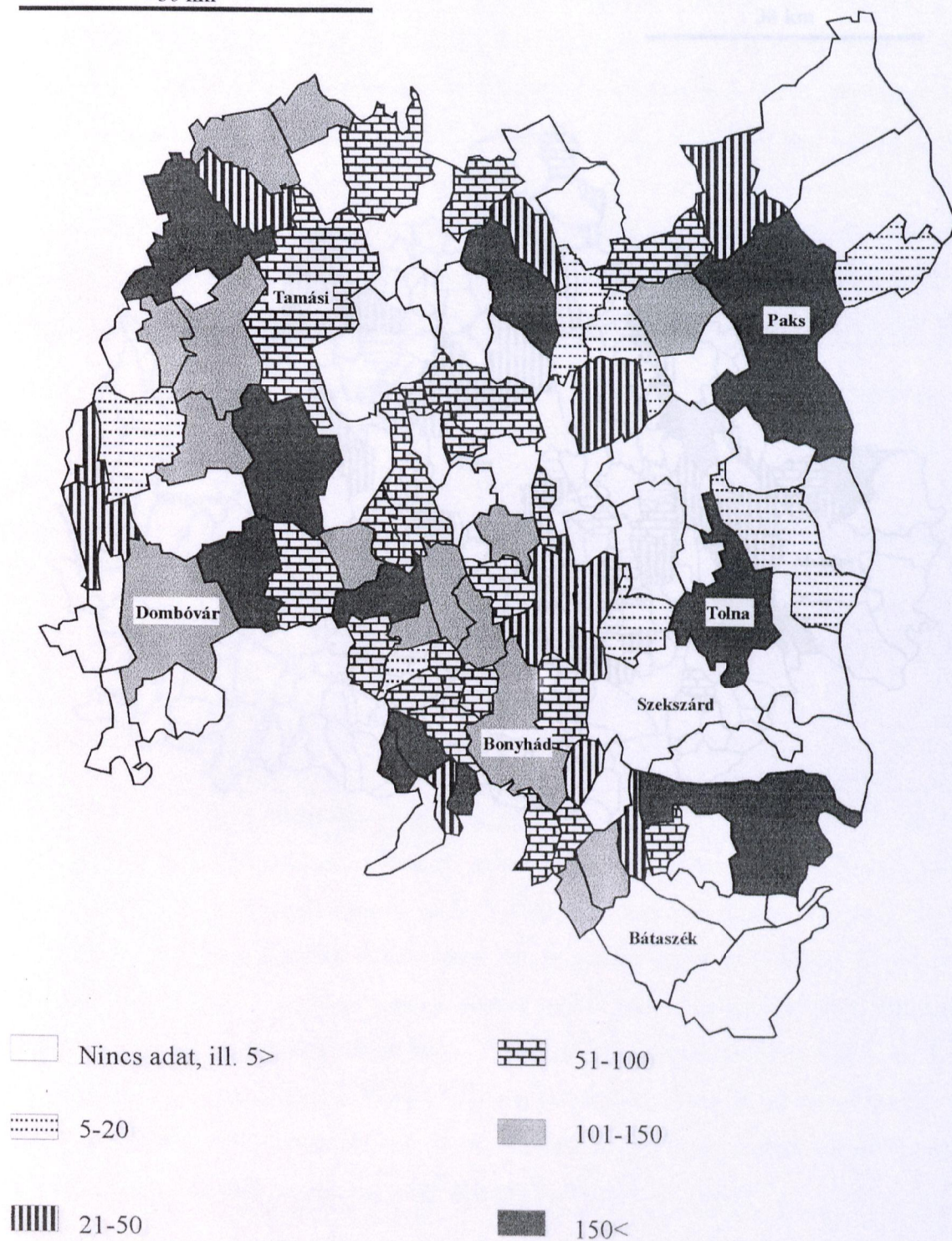
9. ábra Tolna megyei németek származási területei

Az 1767. évi úrbérrendezés alkalmával Tolnában felvett adatok még nem teljesen azt a területi elhelyezkedést bizonyítják, amelyeket a XIX. századi források. A megye közepén már kialakulóban volt az összefüggő német tömbterület, de ennek északi része – főleg Gyöngyös környéke – még meglehetősen szakadozott volt. Meglepő az is, hogy a legtöbb németet sokszor olyan településekben találjuk, amelyek a későbbiekben egyértelműen magyaroknak bizonyultak. A megye délkeleti részén Decs, ill. Tolna nyugati térségének számos falva tartozott ebbe a csoportba. A mai somogyi megyehatár mellett – a forrás alapján – akkor még szinte kivétel nélkül mindegyik helység rendelkezett jelentős németséggel. E németek későbbi sorsára az idézett tanulmány nem utal, de csak elvándorlásukat lehet egyetlen lehetséges okként megemlíteni (10. ábra).

Baranya adatai kevésbé ellentmondásosak, de egyúttal jóval hiányosabbak. Azon nem csodálkozhatunk a megye későbbi nemzetiségi térszerkezetének ismerete alapján, hogy a D-i, DNy-i területeken kevés német élt a közölt forrás alapján. De az is leszögezhető, hogy a Baranyai-Hegyhát és a Mohács környéki térség később szinte teljesen összefüggő német tömbjéről is eléggé hézagosak az adatsorok (11. ábra).

Természetesen a viszonylag gyér adattömegből is megállapítható, hogy ez utóbbi két tájegységben már a XVIII. század második felében is jelentős volt a német lakosság. Az is könnyen belátható, hogy a vármegye keleti fele szenvedte el az ottani hadiutak miatt a nagyobb emberveszteségeket, ott volt ezért erőteljesebb és gyorsabb a németség befogadása. Még a közölt adatok is arról tanúskodnak, hogy kevés német élt egy-egy faluban, amely mögött nem azt lehet elsősorban sejteni, hogy ők más népekkel éltek volna együtt, hanem már itt is – akárcsak korábban *Acsády I.* adatai alapján – prognosztizálható a vármegye aprófalvas településstruktúrája. Nagyobb németségű helységeket szinte csak a későbbi Mohácsi és Pécsváradi járás területén lehet fellelni, ahol később a települések átlagmérete is jóval a megyei átlag felett alakult (11. ábra).

30 km

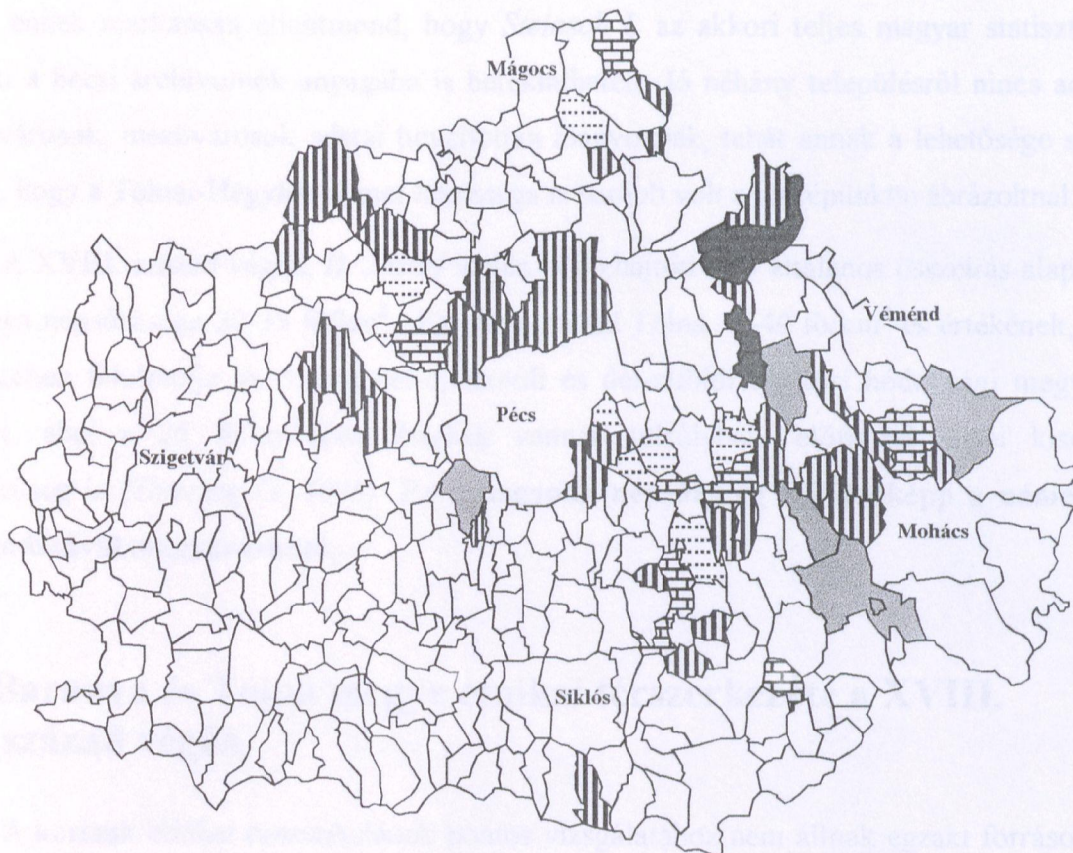

10.ábra A németek lélekszámának alakulása Tolna megye településeiben 1767-ben (fő)

Forrás: Steinsch I. (1942)

Szerkesztette: Szenyéri Z.

30 km

□ Nincs adat, ill. 5>

▤ 51-100

⋯ 5-20

▨ 101-150

▤ 21-50

■ 150<

11.ábra A németek lélekszáma Baranya megye településeiben 1767-ben (fő)

Forrás: Steinsch I. (1942)

Szerkesztette: Szenyéri Z.

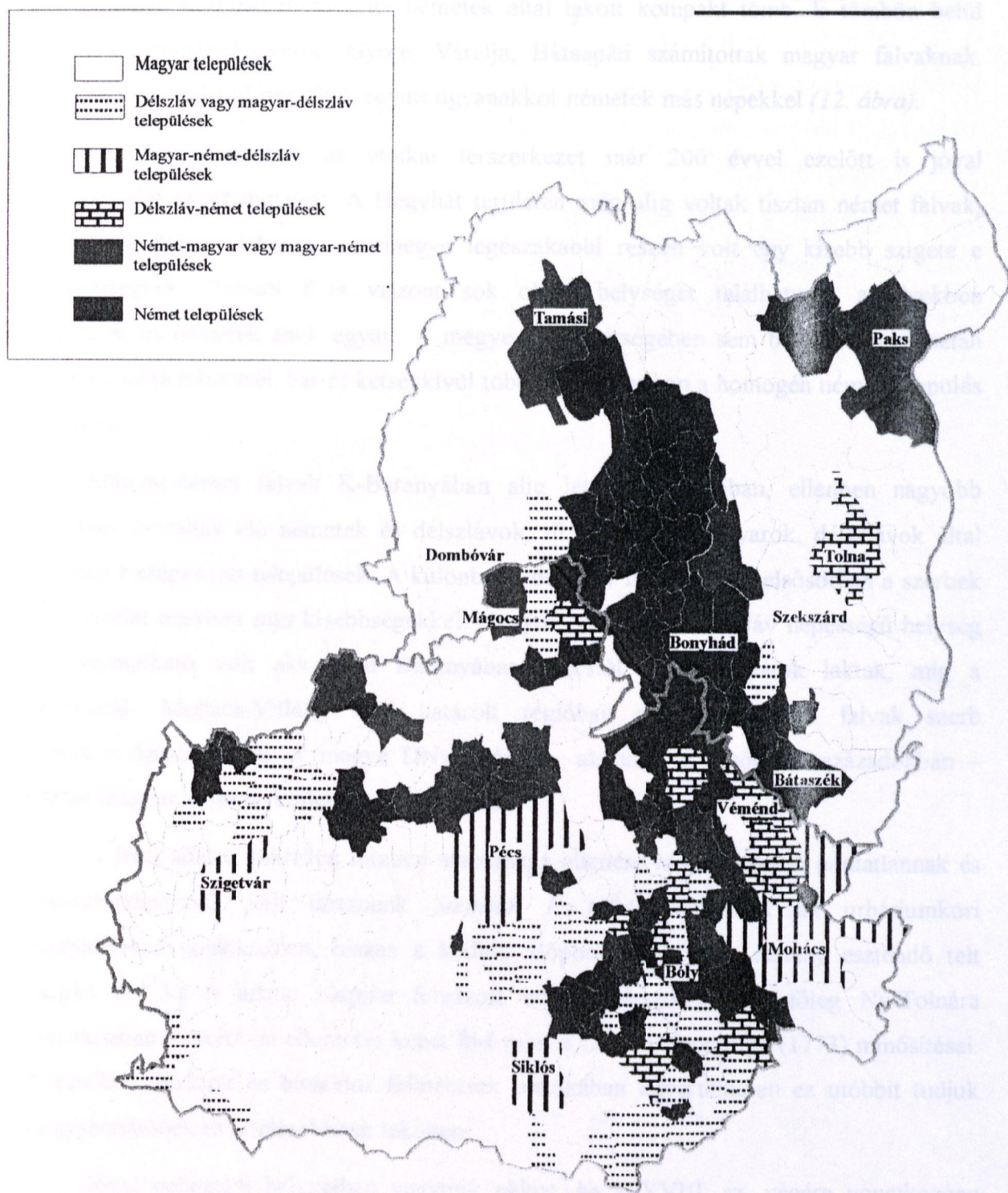
Mint említettük, nagyon sok német telepes csalódott a felkínált termelési és életfeltételekben, sok helyen akadtak vallási villongások, sokakat átcsábítottak más földesurak, tehát a XVIII. század etnikai térszerkezetét még nem lehet kialakultnak tekinteni. Felmerülhet természetesen az idézett könyv szerzőjének erőteljes pontatlansága is, de ennek markánsan ellentmond, hogy *Steinsch I.* az akkori teljes magyar statisztika mellett a bécsi archívumok anyagába is betekinthezett. Jó néhány településről nincs adat, ill. a városok, mezővárosok adatai bevallottan hiányoznak, tehát annak a lehetősége sem kizárt, hogy a Tolnai-Hegyhát német lakossága is sűrűbb volt a térképünkön ábrázoltnál.

A XVIII. század végén, *II. József* idején végrehajtott első általános összeírás alapján Baranya népsűrűsége 30-35 fő/km². Ez alatta marad Tolna 35-40 fő/km²-es értékének, de lényegében felülmúlja az összes dél-dunántúli és dél-alföldi egykori hódoltsági megyék átlagát, ahol a 25 fő/km²-alatti értékek vannak túlsúlyban, előfordul ennél kisebb népsűrűség is (*Thirring G. 1938*). **Ez a nagyobb népsűrűség mindenképp a németek befogadásával magyarázható.**

4.2 Baranya és Tolna megye etnikai térszerkezete a XVIII. század végén

A korszak etnikai összetételének pontos vizsgálatához nem állnak egzakt források a kutatók rendelkezésére. Ennek ellenére a rendelkezésre álló különböző adatsorok kombinálásával lehetséges egy eléggé árnyalt kép rajzolása választott térségünk akkori nemzetiségi szerkezetét illetően. Elsődleges kiindulási pontként a *Lexikon Locorum*ot (1773) használtuk, amely azonban pontos adatok nélkül csak a településekben leginkább használatos nyelv(ek)et és vallás(ok)at közli. Ezt a kútfőt egyszerre alkalmaztuk az első, *II. József* uralkodása idején elrendelt 1784-1787-es népszámlálás konkrét adataival (*Danyi D. – Dávid Z. (szerk.) 1960*). Módszerünk nem újkeletű, a szakirodalomban megtalálhatjuk alkalmazását más kutatási térségekre vonatkozóan is (*Bottlik Zs. 2000*).

Kiegészítésként felhasználtuk *Korabinsky, J. M. (1786)* földrajzi, történeti lexikonát, s *Vályi A. (1796-1799)* betűrendes helységnévtárát. Ez utóbbi forrásokat még inkább kritikával kell szemlélünk, hiszen ezek még kevesebb számszerűséget tükröznek, ezek alapján a helységek nemzetiségi összetételére még inkább indirekt módon lehet csak következtetni.

**12.ábra Tolna és Baranya településeinek etnikai térszerkezete 1773-ban
a Lexikon Locorum minősítései alapján**

A Lexikon Locorum (1773) minősítései alapján a XVIII. század végén már létezett Tolna megye középső részén egy németek által lakott kompakt tömb. E tömbön belül akkoriban csupán Kisvejke, Györe, Váralja, Bátaapáti számítottak magyar falvaknak. Nagyon kevés településen éltek együtt ugyanakkor németek más népekkel (12. ábra).

Baranya megyében az etnikai térszerkezet már 200 évvel ezelőtt is jóval mozaikosabb képet mutatott. A Hegyhát területén még alig voltak tisztán német falvak, mindössze Pécsről ÉNy-ra, s a megye legészakabbi részén volt egy kisebb szigete a nemzetiségnek. Pécsről É-ra viszont sok olyan helységet találhatunk, amelyekben magyarok és németek éltek együtt. A megye keleti térségében sem beszélhetünk tisztán németek lakta területről, bár itt kétségtávol több volt akkoriban a homogén német település (12. ábra).

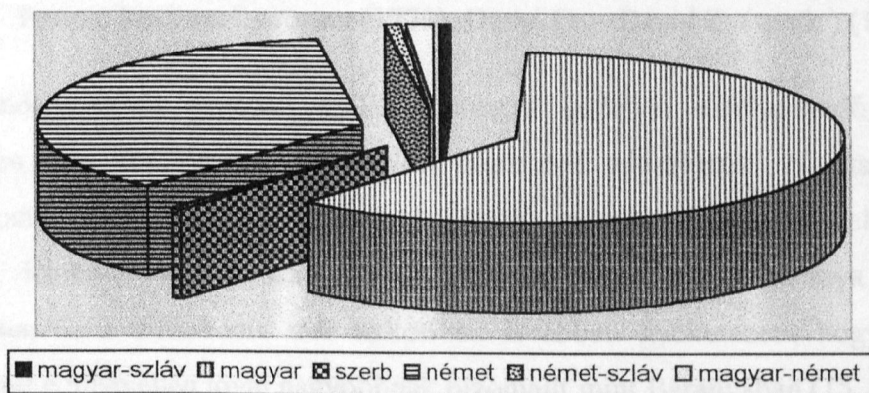
Magyar-német falvak K-Baranyában alig léteztek akkoriban, ellenben nagyobb számban fordultak elő németek és délszlávok, ill. németek, magyarok, délszlávok által közösen benépesített települések. A különböző délszláv népek közül elsősorban a szerbek éltek együtt ezekben más kisebbségekkel. Nagyon sok tisztán délszláv népességű helység is megtalálható volt akkoriban Baranyában, Pécsről délre horvátok laktak, míg a Pécsvárad- Mohács-Villány által határolt régióban az ilyen típusú falvak szerb dominanciájúak voltak. A megye DNy-i része – akárcsak a későbbi évszázadokban – tisztán magyarok lakta területnek minősíthető.

A fenti adatok tükrében minden alapossága ellenére is még inkább pontatlannak és ellentmondásosnak kell tartanunk Steinsch I. (1942) közléseit az urbáriumkori összeírásokra vonatkozóan, hiszen a kétféle időpont között alig néhány esztendő telt csupán el. Az ő adatai alapján felvázolt etnikai térszerkezet – főleg Ny-Tolnára vonatkozóan – merőben ellentétes képet fest mint a Lexikon Locorum (1773) minősítései. A későbbi források és hivatalos felmérések birtokában egyértelműen ez utóbbit tudjuk tárgyszerűbbnek és hitelesebbnek tekinteni.

Jóval nehezebb helyzetben vagyunk akkor, ha a XVIII. sz. végére vonatkozóan pontosabb felületi kartogramot, ill. ponttérképet akarunk készíteni Tolna és Baranya etnikai térszerkezetének ábrázolásához. El kellett döntenünk, hogy a homogénnek tekintett falvakban a németek százalékos arányát mennyinek értékeljük. Úgy véljük, ezekben a helységekből mindenképp 50% felett alakult a németiség aránya, de valószínűleg valahol 75% környékén lehetett a valóságos részarányuk.

A szakirodalom (Bottlik Zs. 2000) azt ajánlja, hogy azokat a településeket, amelyekben egy nyelvet ad a forrás, helyezzük az 50-75% közötti kategóriába. Ugyanakkor ebben a publikációban a szerző szerint is „legrosszabb esetben 60-70%-ot jelenthet” az abszolút többség. Ezen vélemény alapján a kategorizálást némileg módosítottuk, a domináns német falvakat a 75% fölötti csoportba helyeztük kartogramunkon. A kétnyelvű településekben a németeket 50-75% közé taksáltuk, főleg abból kiindulva, hogy a minősítéseknél a legtöbb esetben ők kerültek az első helyre, s ez a tény mindenképp még enyhe többségről tanúskodhat. A három nyelvet birtokló települések néemtségét 33,3%-kal vettük figyelembe. Természetesen település-összevonások esetén a százalékos értékek jelentősen módosulhattak mindkét irányban, hiszen főleg Baranyában fordult elő gyakran, hogy helységeket egyesítettek az elmúlt 200 év folyamán, mi pedig csak a jelenlegi közigazgatási határokból indulhattunk ki.

Tolna megyében az adatsorok alapján 42374 fő élt a XVIII. sz. végén német településekben. Ez a teljes népesség jóval több mint egyharmadát – 36,1%-ot – jelentette. Mivel szerintünk is a néemtség tényleges aránya ezekben a 75% környékén lehetett, ennek a $\frac{3}{4}$ -e, tehát kb. 31781 fő lehetett a valóságban ezen falvak német lakossága. A tisztán magyarok lakta helységek jelentették a többséget, vegyes lakosságú, vagy teljesen délszlávok által benépesített falvak a megyében marginális szerepet kaptak (13 ábra).

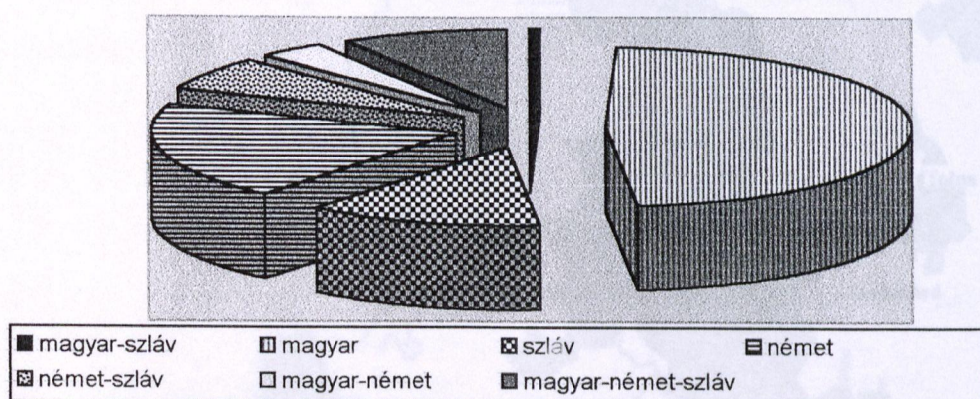
13. ábra A lakosság megoszlása Tolna megye településeiben 1773-ban

Forrás: Lexikon Locorum (1773), Danyi D. – Dávid Z. (szerk.) (1960)

Baranya megyében a XVIII. század végén jóval csekélyebb szerepet töltöttek be a tisztán német és magyar települések. Emellett igen nagy arányban éltek a megyében különböző szláv népcsoportok (elsősorban szerbek és horvátok). A kizárólag általuk lakott

településeknek jutott a harmadik legnagyobb népességszám, de szintén sok lakost tömörítettek a németek és délszlávok, ill. a magyarok, németek és délszlávok által vegyesen lakott helységek (14. ábra).

Ha Tolnához hasonlóan az itteni németség számát kívánjuk megadni, akkor ezt itt is különbözőképp tehetjük meg. A teljesen német falvakban 31545, a magyar-német helységekben 5458, a délszláv-németekben 10908, s a három nemzetiség által benépesítettekben 13959 fő élt. A megfelelő arányokat alkalmazva (teljesen német: 75%, vegyes: 50%, háromnyelvű: 33%) a németség teljes száma kb. 36489 fő lehetett.

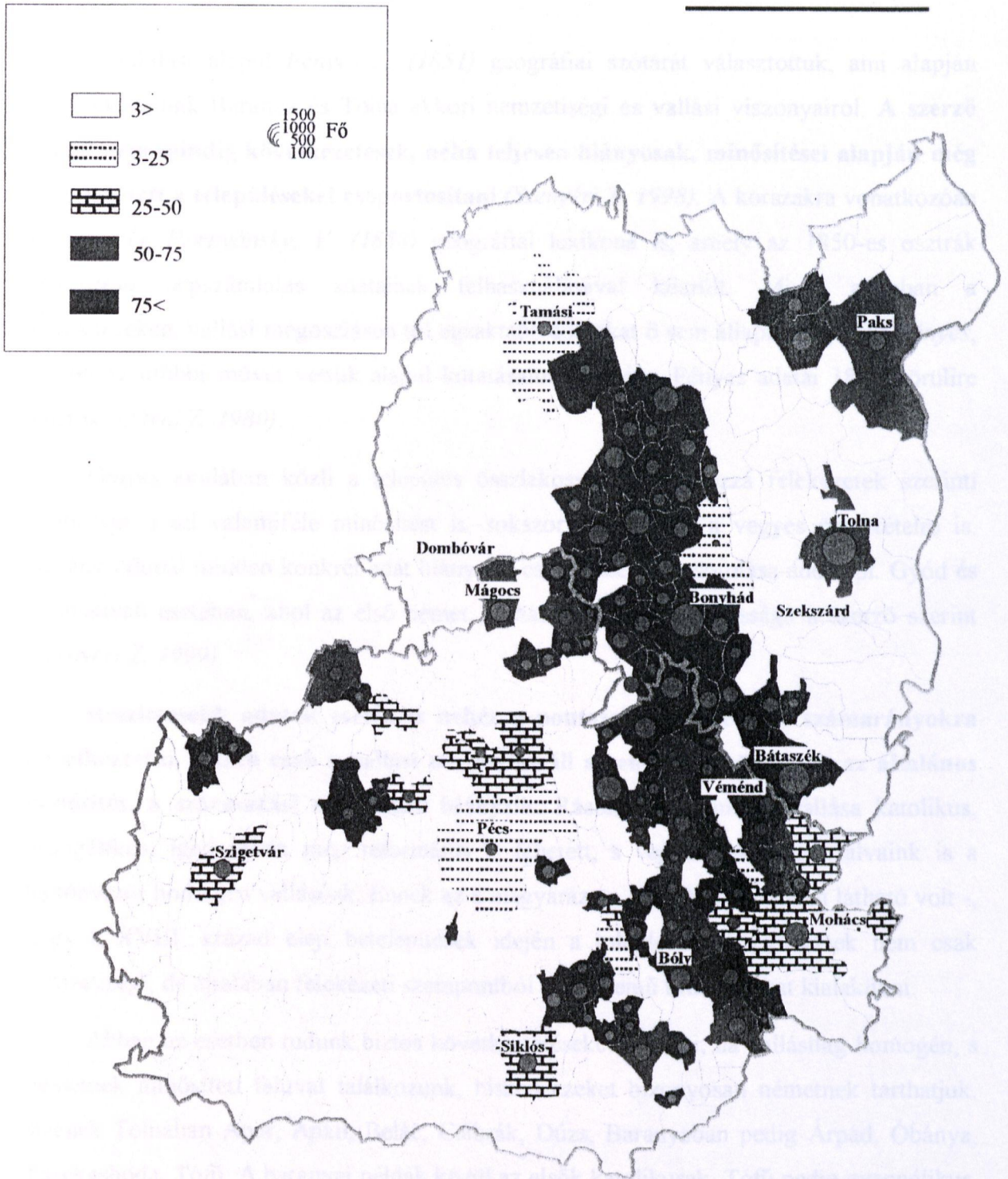

14. ábra A lakosság megoszlása Baranya megye településeiben 1773-ban

Forrás: Lexikon Locorum (1773), Danyi D. – Dávid Z. (szerk.) (1960)

A minősítésekből adódóan a Tolna megye közepén elhelyezkedő települések többségükben már két évszázaddal ezelőtt németnek tekinthetők. A létszámadatokat ábrázoló pontok pedig arról tanúskodnak, hogy egy-egy helységeken belül a német közösségek lélekszáma átlagosan jóval nagyobb volt mint Baranya megyében. Természetesen ez a differencia már akkoriban is abban gyökerezett, hogy az átlagos településméret e megyében jóval nagyobbnak bizonyult mint Baranyában (15. ábra).

A vegyes lakosságú településekben Baranya keleti részén, ill. Péctől északra a németek számaránya érthetően alacsonyabban alakult. Kisebb arányú németségről tanúskodik a kartogram az előbb említett gyakori település-egyesítések esetén is (15. ábra).

15.ábra A német lakosság százalékos aránya és lélekszáma Tolna és Baranya megye településeiben 1773-ban

Forrás: Lexikon Locorum (1773), Danyi D.-Dávid Z. (Szerk.) (1960)

4.3. Baranya és Tolna németisége a XIX. század közepén

Kiindulási alapul *Fényes L. (1851)* geográfiai szótárát választottuk, ami alapján képet kaphatunk Baranya és Tolna akkori nemzetiségi és vallási viszonyairól. **A szerző adatai nem mindig következetesek, néha teljesen hiányosak, minősítései alapján még is jól lehetett a településeket csoportosítani** (*Szenyéri Z. 1998*). A korszakra vonatkozóan létezik még *Hornyánsky, V. (1858)* geográfiai lexikona is, amely az 1850-es osztrák szervezésű népszámlálás adatainak felhasználásával készült. Mivel azonban a minősítéseken, vallási megoszláson túl egzaktabb adatokat ő sem állapít meg mint *Fényes*, inkább az utóbbi művét vettük alapul kutatásaink számára. Fényes adatai 1840 körülre tehetők (*Dávid Z. 1980*).

Fényes általában közli a település összlakosságát, méghozzá felekezetek szerinti bontásban, s ad valamiféle minősítést is, sokszor utalva akár a vegyes összetételre is. Néhány falunál minden konkrét adat hiányzik, csak a szerző besorolása adott, pl. Gyód és Ivánbattyán esetében, ahol az első német, a másik német-rác lakosságú a szerző szerint (*Szenyéri Z. 1999*).

Részletesebb adatok esetén is nehéz a pontosabb nemzetiségi számarányokra következtetni, hiszen csak a vallási megoszlás áll a rendelkezésünkre és az általános minősítés, a származási részletezés hiányzik. Ráadásul a németek vallása katolikus, evangélikus, igen ritkán még református is lehetett, s vegyes lakosságú falvaink is a legtöbbször homogén vallásúak. Ennek az a magyarázata – mint az korábban látható volt –, hogy a XVIII. század eleji betelepítések idején a tulajdonosok igyekeztek nem csak nemzetiségi, de általában felekezeti szempontból is egynemű uradalmakat kialakítani.

Abban az esetben tudunk biztos következtetéseket levonni, ha vallásilag homogén, s németnek minősített faluval találkozunk, hiszen ezeket bizonyosan németnek tarthatjuk. Ilyenek Tolnában Apar, Apáti, Belác, Csibrák, Dúzs, Baranyában pedig Árpád, Óbánya, Fazekasboda, Tófű. A baranyai példák közül az elsők katolikusak, Tófű pedig evangélikus, hogy említsünk más vallású települést is.

Vegyes vallású falvaknál akkor könnyű elemzést végezni, ha a szerbek jelentik az egyik nemzetiséget, hiszen ők ortodox vallásúak. Bezedek német-szerb minősítésű település, a 340 katolikus egyértelműen a németeket, a 185 görögkeleti a szerbeket jelenti, még ha erre nincs is külön utalása a szerzőnek. Hasonló a szerb- németnek feltüntetett Borjád helyzete 831 ortodox

és 250 katolikus lakossal. Magyarbóly német-rác falu *Fényes* szerint, s a település érdekessége, 215 megnevezett német evangélikus mellett van 205 katolikus lakosa is, akiket szintén németnek gondolhatunk a német többségű besorolás alapján. Ugyanitt a múlt század közepén 264 volt a görögkeletiek lélekszáma.

A legnehezebb helyzetben a német-magyarnak és a magyar-németnek feltüntetett községek vizsgálatakor vagyunk, hiszen a vallási azonosság miatt általában lehetetlen pontos számarányokat kapni. Nagyhajmás tekintetében 699 katolikus és 351 evangélikus lakosról szerezhetünk tudomást német-magyar minősítés mellett. A protestánsok valószínűleg németek, de ez önmagában nem jelent német többséget. A katolikusokon belül az ő létszámukra azonban nem tudunk következtetni.

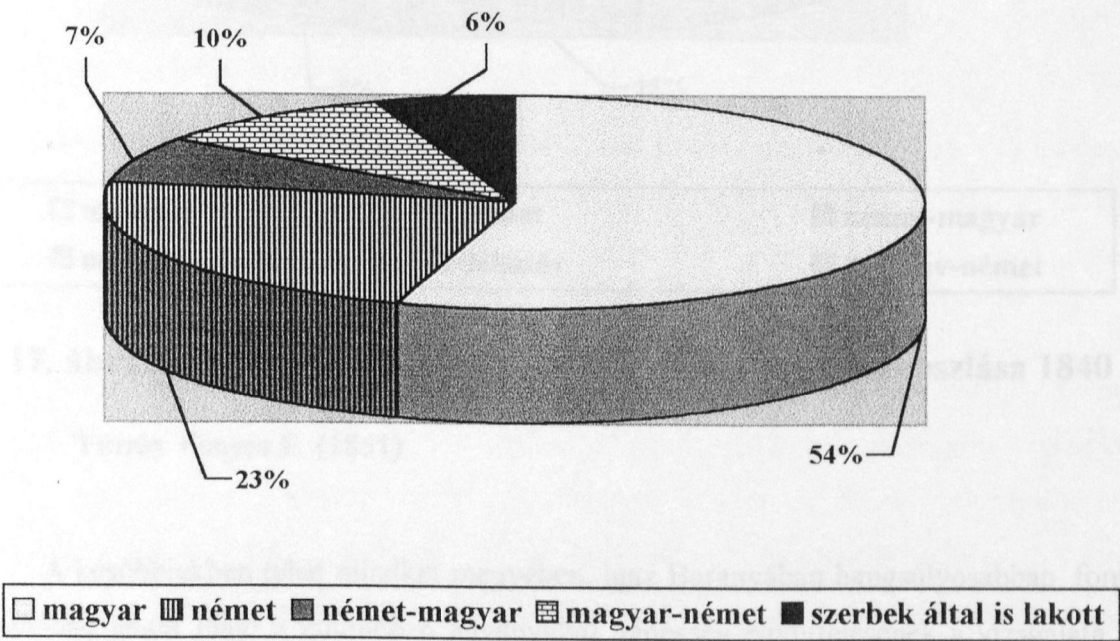
Hasonlóan vegyes lakosságú és vallású falvak voltak *Fényes* szerint Gerényes és Bonyhád is. Előbbi magyar-német minősítése mellett vallásilag egyveretűbb volt, hiszen 341 katolikus mellett csak 22 lutheránus német lakosról történt említés, de valószínűleg a katolikusok között is lehettek németek. Bonyhádon 1566 katolikus, 1482 evangélikus és 262 református személy volt akkoriban német-magyar minősítés mellett, itt tehát a fokozottabb vallási sokszínűség még jobban nehezíti a kisebbségek beazonosítását. Bikács, Bükkösd, Komló hasonlóan vegyes lakosságú falvak *Fényes* szótárában, de abban különböznek az eddigiektől, hogy ezekben teljes volt a vallási homogenitás. Igaz, a pontos etnikai elhatárolást ezt egyáltalán nem könnyíti meg számunkra.

Még bonyolultabb akkor a szituáció, ha három vagy annál több nemzetiség együttéléséről van szó, s értelemszerűen a vallásoknak is hasonló tarkaságával találkozunk. Beremendet *Fényes* rác-sokác-magyar-németnek tartotta, ahol a 370 ortodox biztosan szerb nemzetiségű, de a 250 református magyar és német is lehetett, a katolikusok között pedig magyarokat, németeket és sokácokat is találunk pontosabb utalás nélkül. Ibaán horvátok, magyarok és németek éltek egy településen, legfeljebb az jelenthet némi egyszerűsödést, hogy ez a falu vallásilag egynemű volt. Három vagy esetleg annál több nép együttélése különösen Baranyában fordult elő nagyon gyakran, ahogy az majd a most következő elemzésekből ki fog derülni.

Néhány alkalommal szerencsére igen pontosak a szerző utalásai. Bikalon 416 magyar katolikusról és 702 német evangélikusról ír. Csikóstöttősen 549 magyar katolikus és 435 lutheránus német lakott, Jágónakon pedig 459 magyar katolikus és 242 evangélikus németet lehetett akkoriban találni. Ezeknek az utalásoknak a precízségét az a tény is

bizonyítja, hogy a vegyes minősítésekben nagyobbnak feltüntetett nemzetiség valóban nagyobb létszámú ezekben a helységekben. Hidason az 1173 német szintén elégséges lehet a német többséghez, Ágon kisebb pontosság mellett legalább az biztos, hogy az evangélikusok között nem csak németek, hanem magyarok is voltak. Sajnos ilyen részletes és tárgyyszerű tények igen ritkán fordulnak elő a geográfiai szótárban, ezért inkább csak globális képet alkothatunk a németség múlt századi helyzetére vonatkozóan.

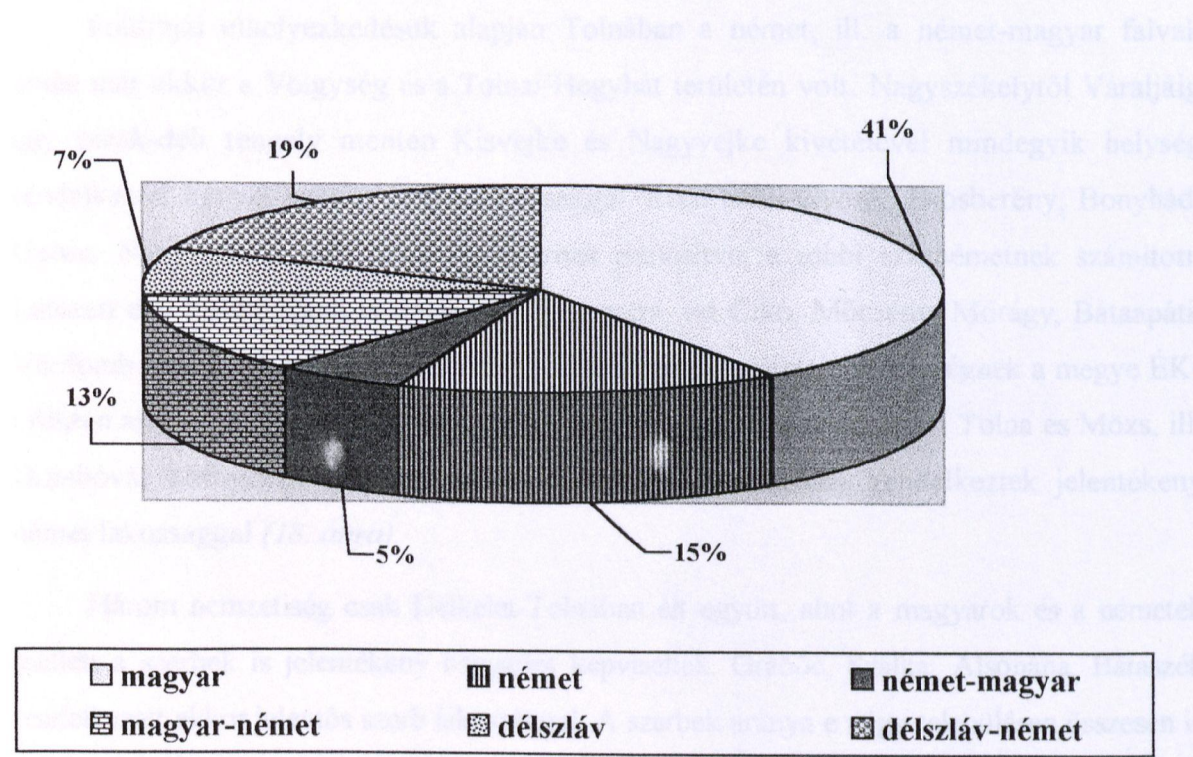
Fényes adatai alapján Tolnában a lakosság zöme magyar településeken lakott, de a népesség közel fele olyan helységeken élt, ahol előfordultak a németek is. A lakosság egynegyede pedig szinte teljesen németnek tartható falvakban lakott akkoriban (16. ábra). **Baranya jóval kevertebb etnikai térszerkezetét pedig Fényes közlései is bizonyítják.** Ebben a vármegyében akkor jóval kevesebben éltek magyar falvakban mint Tolnában, arányuk a lakosság felét sem érte el. Kevesebben éltek teljesen német településeken is, ugyanakkor a németek és magyarok által közösen lakott helységeken nagyjából ugyanannyian voltak (17. ábra).

16. ábra Tolna megye településeinek nemzetiségi megoszlása 1840 körül

Forrás: Fényes E. (1851)

Igaz, Baranyában a magyar-németnek minősített települések lakossága valamivel magasabbnak bizonyult, de ennek az a magyarázata, hogy a szerző ide sorolta be Pécsét, s a kb. 23000 főből, aki ebbe a kategóriába tartozott, 15000 fő a vármegye székhelyén élt. Ugyanakkor csak Baranyában voltak akkoriban tisztán délszlávok lakta települések, s jóval nagyobb arány képviseltek a délszlávok és németek által egyaránt benépesített helységek mint Tolnában (16-17. ábra). Tolnában olyan kevés volt a délszlávok által lakott települések száma, hogy nem is jelölte külön kategória az ábra jelmagyarázatában, hogy magyarokkal vagy németekkel éltek-e együtt.

17. ábra Baranya megye településeinek nemzetiségi megoszlása 1840 körül

Forrás: Fényes E. (1851)

A későbbiekben tehát mindkét megyében, igaz Baranyában hangsúlyosabban, fontos problémát jelent majd a különböző anyanyelvű népesség együttélésének a vizsgálata, az egymásra gyakorolt esetleges asszimiláció feltárása, annak a folyamatnak a feltérképezése, hogy a három vagy többféle nemzetiséggel rendelkező településekben hogyan változtak meg a századok folyamán az etnikai arányok.

Mint korábban említettük, a területi ábrázolásnál nem kevés gondot okozott, hogy a települések közigazgatási határai számos alkalommal változtak az elmúlt évszázadokban.

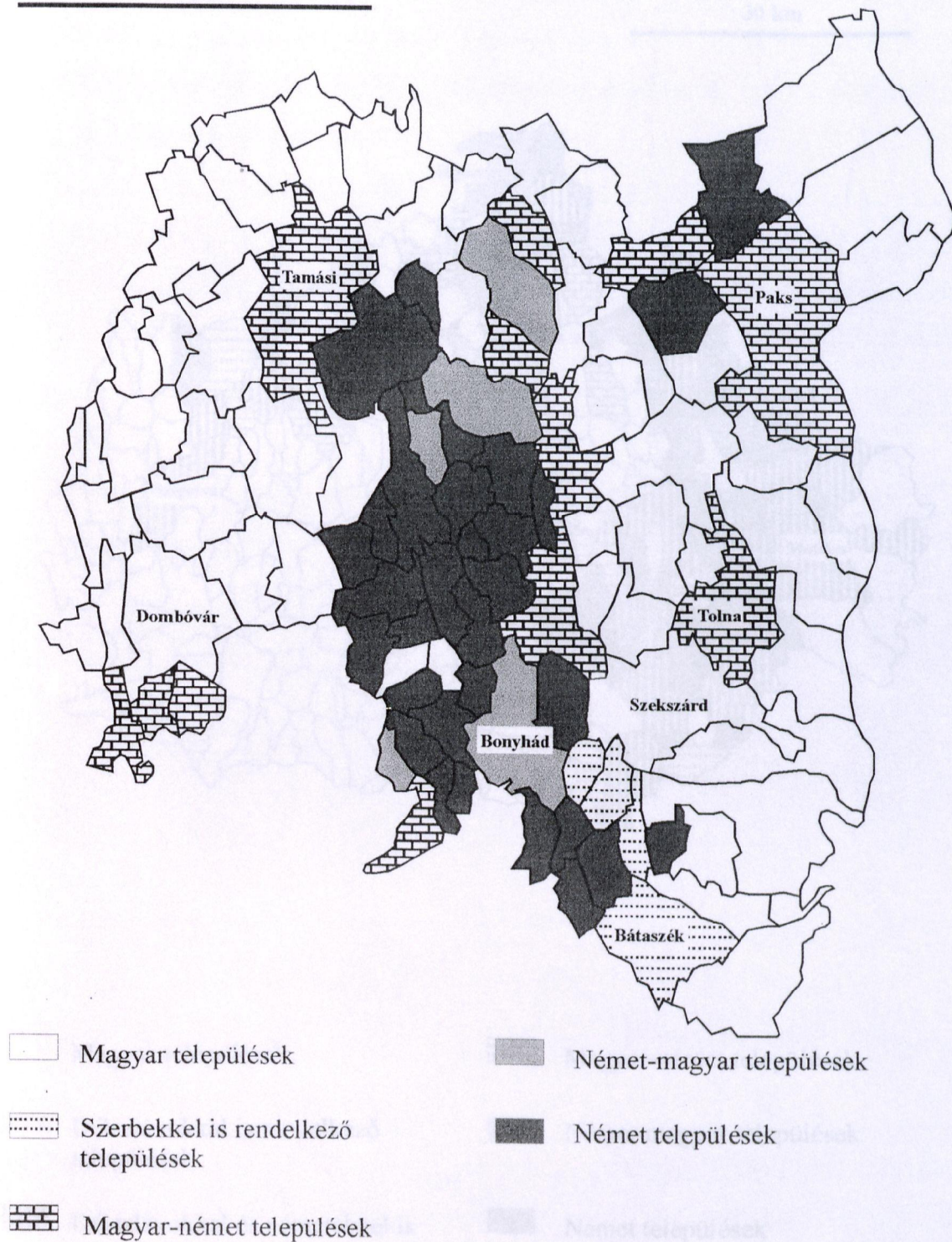
Ugyanakkor a rendelkezésre álló szoftver a jelenlegi települési határokkal dolgozik. Ezért azoknál a helységeknél, amelyek másokkal egyesültek, s *Fényes* minősítései viszont nem estek egybe, a domináns, nagyobb lélekszámú település minősítését vettük figyelembe a térképek szerkesztésénél. Ha pedig magyar, ill. német falvakat egyesítettek időközben, a községek lélekszámától függően magyar-németként vagy német-magyarként kerültek ábrázolásra. Azok a kicsi falvak, amelyeket a nagyobb települések, főleg Pécs kebelezett be az utóbbi másfél évszázad folyamán, ezért sajnos külön nem kerülhettek a térképekre, de adataikat természetesen az előbbi ábrák megszerkesztésénél felhasználtuk.

Földrajzi elhelyezkedésük alapján Tolnában a német, ill. a német-magyar falvak zöme már akkor a Völgyesség és a Tolnai-Hegyhát területén volt. Nagyszékelytől Váraljáig egy észak-déli tengely mentén Kisvejke és Nagyvejke kivételével mindegyik helység rendelkezett *Fényes* szerint német lakossággal. Ezen belül Gyöng, Diósberény, Bonyhád, Györe, Nagyszékely volt német-magyarnak minősítve, a többi színnémetnek számított. Létezett egy kisebb tömb is Báticaszékától nyugatra, ezt Cikó, Mőcsény, Mőrágy, Báticaapáti, Várdomb alkotta. A harmadik jelentősebb összefüggő területe a németiségnek a megye ÉK-i részén alakult ki. A felsorolt térségeken kívül a megye keleti peremén Tolna és Mőzs, ill. Dombóvár környékén Csikóstőttős, Kaposszekcső és Jágónak rendelkeztek jelentékeny német lakossággal (18. ábra).

Három nemzetiség csak Délkelet-Tolnában élt együtt, ahol a magyarok és a németek mellett a szerbek is jelentékeny hányadot képviseltek. Grábóc, Szálka, Alsónána, Báticaszék rendelkezett akkor jelentős szerb lakossággal. A szerbek aránya e négy településen összesen is igen alacsony, csak 14% volt (18. ábra).

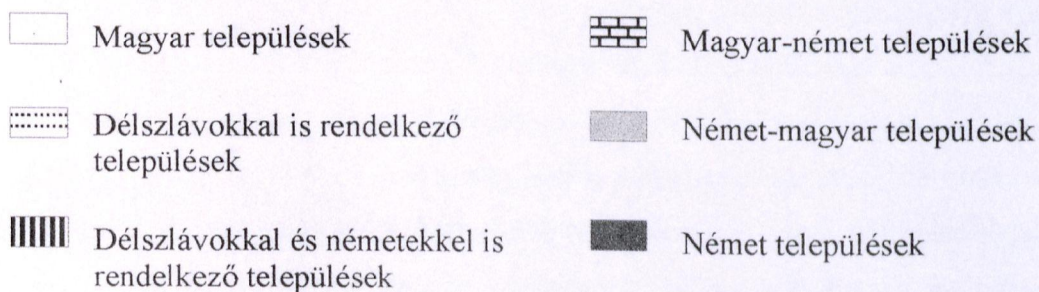
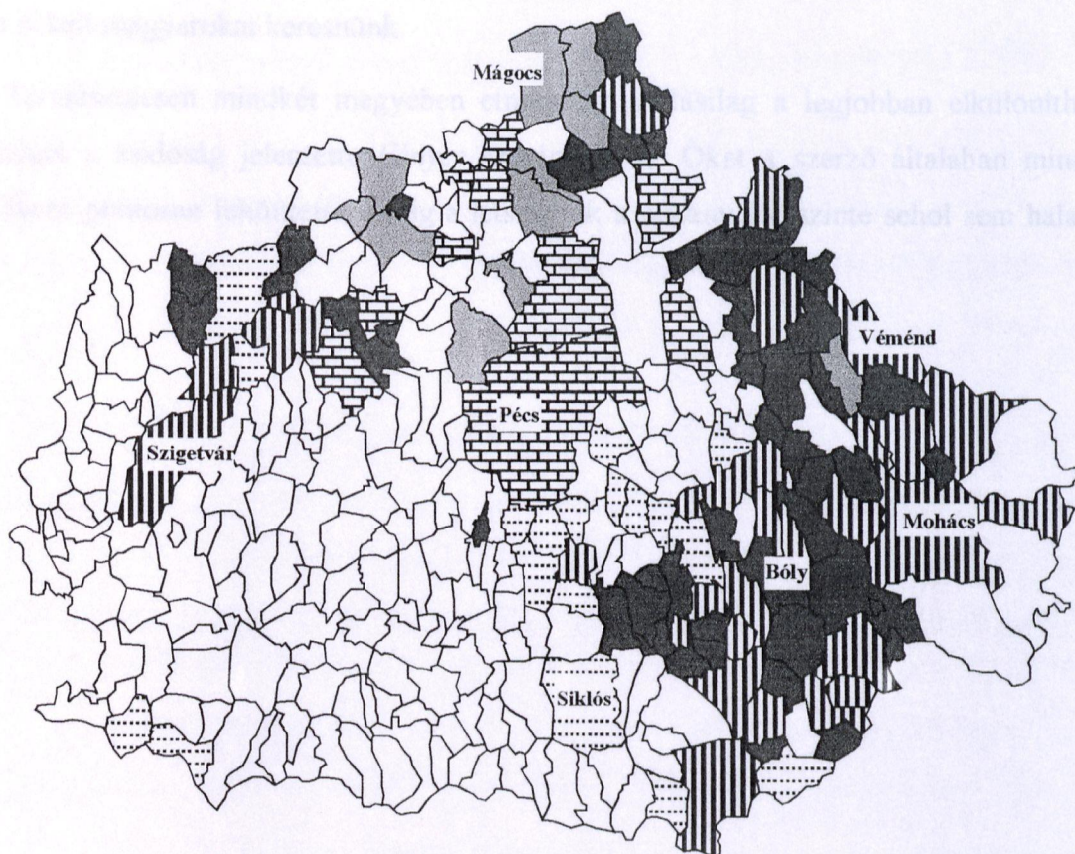
Baranyában területi elhelyezkedésük alapján a német ill. a német-magyar falvak a megye Ény-i és K-ÉK-i részén voltak megtalálhatók, főleg az egykori hegyháti, pécsváradi és mohácsi járások területén. A Villány-Szigetvár tengelytől délre gyakorlatilag csak magyar falvak voltak, akárcsak Pécs délnyugati tözsomszedságában. A megye Mecseknádasd környéki részén, ill. Mohácsból nyugatra szinte teljesen összefüggő német tömb alakult ki, míg a Hegyhát nyugati része inkább vegyes összetételű volt. Különös érdekességet jelentenek Bezedek, Magyarbóly, Borjád, Szajk, Majs, Véménd, Villány, s még néhány falu, ahol német és délszláv (általában szerb) népesség élt együtt vegyesen. Beremend, Hidas, Ibafa, Mohács, Dunaszekcső, Szigetvár, Ráckozár és Mozsgó pedig arról voltak nevezeteseek, hogy a németekhez és a délszlávokhoz itt magyarok is csatlakoztak, természetesen változó arányokban (19. ábra).

30 km

18. ábra Tolna megye etnikai térszerkezete 1840 körül
Fényes Elek geográfiai szótára alapján

30 km

**19.ábra Baranya megye etnikai térszerkezete 1840 körül
Fényes Elek geográfiai szótára alapján**

Mohácson biztosan alárendelt volt a 610 ortodox szerb a 6768 katolikushoz és 1765 reformátushoz viszonyítva, de ha a reformátusokat magyarnak tekintjük, akkor sem lehet a németek létszámát pontosan megállapítani. Ráckozáron a 45 katolikus magyar kevésnek tűnik a falu német-rác-magyar minősítéséhez képest is, lehetséges, hogy a protestánsok között is kell magyarokat keresnünk.

Természetesen mindkét megyében etnikailag, vallásilag a legjobban elkülöníthető népességet a zsidóság jelentette *Fényes* szótárában is. Őket a szerző általában minden településen pontosan feltüntette, pedig a létszámuk a néhány főt szinte sehol sem haladta meg.

5. Baranya és Tolna etnikai térszerkezetének változásai, s az ezeket befolyásoló tényezők a XIX. század közepétől 1941-ig

5.1. A magyarországi nemzetiségpolitika változásai 1867-1941 között

A mindenkori hazai nemzetiségpolitika nem azonnal éreztette hatását a dél-dunántúli németység szempontjából. Az állami beavatkozásnak, nyomásgyakorlásnak a „sikerei” nem azonnal jelentkeztek, de kétségtelenül hatottak az itteni németekre. Ráadásul **ez a hatvan esztendő több rendszerváltozással is terhelt**, s a politika útvesztői, vargabetűi nagyon komolyan meghatározták minden szempontból a németység mozgásterét is.

A dualizmus nemzetiségi politikájának az alapját az **1868. évi ún. Eötvös-féle törvény** határozta meg. Ez a hazai kisebbségek számára **kollektív jogokat nem biztosított**, ráadásul nem csak országos szinten, hanem a helyi politika keretei között is, erősen korlátozta anyanyelvhasználatukat. De a törvényeket a nemzetiségek nyelvén is ki kellett adni, alsó fokon bárki anyanyelvén pereskedhetett, valamely hatósághoz tehettek beadványt saját nyelven is, s a választ is így kellett a számukra megfogalmazni (*Kolossa T. 1987*).

A korabeli **Európában** minden fogyatékosága ellenére is **egyedülálló törvény született**, s nem magával a szövegével volt a legnagyobb baj, hanem a végrehajtásának a hiányosságaival. A korabeli viszonylagosan liberális szellemet jelzi, hogy épp **1880-tól kérdezték először a lakosság anyanyelvi hovatartozását hivatalos népszámlálás alkalmával**.

Bár 1890-ben csak az ország lakosságának 48,6%-a vallotta magát magyarnak, az állami tisztségviselők 87,6%-a, a megyeiek 90%-a, a községi jegyzők 77,7%-a magyar volt. Szabadságukban állt a nemzetiségeknek valamilyen egyesülethez tartozni, de egy 1875-ös belügyminiszteri rendelet értelmében a „nemzeti” jelzőt nem használhatták, ez is azt a korabeli közfelfogást támogatta, hogy politikai értelemben csak egy nemzet létezik hazánkban (*Katus L. 1987*).

A nemzetiségi törvény kimondta, hogy **mindenkinek joga van ahhoz, hogy alsó- és középfokon anyanyelvén tanuljon**, de ennek ellenére a tisztán nemzetiségi iskolák száma meredeken csökkent, 1869-1890 között 6535-ről 4949-re (az iskolák 47%-ról 29%-ára).

Az erdélyi szászokkal ellentétben a magyarországi németeknek csak egyetlen, anyanyelven is oktató algimnáziuma működött (Felsőlövön), igaz, a hazai németek közül jártak a legtöbben ténylegesen iskolába (1890: 90%) (*Katus L. 1987*).

1879-ben azonban egy újabb törvény előírta, hogy az ország valamennyi nem magyar tannyelvű népiskolájában kötelezőként kell tanítani a magyar nyelvet. Ez a törvény a nemzetiségek vezetői részéről nemtetszést és tiltakozást váltott ki. Ráadásul az államnyelv oktatása az írás, olvasás, számolás oktatásától rengeteg óraszámot vont el, s az egytanítós osztatlan nemzetiségi iskolákban ez megnehezítette az alapismeretek elsajátítását. 1883-ban a középiskolákban is előírták a magyar nyelv és irodalom kötelező tanítását, s ebből a tárgyból mindenkinek magyarul is kellett érettségiznie.

Még ezeket a törvényeket sem lehet azonban erőszakos magyarosításként értékelni, igaz **a spontán asszimiláció folyamatos előrehaladását a kormányzat igyekezett elősegíteni,** mindenekelőtt úgy, hogy a nem magyar értelmiség és középrétegek tanuljanak meg magyarul.

A magyarság előretörését jelzi, hogy 1880-1910 között arányuk 46,6%-ról 54,5%-ra emelkedett. A németeké ugyanezen időszak alatt jelentősen, 13,6%-ról 10,4%-ra csökkent (*Katus L. 1988*). Ebben az aránycsökkenésben az is szerepet játszik, hogy a német anyanyelvűek közé eredendően általában a zsidók is beletartoztak, s az ő nyelvi beolvadásuk még gyorsabb volt. **Az asszimiláció mellett a magyarság viszonylagosan nagyobb természetes szaporodása is elősegítette aránynövekedését, ill. az a tény, hogy a kivándorlás is főleg az ország északi, fejletlen, főleg nemzetiségek lakta megyéit érintette erőteljesebben** (*Frisnyák S. 1990*).

Számítások szerint 1880-1910 között a magyarok népszaporulatának többletéből 1 millió fő az asszimilációból származott, s ebből 400 ezer fő lehetett a német anyanyelvűek közül (*Katus L. 1988*). A németeknél főleg a városi népesség, sőt kiemelkedően Budapest elmagyarosodása volt jelentős (*Kocsis K. 1994*).

A XX. század elejétől újult erővel nyilvánult meg a nacionalizmus és a türelmetlenség a hazai nemzetiségekkel szemben. Ennek legkifejezőbb megjelenési formája az 1907. évi ún. Lex Apponyi volt. Az ingyenes oktatás mellett a nemzetiségi iskolák nagy része nem tudta megadni a törvényben előírt – egyébként önmagában pozitív tartalmú – fizetésemelést, ezért kénytelenek voltak az államhoz segélyért folyamodni. Ennek feltétele pedig a magyar nyelv tanítása mellett a kifogástalan „hazafias jellegű”

nevelés biztosítása volt. Csak az államilag kiadott tankönyvekből lehetett tanítani, s a magyar nemzethez tartozás tudatát kellett erősíteni a tanulóiban. **A Lex Apponyi hatására ismét jelentős mértékben lecsökkent a nemzetiségi iskolák száma**, hiszen 1914-ben már csak 3321 iskolában (az intézmények 20%-ában) folyt nem magyar nyelven az oktatás *(Dolmányos I. 1988)*.

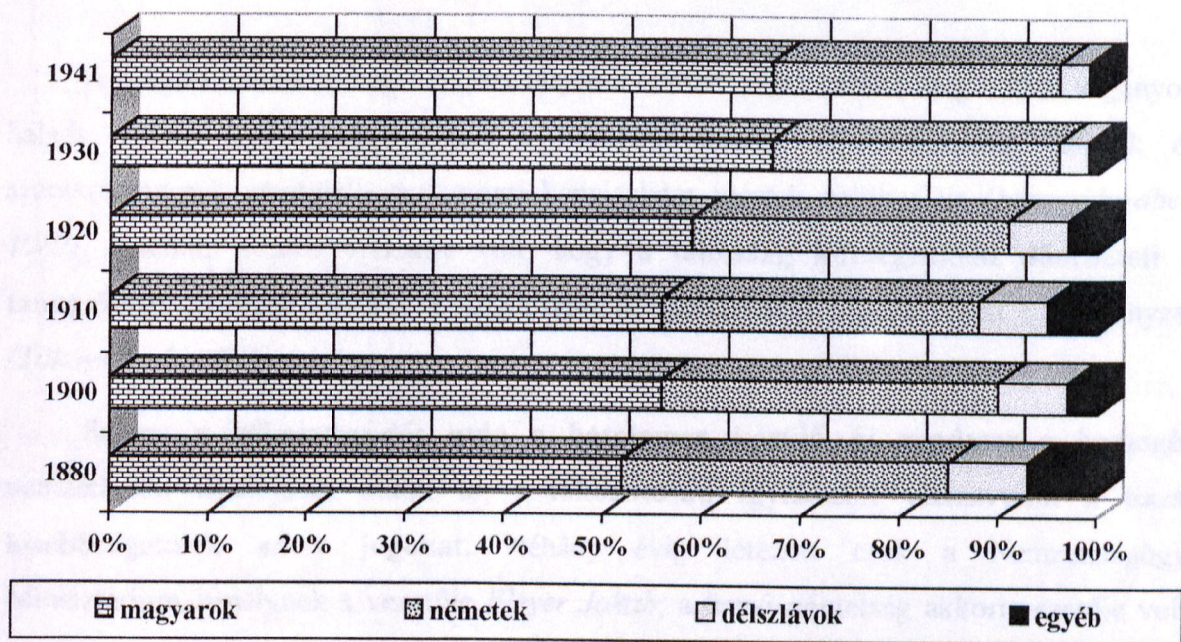
Az állami politika – ha nem is mindig erőszakos –, de összességében **asszimiláló próbálkozásai szerencsére döntő mértékben sem a tolnai, sem a baranyai németiséget nem érintették**. 1880-tól 1910-ig a baranyai svábok létszáma nagyobb lett, de 1900-hoz képest tapasztalhatunk visszaesést. Igaz százalékos arányuk ebben a megyében az első világháború előestéjéig csak minimálisan csökkent *(2. táblázat, 20. ábra)*, Tolnában pedig a lélekszámuk ebben a harminc évben még gyarapodott is, bár ezzel ellentétesen százalékos arányuk némiképp zsugorodott *(3. táblázat, 21. ábra)*. Sokkal jellegzetesebb – elsősorban Baranyában – a délszláv lakosság csökkenése, amelynek okaira még vissza kívánunk térni.

2. táblázat: A különböző nemzetiségek lélekszámának alakulása a baranyai településekben 1880-1941 között a mai megyehatárok között

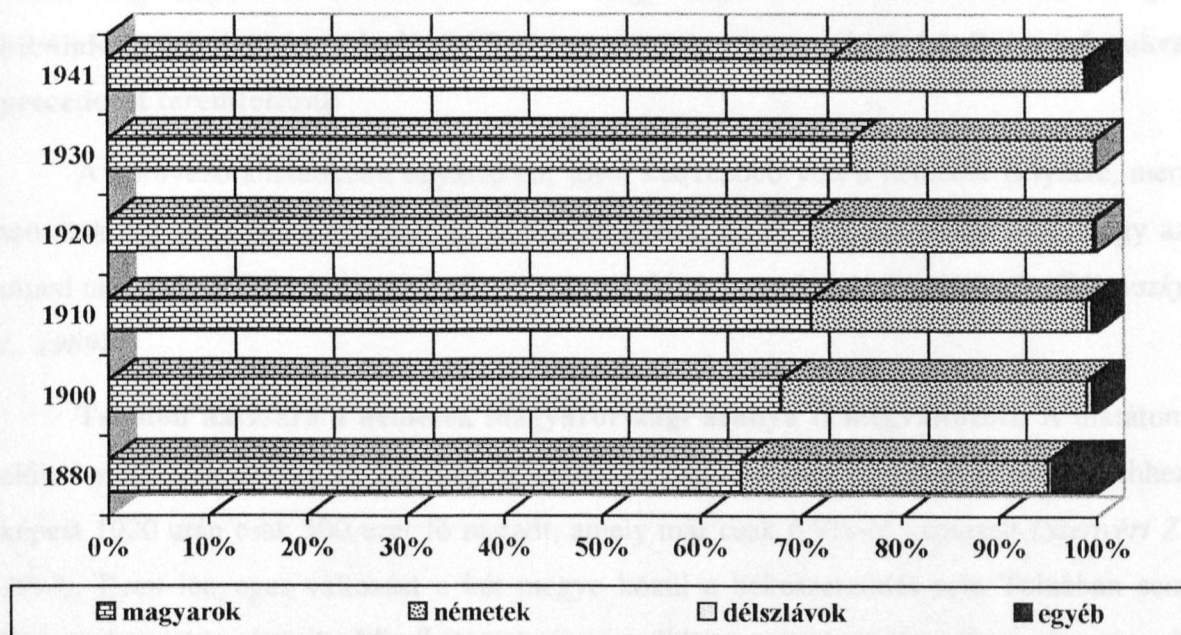
	1880	1900	1910	1920	1930	1941
Összlakosság	237723	322933	312748	288680	308437	332859
Magyarok	124622	181648	174176	170729	205829	224249
Németek	78050	108385	100576	92194	88522	95319
Délszlávok összesen	19301	22517	22192	16440	11044	10829
Szerbek	6777	7404	6949	4651	774	404
Horvátok	12524	15113	10288	7161	3184	3841
Egyéb délszlávok	-	-	4955	4620	7086	6584
Egyebek	15750	10383	15804	9317	3042	2462

3. táblázat: A különböző nemzetiségek lélekszámának alakulása a tolnai településekben 1880-1941 között a mai megyehatárok között

	1880	1900	1910	1920	1930	1941
Összlakosság	234684	252566	266600	263114	269195	273153
Magyarok	150087	172649	189521	185974	201663	199254
Németek	72420	77293	74376	75243	66646	71926
Délszlávok	1113	1380	1447	899	272	215
Szerbek	981	1011	1103	785	214	160
Horvátok	132	369	344	114	40	24
Egyéb délszlávok	–	–	–	–	17	31
Egyebek	11064	1244	1256	998	614	1758

20. ábra Baranya megye etnikai összetételének változásai 1880-tól 1941-ig a mai megyehatárok között (%)

21. ábra Tolna megye etnikai összetételének változásai 1880-tól 1941-ig a mai megyehatárok között (%)

A polgári demokratikus rendszer idején a nemzetiségi politika még helyes vágányon haladt, hiszen **1919 januárjában a németek önálló minisztériumot kaptak** és számarányuknak megfelelő parlamenti képviselést ígértek nekik (*Die Donauschwaben* 1987). Emellett fontos vívmány volt, hogy **a lakosság községenként dönthetett a tannyelvről**, amelyet a területek megtartásának szándékával engedélyezett a kormányzat (*Tilkovszky L. 1988*).

Sajnos **a békeszerződés után a hatalomra kerülő új rendszer** a homogén nemzetállam fikciójából indult ki, s **fokozatosan igyekezett visszavonni a hazai kisebbségeknek adott jogokat**. Néhány évig létezett csak a Nemzetiségügyi Minisztérium, amelynek a vezetője *Bleyer Jakab*, a hazai némettség akkori vezetője volt. Ma már egyértelmű, hogy ezt a tárcát azzal a céllal hozták létre, hogy eszköz legyen Nyugat-Magyarország megtartásához. A kormány főleg az ottani – a mai burgenlandi – németséggel szeretett volna kommunikálni (*Szentfülöpi A. 1988*). Amikor az itteni területi kérdés lényegében nyugvópontonra jutott, 1922-ben megszüntették az önálló minisztériumot.

A mindenkor magyar kormány az esetleges magyarosító tervekkel a két háború között pengeélen táncolt, hiszen a szomszédos, politikailag ellenséges érületű államok sokszor a mi intézkedéseinkre hivatkozva foganatosítottak magyarelles retorziókat. Természetesen egy kiegyensúlyozottabb hivatalos kisebbségi politika sem akadályozhatta

volna meg alapvetően a határokon túli magyarság elleni szankciókat, de a **saját hibáinkkal mindenképp ideológiai fegyvert adtunk a szomszédok kezébe, s számukra precedenst teremtettünk.**

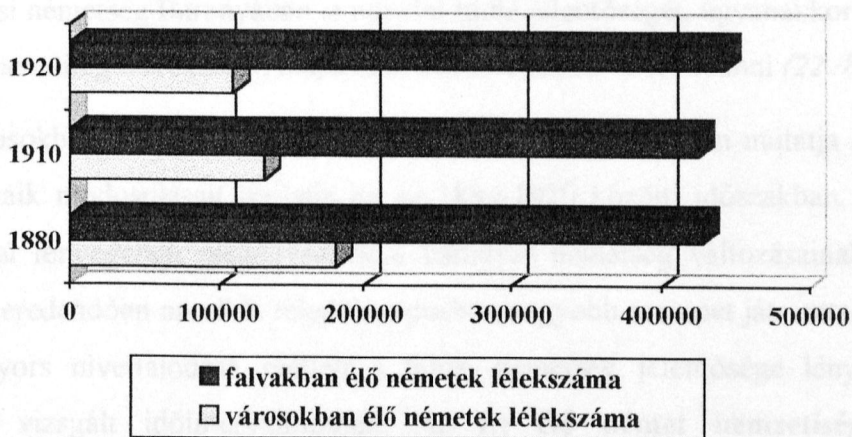
A környező államokban ugyanakkor jóval kedvezőbb volt a németek helyzete, mert tartottak egy lehetséges német-magyar összefogástól, de ez sem gátolhatta meg, hogy az ottani németek földjének nagy részét – a magyarokhoz hasonlóan – kisajátítsák (*Tilkovszky L. 1989*).

Trianon hatására a németek magyarországi aránya is megváltozott. A diktátum előtt 2 milliós németiség élt hazánkban, amely az összlakosság 10,4%-át jelentette, ehhez képest 1920 után csak 500 ezer fő maradt, amely már csak 6,9%-ot képviselt (*Szenyéri Z. 1998*). Ilyen lényeges változást a két megye közül a békeszerződés sem Tolnában sem Baranyában nem okozott. Mindkét megyében csökkent e nemzetiség száma, de arányuk csak mérsékelten módosult (*2. és 3. táblázat, 20. és 21. ábra*). A németiség így is az egyetlen számottevő kisebbségként maradt meg hazánkban, annak ellenére, hogy a németeknek csak 27%-a maradt az új határokon belül, szemben a magyarság 36,4%-os arányával (*Schnitzler, J. 1928*).

Így még inkább felértékelődött Baranya és Tolna szerepe a hazai németiségben. 1910-ben a majdnem 190 ezer térségbeli német lakos e kisebbség 9%-át jelentette, míg 1920-ban a hazai németiség 34%-a a két megyében élt! Minden harmadik németajkú magyar állampolgár tehát a vizsgált két megye területén lakott a következő három évtizedben, nem véletlen tehát, hogy talán e kettőben okoztak később szinte földcsuszamlásszerű változásokat a kitelepítések.

A németek magasabb lélekszámértékeit azért még arra is vissza lehet vezetni, hogy **körükben a bevallás mértéke mindig nagyobb volt mint országosan,** ez kétségtelenül a zártabb, aprófalvas településstruktúrával magyarázható (*Hoóz I.- Kepecs -Klinger A. 1985*).

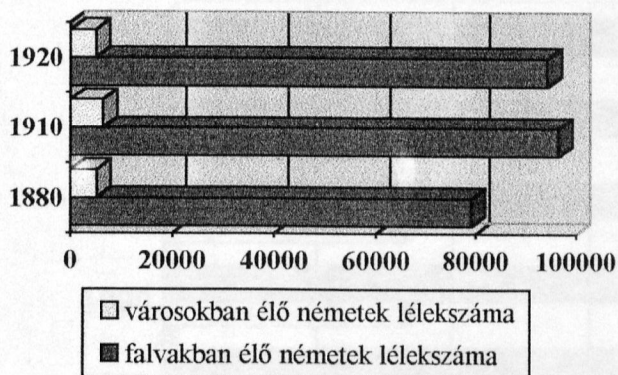
Az 1880 utáni négy évtizedben a falvakban élő németek létszáma jelentősen nem változott, ugyanakkor erőteljesen lecsökkent a városlakók száma (*22./a ábra, Szenyéri Z. 1999*).

22./a ábra A németek számának változása Magyarországon településtípusok szerint a trianoni határokra vonatkoztatva 1880-1920 között

Forrás: Schnitzler, J. (1928)

Szerkesztette: Szenyéri Z.

**22./b ábra
A németek számának változása
Baranya megyében
településtípusok szerint 1880-1920
között**

4. táblázat A németek arányának változása településtípusok szerint Magyarországon a trianoni határokra vonatkoztatva és Baranya megyében 1880-1920 között

		Falvak		Városok	
		Németek	Egyebek	Németek	Egyebek
1880	A	11	89	14	86
	B	36	64	25	75
1910	A	8	92	6	94
	B	34	66	13	77
1920	A	8	92	4	96
	B	35	65	11	89

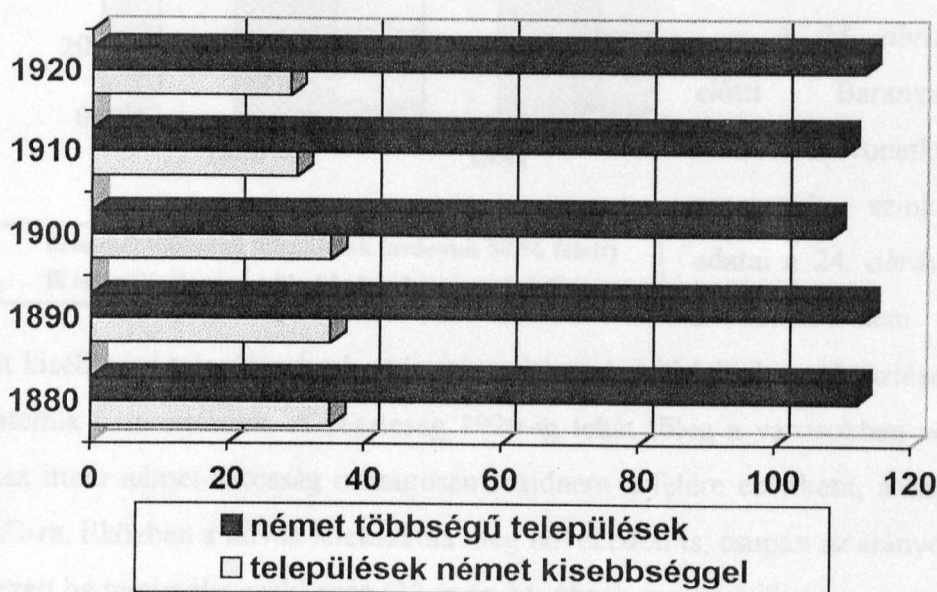
Országos adatok forrása:
Schnitzler, J. (1928)

A = országos adatok

B = Baranya megye adatai

A falusi németiség Baranyában is növelni tudta jelentőségét, ugyanakkor a városlakók létszáma átmenetileg növekedett, majd csak azután kezdett el csökkenni (22./b ábra).

A városokban élő németiség térvesztését még plasztikusabban mutatja a 4. táblázat, amely arányaik módosulásait mutatja be az 1880-1920 közötti időszakban. Az országos tendenciákkal lényegében megegyeznek a baranyai németiség változásainak az irányai. Baranyában eredendően mindkét településtípusban nagyobb szerepet játszottak, de a városi németiség gyors nivellálódása mellett a falusi németiség jelentősége lényegében nem változott a vizsgált időintervallumban. **Az itt élő német nemzetiségű lakosság megmaradását elősegítette, hogy 1880-ban 58,3%-uk összefüggő tömbben helyezkedett el,** főleg a dunántúli megyék területén. Baranya 113 településén haladta meg 1920 után is a németek aránya az 50%-ot, szemben Tolna csupán 57 településével, pedig ott is magas volt a németek lélekszáma (23. ábra, Szenyéri Z. 1999).

23. ábra Német lakossággal rendelkező települések száma Baranya megyében 1880-1920 között

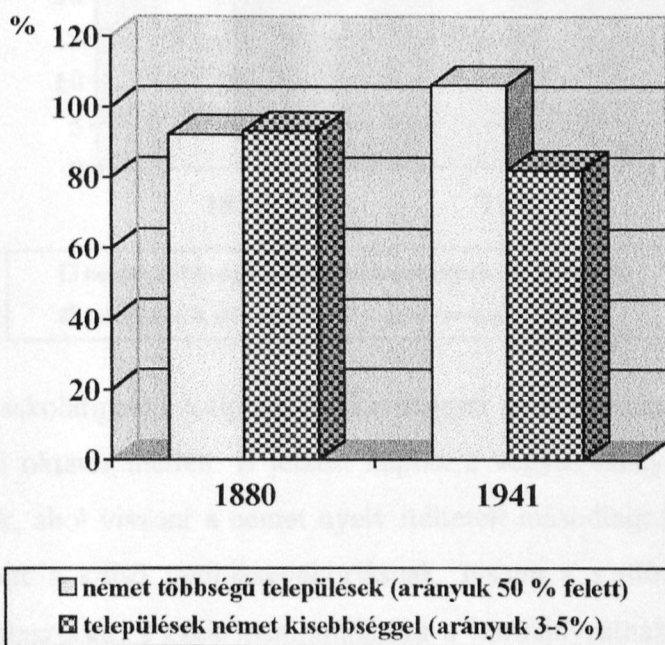
Forrás: Schnitzler, J. (1928)

Szerkesztette Szenyéri Z.

A baranyai svábok 82%-a lakott 1920-ban német többségű falvakban amely mindenképp segített abban, hogy ellen tudjanak állni a Horthy-korszak meg-megújuló asszimilációs terveinek. Ha megnézzük az 1880-1920 közötti összeírások adatait, megfigyelhető, hogy a német többségű települések száma lényegesen nem változott, a

kisebbségi falvak száma is csak minimális mértékben csökkent (23. ábra, Schnitzler, J. 1928).

Nem ilyen kedvező a kép, ha az 1880-as és az 1941-es adatokat vetjük össze. Jól megfigyelhető e hosszabb intervallumban a kisebbségi német helységek számának a csökkenése, ugyanakkor a többségiek jelentős növekedése (24. ábra, Szenyéri Z. 1999).

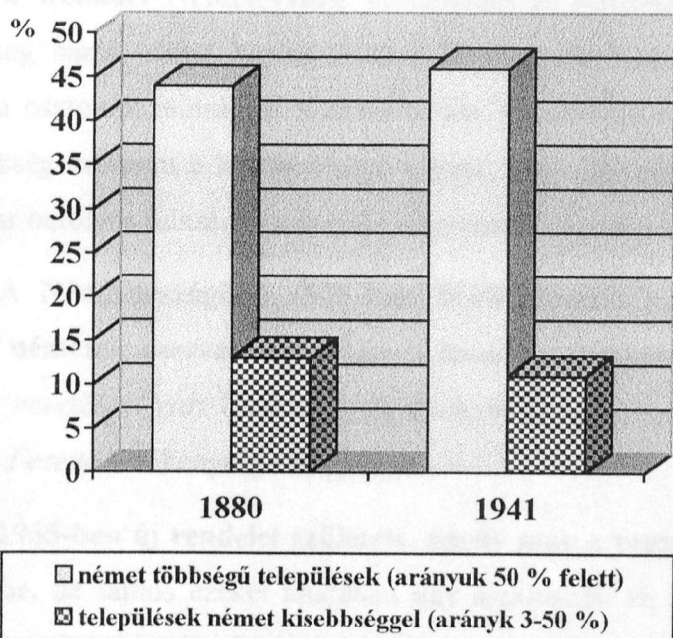

24. ábra
Német lakossággal
rendelkező települések
Baranya megyében 1880-
ban és 1941-ben

A 23. ábra a Trianon előtti Baranya megye területére vonatkozott, ezért nincsenek szinkronban az adatai a 24. ábrával. Emellett a forrás nem közli, mit

tekintett kisebbségi településeknek, míg mi – akárcsak a térképek szerkesztésénél – a 3%-ot tekintettük határértéknek. A veszteség 1920-ig tehát főleg a városokban volt erőteljes, hiszen az itteni német lakosság országosan majdnem a felére csökkent, arányait tekintve pedig 1/3-ra. Eközben a falvak lélekszáma még növekedett is, csupán az arányokat tekintve következett be minimális csökkenés (22./a és 24. ábra).

Tolna megyében a németek elhelyezkedése jóval koncentráltabb volt, hiszen igen alacsony volt azoknak a helységeknek a száma, ahol szórványt alkottak. A trend is hasonlóan alakult mint Baranyában, hiszen 1941-re a német kisebbséggel rendelkező települések száma még csökkent is, ellenben nőtt a többségieké (25. ábra).

25. ábra
Német lakossággal
rendelkező települések
Tolna megyében 1880-ban
és 1941-ben

1923-ban jelent meg az újabb nyelvrendelet, amely ismét károsan befolyásolta a hazai németiség helyzetét. A jogszabály megkülönböztetett

olyan iskolatípust (A-típus), ahol a magyar csak egyszerű tantárgyként szerepelt a német nyelvű oktatás mellett. B jelzést kaptak a vegyes tannyelvű intézmények, s C-t azok az iskolák, ahol viszont a német nyelv ítéltetett másodlagos szerepkörre. A törvény tág teret engedett a külső nyomásgyakorlásnak, hiszen a szülői értekezletekre bízta a tannyelv megválasztását, s ezek manipulálására a kormányzatnak minden lehetősége megvolt. Az iskolák 75%-a C típusú lett, s a németek még „örülhettek” a jó aránynak, hiszen más nemzetiségek esetén ez az érték 90%-osan alakult (Tilkovszky L. 1989).

A pressziók miatt is született meg a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület, amely fellépett a kényszermagyarosítások ellen, s harcolni próbált legalább a vegyes tannyelvű oktatási intézményekért (Szentfülöpi A. 1988). A kormány sajnos kedvére korlátozhatta az egyesület működését, s ki is használta azt, hiszen alkalmas volt a vidéki, egyre jobban erősödő szociáldemokrata mozgalom akadályozására (Tilkovszky L. 1989). A szervezet taglétszámát a források eltérő módon közlik: 15000 fő (Die Donauschwaben 1987), 27500 fő (Tilkovszky L. 1989), 35000 fő (Szentfülöpi A. 1988) szerepel a különböző művekben, de az biztos, hogy a németek összetartozását elősegítette, pártolta a német nyelvű irodalom megjelenését, közreműködött a kulturális élet szervezésében.

A 20-as években a magyar politika fogyatékoságai megmaradtak, továbbra sem gondoskodott az anyanyelvű tanítóképzésről, az óvodai és templomi nyelvhasználatot is

korlátozták. **A versailles-i békét követő elszigeteltség és a gazdasági bajok megszűnte után a weimari Németország hazánkban is erőteljesebb szerepet kívánt játszani,** rengeteg hazai német kapott tőlük ösztöndíj-lehetőséget, sőt a német vegyipari cégek ingyen osztottak műtrágyát a hazai német parasztságnak (*Tilkovszky L. 1989*). Minőségi különbség azonban a későbbiekhez képest, hogy Németország nem próbálta meg őket a magyar befolyás felszámolásával a „nagynémet népcsoportba” kapcsolni.

A Németországban 1933-ban bekövetkezett hatalomváltás gyorsan hatott a hazai németek szervezeteire, hiszen hátrébe szorultak a mérsékelt, Anschluss-ellenes, lojális vezetők (*Gratz Gusztávék*), s a nácibarátság irányvonal került előtérbe, amelyet főleg *Basch Ferenc* tevékenysége fémjelzett.

1935-ben új rendelet született, amely már a vegyes tannyelvű iskolákat helyezte előtérbe, de sajnos ezeket általában úgy alakították ki, hogy az eddig létező, kis számú teljesen német intézményt szüntették meg (*Tilkovszky L. 1989*). **Hitler hatalomra kerülésének paradox módon volt egy pozitívuma is: a névmagyarosítási rendelet hatályon kívül helyezése.** Előtte ugyanis a Vitézi Rendnél, a sportolóknál, az erőszakszervezeteknél szinte kötelezővé tették a névváltoztatást, egyedül 1934-ben 100 ezer nevet módosítottak asszimilációs szándékkal (*Die Donauschwaben 1987*).

Az Imrédy-kormány idején alakulhatott meg a Volksbund-mozgalom. Ellentétben a hazai németiség többségével, akik a nemzetiségi tudatuk ellenére is a Magyarországhoz tartozást hangsúlyozták, e szervezet azt hangoztatta, hogy a hazai svábok is az egységes és oszthatatlan német néphez kapcsolódnak. Céljaik elérése érdekében komoly támogatásban részesültek Németország részéről. Nézetünk szerint még a mai közfelfogásban sem vált el igazán, hogy mást akart a kis számú, a náci propaganda holdudvarába került irányító apparátus, s nem szükségszerűen azonosult ezzel tagság, főleg azok nem, akiket esetleg erőszakkal kényszerítettek a belépésre. Túl sommásnak tartjuk tehát e szervezet egyszerűen náciként való elítélését – ez 1945 után jelent meg természetesen a leghangsúlyosabban –, holott az **egyszerű emberek nem biztos, hogy azonosultak az itt hirdetett fasiszta eszmékkel, inkább összetartozásra vágytak,** s ezt az általunk készített interjúk is tanúsítják. (E beszélgetések céljairól, háttéréről bővebben esik szó a következő fejezetben.)

Sajnos a hivatalos magyar politika már 1940-ben további engedményeket tett a náci propagandának. **Az erdélyi revízió előestéjén, augusztus 30-án kötötték meg**

Németországgal az ún. népcsoport-egyezményt. Ez kivételes jogokat adott a németeknek, s kilátásba helyezte két éven belüli Németországba költözésüket is (*Tilkovszky L. 1989*). Itt indult el az a folyamat, amely a németeket később azonosította a nácizmussal, hiszen az ő fokozódó privilégiumaik ellenszenvet keltettek a magyarok és a többi nemzetiség soraiban. A Teleki-kormány még ugyanabban az évben a Népművelődési Egyesület működését felfüggesztette, a Volksbund tehát egyelőre alternatív német szervezet nélkül maradt.

Ilyen **rendkívül ellentmondásos, zaklatott légkörben került sor az 1941. évi népszámlálásra, amelynek bizonyos eredményei később tragikus hatással lesznek a hazai németiség sorsára.** Egyfelől a magyar kormányzat asszimilációs céllal az adatok manipulálására is hajlandó volt, másfelől a németiség egy részére kétségtelenül hatott a propaganda, s fokozódó disszimilációval reagáltak az esetleges magyarosító törekvésekre. A magyar kormány tudatosan még egy kérdéssel kiegészítette az anyanyelvi hovatartozásról szóló témakört, először tudakolták hazánkban a lakosság nemzetiségét.

A kérdőív erőteljesen hangsúlyozta, hogy az anyanyelvnek és a nemzetiség vállalásának nem kell feltétlenül egybeesnie. Így próbálták a Volksbund-vezérkar vitorlájából kifogni a szelet, s valóban a németiség jelentős része magyar nemzetiségüként azonosította önmagát. Aki esetleg erre a kérdésre is úgy reagált, hogy németiségét hangsúlyozta, azt sem kell hazaárulóként megbélyegeznünk, mint ahogy majd 1945-1948-ban történik velük, hiszen ezeket a nemzetiségi bevallásokat fogják törvénytelenül a kitelepítések előkészítésénél és végrehajtásánál alkalmazni.

Új fordulópontként **1943-ban Bonyhád környékén létrejött a Hűséggel a Hazáért Mozgalom (röviden: Hűségmozgalom).** Eddigre már megtörtént a második hivatalos toborzóakció a hazai svábok körében a Wehrmacht és az SS céljaira, de az olasz kapituláció és a sztálingrádi trauma hatására nem volt népszerű a hazai németek körében a náci hadigépezethez való csatlakozás. **A Hűségmozgalom taglétszáma messze alatta maradt a Volksbundnak, s általában a falvakban a vagyonosabbak csatlakoztak ehhez.**

Ők voltak azok, akik mind gazdaságilag mind politikailag jobban a rendszer haszonélvezői voltak, őket kevésbé tudta megszédíteni a náci propaganda. Megint csak túlságosan kisarkított módon ez a szervezet kapta a magyar tudományban a „hazafias” jelzőt, ezzel is kiemelve a Volksbundhoz tartozóktól való éles elhatárolódást. Sok faluban a

németségben belül hihetetlenül feszült helyzet alakult ki, amely rendszeresen tettlegességhez is vezetett. A sors keserű fintora, mint erre majd még visszatérünk, hogy a „hühások”-at, akik tényleg a fizikai terrort vállalva vallották meg magyar érzületüket, később javarészen éppúgy kitelepítették, mint úgymond nácibarát, volksbundos kortársaikat.

A Hűségmozgalom hibái közé tartozott, hogy ideológiájában a dualizmus „politikailag egyetlen nemzet van” felfogásához tért vissza, még a vegyes tannyelvű oktatást is elleneztek, s ez erősítette és igazolta a Volksbund propagandáját (*Tilkovszky L. 1989*). Az ország német megszállása után természetesen a Hűségmozgalmat is betiltották, a szervezet iratait is kénytelenek voltak megsemmisíteni, amely majd megnehezíti a későbbiekben, hogy az igazoló eljárások folyamán a kitelepítésről mentességet kapjanak.

Nemrégiben igen nagy vita bontakozott ki a történeti irodalomban e két szervezet megítéléséről. A Hűségmozgalom pártolói feltétlen rokonszenvvel írtak e szervezetről, megbírálv a másik szellemiségét, ún. pángermán törekvéseit (*Kolta L. – Solymár I. 1994*). A másik oldal is igen messzire ment a bírálatban, a Hűségmozgalmat fajvédő magyarok és elmagyarosodott svábok helyi összjátékának tartva. A Volksbundnál pedig erőteljesen hangsúlyozták, hogy legfontosabb erényük az volt, hogy nem akarták már tovább a nemzetiségi jogok korlátozását eltűrni. Tehát ilyenformán rasszista, náci befolyás nem is érvényesülhetett a szervezetben (*Ginder, P. – Spiegel-Schmidt, F. – Werner, F. 1995*). Úgy véljük, ahogy lenni szokott az igazság ezúttal is e két szélsőséges vélemény között húzódik. **Mind a magyar, mind a náci oldalról kérlelhetetlen propaganda folyt a 40-es években, a német kisebbségi kérdés teljesen átpolitizálódott.** A helyi magyar és német lakosságot e kegyetlen hatalmi játék egymásnak fordította, s ehhez járultak hozzá az 1945 utáni sokszoros megtorlás gyötrelmei. Így aztán nem csoda, hogy ennyi év távlatából sem tudnak sokan higgadt véleményt alkotni.

Újult erővel folytatódtak a sorozások az SS kötelékébe, a korábbiakkal együtt összesen kb. 120 000 főről lehetett szó, őket később teljesen igazságtalanul szintén fasisztaként bélyegeznek meg, s ez is a németek elhurcolásának egyik legfőbb indoka lesz. A németek 60%-a a kényszer ellenére sem volt Volksbund-tag, ez egy újabb bizonyíték a később alkalmazott kollektív felelősségre vonással szemben.

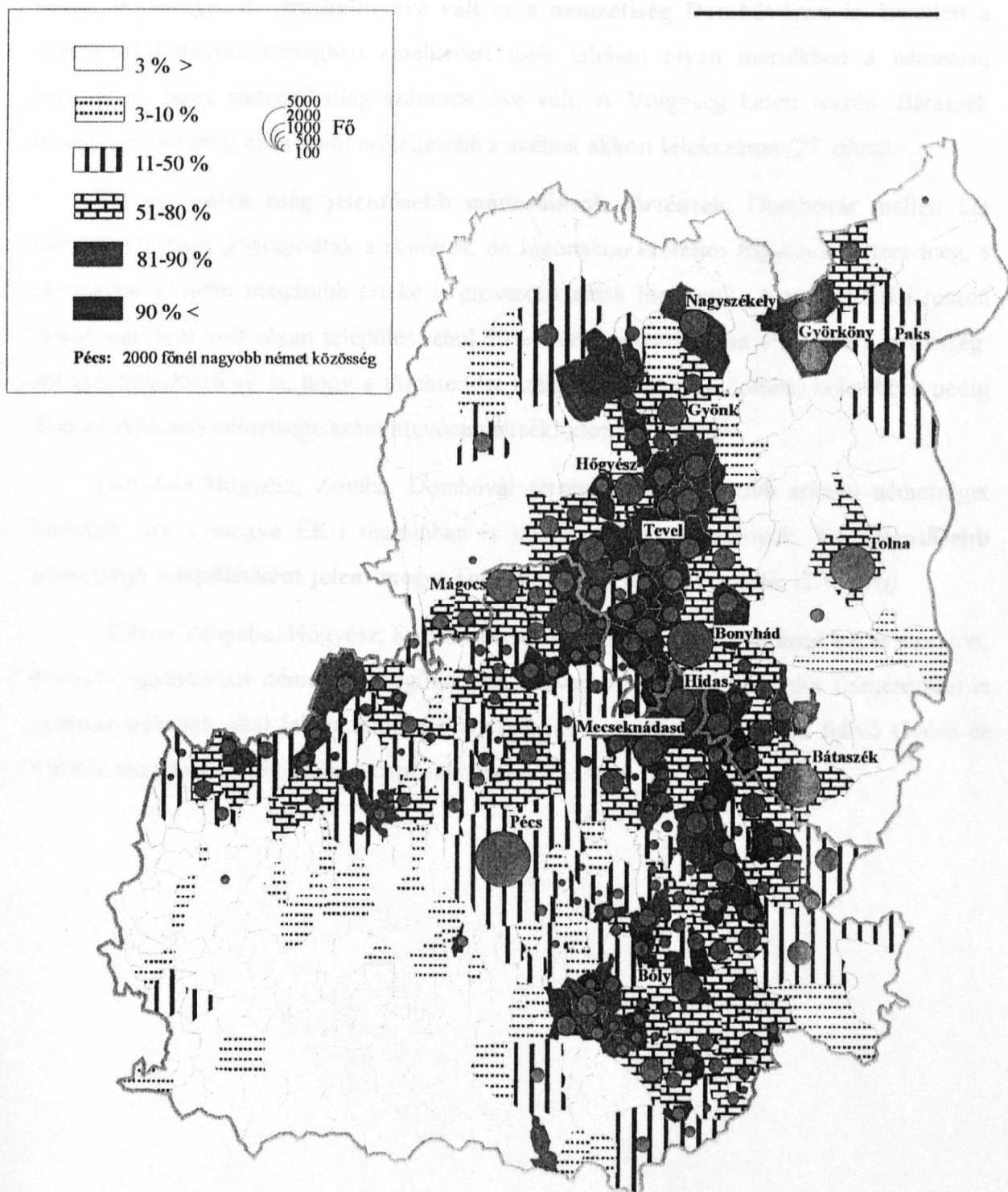
A Horthy-rendszer kicsit leplezettebb magyarosítási próbálkozásai szerencsére a Dél-Dunántúlon igen kevésbé voltak sikeresek. Baranyában nőtt a németek száma, igaz

számarányuk 5%-kal mérséklődött. Tolnában is összességében csökkent a létszámuk a Horthy-korszakon belül, de százalékos értékük 1941-ben is csak 2%-kal volt magasabb a húsz évvel korábbinál (2. és 3. táblázat, 20. és 21. ábra). Az is leszögezhető tehát, hogy a Volksbund propagandának sem volt akkora jelentősége az 1941. évi bevallásoknál, mint azt sokan feltételezték. De a két megyére vonatkozó összesített adatok egyformán meghaladták a 10 évvel korábbi értéket, hiszen Baranya németisége 7,6%-kal, míg Tolnáé 7,9%-kal emelkedett. Százalékosan pedig Tolnában tapasztalható némi növekmény, de ez is csak 1,7%-ot jelentett, ezzel szemben Baranyában 0,5%-os a németek aránycsökkenése. Ennek ellenére településekre lebontva – mind később tapasztalhatjuk – tényleg lehetett a fokozódó nácibarát propagandának szerepe, hiszen sok lakóhelyen a korábbi csökkenő tendenciához képest váratlanul és látszólag megmagyarázhatatlanul felértékelődött a kisebbség szerepe.

5.2. Tolna megye német anyanyelvű lakosságának változásai 1880-1941 között

A Fényes által németnek minősített falvakban 1880-ban majdnem mindenhol 50% felett volt a németek részaránya, ezen belül azonban előfordultak jókora különbségek. Általában ezek 81% feletti németiséggel rendelkező, etnikailag tehát majdnem homogén helységek voltak, csak Mórágyszőlő és Németkér esetében volt ennél kisebb a német lakosság aránya. A legszámszerűbb eltérést a korábbi *Fényes*-féle minősítéshez képest Beledszőlő esetében tapasztalhatjuk, ahol a németiség részesedése 50% alatt maradt. Tamási és Paks szerényebb százalékos arányait is a velük később egyesített települések jelentős németisége okozza. Dombóvár környékén Csikóstócs, Kaposszekcső, kicsit keletebbre Kurd, Bonyhádtól ÉK-re Zomba eddigre szintén német többségűvé alakultak át (26. ábra).

Korábbi magyar-német minősítése ellenére Kölesd szerény arányban rendelkezett németekkel, de a megye Ny-i részén fekvő Kocsolán eddigre jelentőssé vált a lélekszámuk. A német tömb középpontjában Nagyvejké teljesen német település volt már akkor, s Kisvejkén is sokkal nagyobb arányban éltek már németek, mint a harminc évvel korábban keletkezett forrásban. A megye középső részén elhelyezkedő, összefüggő német tömb létezését tehát immár a pontosabb adatok alapján tényszerűen elfogadhatjuk (26. ábra).

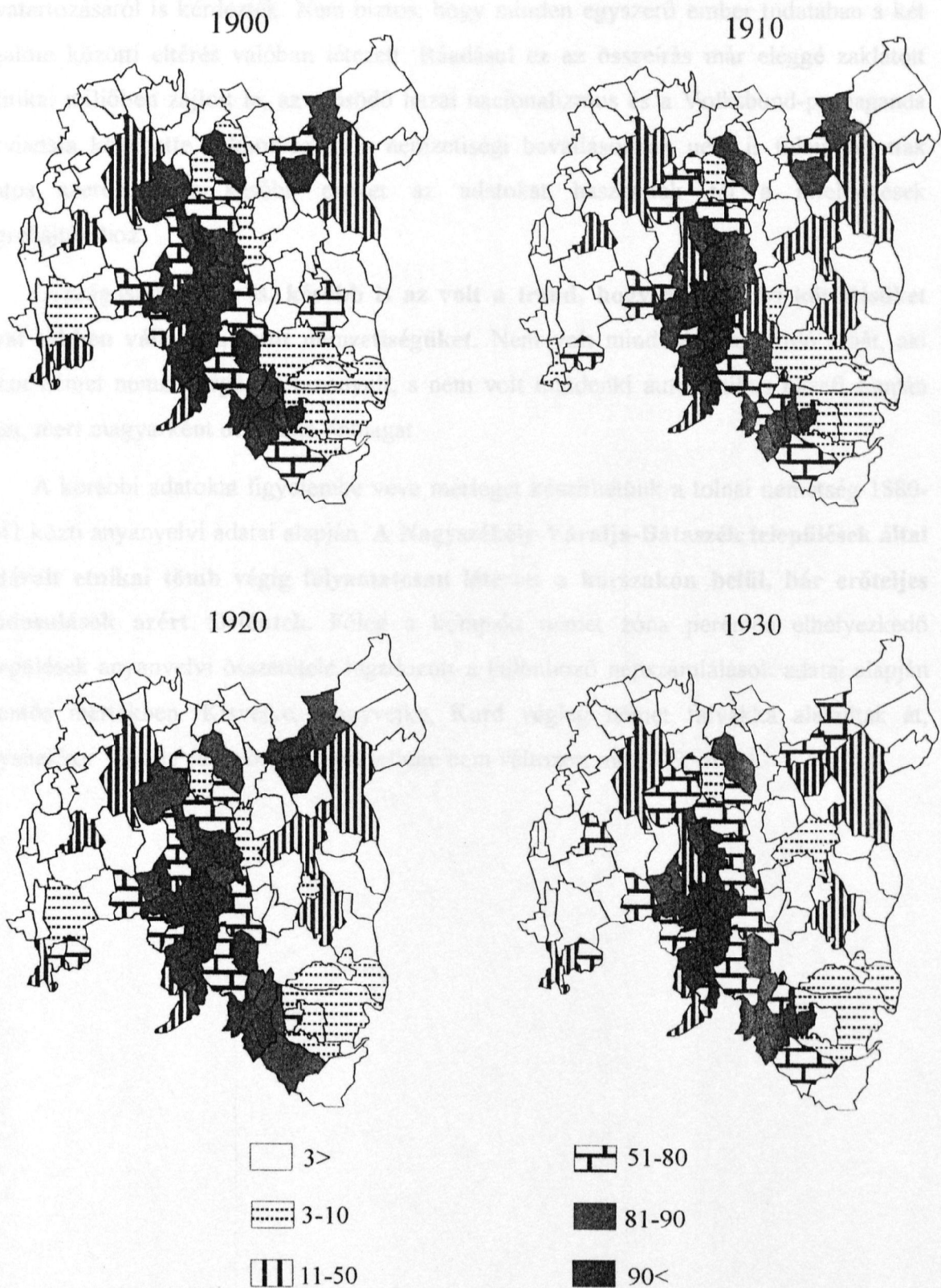
26.ábra A német anyanyelvű lakosság százalékos aránya és lélekszáma Baranya és Tolna megye településeiben 1880-ban

1900-ra a megye DNy-i szegletében csökkent Csikóstóttós és Kaposszekcső német lakossága, de érzékelhetővé vált ez a nemzetiség Dombóváron is. Emellett a Szekszárd környéki térségben emelkedett több faluban olyan mértékben a németiség részaránya, hogy statisztikailag számottevővé vált. A Völgység keleti részén, Báticasék térségében lett még ezen kívül erőteljesebb a svábok akkori lélekszáma (27. ábra).

Tíz év múlva még jelentősebb módosulások történtek, Dombóvár mellett két településen ismét gyarapodtak a németek, de Jágónakon erőteljes fogyásuk történt meg, s Dombóvár korábbi magasabb értéke is provizórikusnak bizonyult. A megye ÉK-i részén ekkor már nem volt olyan település, ahol 90% feletti részarányban élt volna a németiség. Jól megfigyelhető az is, hogy a tömbterület szélén Hőgyész és Zomba, keletebbre pedig Tolna (Mözzsel) németisége számottevően mérséklődött (27. ábra).

1920-ban Hőgyész, Zomba, Dombóvár térsége ismét nagyobb arányú németiséget birtokolt, sőt a megye ÉK-i régiójában is növekedett a részarányuk. Új, jelentősebb németiségű településként jelent meg a Tolnától Ny-ra fekvő Tengelic (27. ábra).

1930-ra Tengelic, Hőgyész, Kaposszekcső németisége ismét csökkenő képet mutatott, Kocsola ugyanakkor német többségűvé vált. Kisvejké immár a harmadik felmérésben is zömmel németek által lakott falunak bizonyult, de a megye déli részén fekvő Györe és Váralja magyar többségi jellege nem változott (27. ábra).

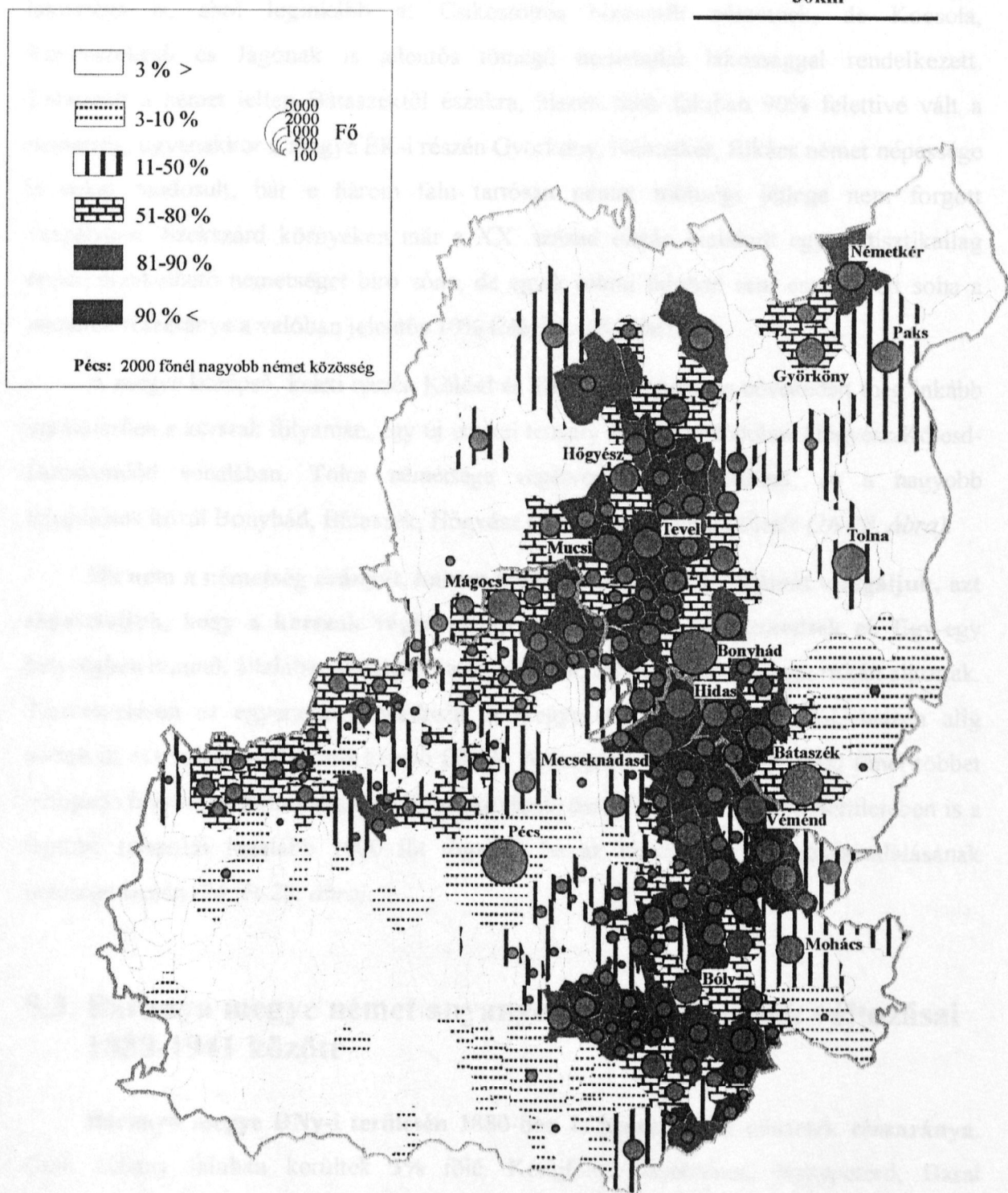

**27.ábra A német anyanyelvű lakosság aránya
Tolna megye településeiben 1900-1930 között (%)**

1941-ben a lakosságot nem csupán anyanyelvéről, hanem nemzetiségi hovatartozásáról is kérdezték. Nem biztos, hogy minden egyszerű ember tudatában a két fogalom közötti eltérés valóban létezett. Ráadásul ez az összeírás már eléggé zaklatott politikai miliőben zajlott le, az erősödő hazai nacionalizmus és a Volksbund-propaganda párviadala közepette. Akkor sokan a nemzetiségi bevallásoknak nem is tulajdonítottak fontos szerepet, de később ezeket az adatokat használták fel a kitelepítések végrehajtásához.

Országosan akkor is, később is az volt a trend, hogy anyanyelvi kötődésüket jóval többen vállalták, mint nemzetiségüket. Nem volt mindenki hazaáruló tehát, aki akkor német nemzetiségűnek bizonyult, s nem volt mindenki automatikus hazafi csupán azért, mert magyarként definiálta önmagát.

A korábbi adatokat figyelembe véve mérleget készíthetünk a tolnai németység 1880-1941 közti anyanyelvi adatai alapján. **A Nagyszékely-Váralja-Bátaszék települések által határolt etnikai tömb végig folyamatosan létezett a korszakon belül, bár erőteljes módosulások azért történtek.** Főleg a kompakt német zóna peremén elhelyezkedő települések anyanyelvi összetétele ingadozott a különböző népszámlálások adatai alapján jelentős mértékben. Kisvejke, Nagyvejke, Kurd végleg német falvakká alakultak át, ugyanakkor Váralja és Györe magyar jellege nem változott meg (28. ábra).

28.ábra A német anyanyelvű lakosság százalékos aránya és lélekszáma Baranya és Tolna megyében 1941-ben

Eléggé pulzált a Dombóvár környékén elhelyezkedő német helységek nemzetiségi lakossága is, ahol leginkább itt Csikóstöttös bizonyult németnek, de Kocsola, Kaposszekcső és Jágónak is jelentős tömegű németajkú lakossággal rendelkezett. Erősödött a német jelleg Bátaszéktől északra, hiszen több faluban 90% felettivé vált a németiség, ugyanakkor a megye ÉK-i részén Györköny, Németkér, Bikács német népessége is sokat módosult, bár e három falu tartósan német többségi jellege nem forgott veszélyben. Szekszárd környékén már a XX. század elején kialakult egy statisztikailag éppen érzékelhető németiséget bíró zóna, de egyik ottani faluban sem emelkedett soha a németek részaránya a valóban jelentős 10% fölé (26.-28. ábra).

A megye középső, keleti részén Kölesd és Tengelic németisége növekedett meg inkább ugrásszerűen e korszak folyamán, egy új etnikai tengely volt formálódóban Hőgyész-Kölesd-Dunakömlőd vonalában. Tolna németisége végérvényesen lecsökkent, de a nagyobb települések közül Bonyhád, Bátaszék, Hőgyész megőrizte német többletét (26-28. ábra).

Ha nem a németiség arányát, hanem településenkénti lélekszámát vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a korszak végén eléggé koncentráltan helyezkedtek el. Egy-egy helységben számuk általában meghaladta az 1000 főt, ennél kisebb tömeget ritkán alkottak. Természetesen ez egyenesen következik a megye településstruktúrájából, hiszen alig voltak itt akkoriban 1000 főnél kisebb falvak. A megye ÉK-i részén az 1500 főnél többet befogadó helységek domináltak, de Tolna középső, összefüggő német tömbterületében is a legtöbb település legalább 1000 főt fogadott be az időszak utolsó népszámlálásának tanúsága alapján (26. és 28. ábra).

5.3. Baranya megye német anyanyelvű lakosságának változásai 1880-1941 között

Baranya megye DNy-i területén 1880-ban is kevés volt a németek részaránya. Csak néhány faluban kerültek 3% fölé. Kétújfalu, Szentdénes, Nagypeterd, Basal rendelkezett Szigetvár környékén jelentősebb németiséggel, sőt Teklafaluban és Endrőcön arányuk 11% fölé emelkedett. Pécestől délre Pellérd, Aranyosgadány, Göröcsöny, Velény településeken figyelhető meg minimális német nemzetiségű lakosság, középpontban Gyóddal, ahol viszont 90%-nál nagyobb arányban fordultak elő. Szigetszerűen Felsőszentmárton, és Sellye is birtokoltak csekély németiséget. Ettől eltekintve a

Somogyhatvan-Pogány-Matty-Felsőszentmárton falvak által határolt területen belül német lakosság szinte nem fordult elő (26. ábra).

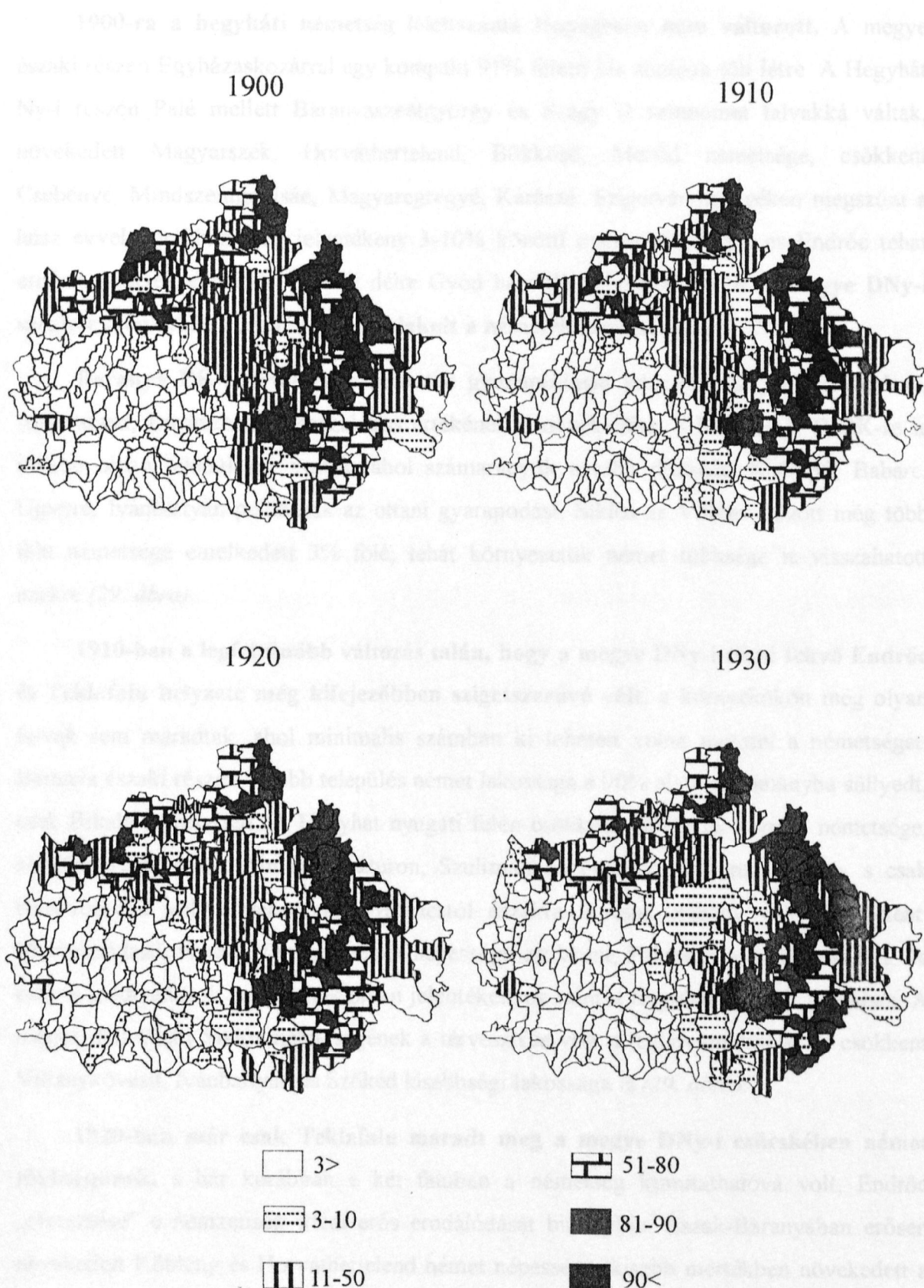
A megye É-ÉNy-i része, tehát az egykori Hegyháti járás és a volt Szigetvári járás északi része rendelkezett az egyik legváltozatosabb összetétellel a németek arányát illetően. Voltak itt színnémet falvak, mint pl. Mekényes, Palé, Hegyhátmárc, Köblény. Egyházaskozár, Gödre, Bükkösd, Csebény, Szágy, Okorvölgy, Boldogasszonyfa 81% feletti arányszámmal rendelkeztek, e települések tehát főleg a mai somogyi megyehatár mellett koncentráálódtak. Több mint egy tucat faluban 51% felett volt a svábok aránya, ide sorolható többek között Mágocs, Bikal, Ibafa, Szentlászló (26. ábra).

Az itteni falvak zömében igen jelentős volt a német népesség, alig néhányból hiányoztak, akkor sem összefüggő térségben, hanem szórványszerűen néhány településen, mint pl. Vásárosdombón, Sásdon, Meződön, Vékényben, Bodolyán.

A megye keleti fele, Mohács és Pécsvárad környéke rendelkezett a legváltozatosabb etnikai összetétellel. Itt voltak a legnagyobb számban a teljesen németnek tekinthető falvak, a megye ÉK-i részén zártan, tömörszerűen 10 településen – Báron, Székelyszabaron, Palotabozsokon, Hímesházán – szinte csak németek éltek. Emellett Baranya Bonyháddal délről érintkező nyúlványa is majdnem teljesen németnek tartható: Hidason, Mecseknádasdon 81% feletti volt a részesedésük (26. ábra).

Péctől keletre váltakozó tömegekben fordultak elő a németek, de Szilágy és Kisherend kivételével lélekszámuk mindenütt átlépte a statisztikailag érzékelhető 3%-os határt. Hásságyon és Olaszon a németek a többséget jelentették, de nagyon sokan laktak közülük a Kozármisleny-Liptód tengely melletti falvakban is (26. ábra).

A Mohács-Villány közötti régió is németnek nevezhető. Vokány és Kisbudmér között alakult ki egy kisebb németajkú terület, 81% feletti arányukkal. A mai országhatár mellett már előfordultak jelentős sváb lakosságú, de nem német dominanciájú falvak is, pl. Sárók, Illocska, Kislippó, Beremend. Siklós és attól délre Alsószentmárton a szórványnémetséget képviselte szigetszerűen, de ezektől keletre már csupán magyarok lakta helységek léteztek. Tehát a Pécs-Mohács-Villány által határolt terület német jellege szintén erős volt, ha nem is annyira, mint a Mohácstól északra elhelyezkedő települések esetében (26. ábra).

29.ábra A német anyanyelvű lakosság aránya Baranya megye településeiben 1900-1930 között (%)

1900-ra a hegyháti némettség lélekszáma lényegesen nem változott. A megye északi részén Egyházaskozárral egy kompakt 91% feletti kis zónájuk jött létre. A Hegyhát Ny-i részén Palé mellett Baranyaszentgyörgy és Szágy is színnémet falvakká váltak, növekedett Magyarszék, Horváthertelend, Bükkösd, Meződ németsege, csökkent Csebényé, Mindszentgodisáé, Magyaregregyé, Kárászé. Szigetvár környékén megszűnt a húsz évvel korábban még jelentékeny 3-10% közötti övezet, Teklafalu és Endrőc tehát etnikai szigetekké váltak. Péctől délre Gyód hasonló helyzetbe került, **a megye DNy-i szeglete még inkább „fehér foltta” alakult a németek szempontjából (29. ábra).**

Baranya ÉK-i területén a németek gyarapodását jelezte Hidas, Mecseknádasd, Apátvarasd, Lovászhetény százalékos értékének a növekedése, s Mohácstól D-DK-re is inkább olyan települések voltak, ahol számarányuk tovább duzzadt. Kislippó, Babarc, Újpetre, Ivánbattyán példázzák az ottani gyarapodást. Siklós és Villány között még több falu németsege emelkedett 3% fölé, tehát környezetük német többsége is visszahatott ezekre (29. ábra).

1910-ben a legfeltűnőbb változás talán, hogy a megye DNy-i része fekvő Endrőc és Teklafalu helyzete még kifejezőbben szigetszerűvé vált, a környékükön még olyan falvak sem maradtak, ahol minimális számban ki lehetett volna mutatni a németiséget. Baranya északi részén is több település német lakossága a 90% alatti tartományba süllyedt, csak Bikalé növekedett. A Hegyhát nyugati felén csökkent Gödre és Tormás németsege, szintén nivellálódtak Almáskeresztúron, Szulimánban és Baranyaszentgyörgyön, s csak Okorvölgyön volt növekedésük. Mohácstól északra is csak néhány változás történt. Mecseknádasd, Feked, Véménd német népessége csökkent, Palotabozsoké növekedett, de ezek a módosulások nem voltak olyan jelentékenyek mint a Hegyhát egy-két falujában. A megye déli tájain Siklós németségének a térvesztése volt a leglátványosabb, de csökkent Villánykövesd, Ivánbattyán és Szőkéd kisebbségi lakossága is (29. ábra).

1920-ban már csak Teklafalu maradt meg a megye DNy-i csücskében német többségűnek, s bár korábban e két faluban a némettség kimutathatóvá volt, Endrőc „elvesztése” e nemzetiség itteni erős erodálódását bizonyítja. Észak-Baranyában erősen növekedett Köblény és Horváthertelend német népessége, kisebb mértékben növekedett a szerepük Baranyaszentgyörgyön, Almamelléken, Oroszlón, Szárászon, csökkent Bükkösdön, Csebényben és a legnagyobb mértékben Alsómocsoládon. Az itteni kompakt

német zóna vastagodását bizonyítja, hogy a Vásárosbéc-Szászvár tengely mellett csak Vékény, Vásárosdombó, Felsőegerszeg, Alsómocsolád nem rendelkezett német lakossággal kimutatható mértékben (29. ábra).

ÉK-K-Baranyában Hidas, Vokány, Márok könyvelhetett el kisebb, Kékesd jelentékenyebb csökkenést, míg Babarc, Geresdlak, Bár, Erdősmecske növelte németiségét. Az itteni összefüggő német zóna tovább sűrűsödött tehát, sőt Siklós környékén még több lett a még nem számottevő, de kimutatható németiség. Befolyásuk növekedését az is jelzi, hogy a mai államhatár mentén Kásád és Alsószentmárton immár jelentékeny német kisebbségi lakosságot birtokoltak, s Gyód környékén is több lett az olyan falu, ahol említésre méltóan sok német élt (29. ábra).

1930-ban a somogyi megyehatár mentén újra több településen vált érzékelhetővé a németiség, ezt főleg Endrőc „visszatérte” bizonyítja, ugyanakkor a német sziget, Teklafalu elveszítette nemzetiségi többletét. Ugyanezen a vidéken jelentékenyen fogyott Vásárosbéc és Magyarlukafa német lakossága is. **A Hegyhát zártabb nemzetiségi lakossággal rendelkező részén is ezúttal a csökkenés dominált**, Tófű, Baranyaszentgyörgy, Szágy, Csebény, Horváthertelend is mérséklődést mutatott (29. ábra).

A megye centrumában a legszembetűnőbb módosulás a pécsi németek szerezpcsökkenése, arányuk immár 11% alá süllyedt. A megye keleti részén inkább a növekedés jelei mutatkoztak, hiszen Görcsönydoboka, Vokány, Kisjakabfalu, Mecseknádasd, Véménd, Somberek, Nagybudmér, Ivándárda is gyarapítani tudta német lakosságát. Palotabozsokon minimálisan, Kásádon és Kislippón nagy mértékben lecsökkent azonban a létszámuk (29. ábra).

1941-re a Hegyhát területén döntő változások nem történtek. A megye legészakabbi szeglete, s az ÉNy-i, somogyi megyehatár menti falvak véglegesen német többségűvé alakultak, újra növekedett a német lakosság Magyarlukafán és Vásárosbécen, még ha ezek nem is váltak német többségűvé. **Két magyarlakta tengely tagolta ezt a tájegységet**, a Vásárosdombó-Husztót, s a Vékény-Pereked vonal mellett helyezkedtek el azok a falvak, ahol a németek szórványszerűen sem éltek. A Szigetvári járás területén a növekedésüket jelzi, hogy újonnan több falu németisége is a térképre kerülhetett, ugyanakkor Endrőc végérvényesen magyarra vált, s az eddig szigetszerűen létező Teklafaluban is rendkívül kicsinyre zsugorodott össze a németiség (28. ábra).

Pécstől ÉK-K-re csak néhány faluban nem éltek akkoriban németek, végérvényesen **egységes német tömbbé alakult a vármegye Mohácstól ÉNy-ra elterülő része**, hiszen több mint 20 falu 90% feletti német nemzetiséget birtokolt, csak Geresdlak és Erdősmárok rendelkezett némileg kisebb arányban ezzel a kisebbséggel, s csupán Szebény és Dunaszekcső nem számítottak német többségűnek. A megyeszékhelytől keletre több mint 10 településen 11% feletti német lakosság élt, sehol sem alkották tehát a többséget, igaz, ezek többsége jelentéktelen szórványokból vált jelentőssé (28. ábra).

Pécstől délre az eddig szintén szigetszerűen kiemelkedő németiséggel rendelkező Gyódon drámaian visszaesett a lélekszámuk, s e falu környékén szintén eltűntek a minimális német csoportok. **A kis németiséget birtokló falvak száma viszont növekedett Siklós és Villány között.** Villánytól keletre általában erősödött a németek jelenléte, főleg Ivándárda és Sárok emelkedése volt kimagasló (28. ábra).

Baranya aprófalvas jellegéből következően kevés német élt egy-egy településen, ha nem az etnikai arányokat, hanem lélekszámukat vonjuk górcső alá. Nagyon kevés az olyan helység, ahol e kisebbség száma meghaladta az 1000 főt, sőt a mai somogyi megyehatár mellett, ill. a Hegyhát nagy részén nem találunk ilyen falvakat. Csak a megye ÉK-i szegletében és Mohács tágabb térségében voltak nagy számban nagyobb települések és ezekben a németek is jelentékeny tömeget képviseltek. A megye legkeletebbi területein szép számmal voltak 1500 főnél több németet befogadó helységek, de az általuk lakott falvak zömében számuk 501-1000 fő között alakult (28. ábra).

5.4. Interetnikus kapcsolatok Baranya és Tolna megyében 1880-1941 között

Tolnában a népszámlálások összesített adatai alapján még a németek után **második legnagyobb nemzetiségnek, a szerbeknek is marginális szerep jutott**, még kevesebb volt tehát értelemszerűen az olyan helység, ahol másokkal élhettek együtt. A németek megyei szinten egyenletesen megőrizték jelentőségüket, ugyanakkor a szerbek visszaesése itt is 1930 után feltűnő. Ennek lehetséges magyarázatára rövidesen rátérünk.

Érdekes és különleges példa Möcsényé. A faluban csak az 1910. évi hivatalos felmérés mutatott ki jelentős, 11%-nyi délszláv lakosságot. Mivel az előző népszámláláshoz képest a helység összlakossága is nagymértékben növekedett ekkor, kézenfekvő bevándorlásra gyanakodni, ugyanakkor 1920-ra ez a népesség esetleg már

tovább is áramolhatott, hiszen akkor már egyetlen ilyen kisebbséghez tartozó lakosról sem tudósítanak az adatsorok (5. táblázat).

5./a táblázat A németek százalékos arányának alakulása 1880-1941 között a németek és szerbek által is jelentős mértékben lakott tolnai településekben

	1880	1900	1910	1920	1930	1941
Alsónána	83	88	89	89	96	97
Bátaszék	73	70	70	72	62	65
Grábóc	78	86	79	87	90	89
Mócsény	90	97	66	95	96	96
Szálka	78	83	79	83	72	76

5./b táblázat A délszlávok százalékos arányának alakulása 1880-1941 között a németek és szerbek által is jelentős mértékben lakott tolnai településekben

Megjegyzés: Mócsényben 1910-ben a szerbek mellett kis arányban horvátok is éltek (78 főből 15-en)

	1880	1900	1910	1920	1930	1941
Alsónána	12	10	10	8	0,4	0
Bátaszék	3	3	3	2	0,2	0,1
Grábóc	11	8	6	7	0,4	0
Mócsény	0	0	11	0	0	0
Szálka	15	14	13	12	0,8	0

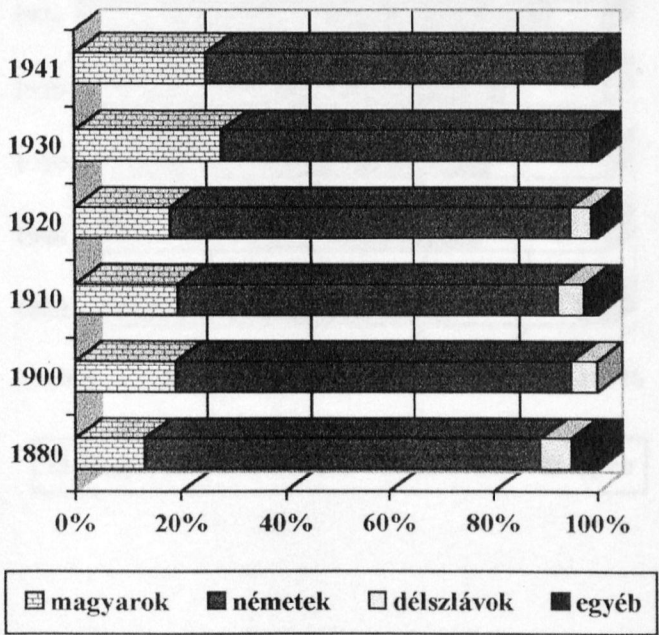
Tolna megyében – ahogy ez már *Fényes E.* minősítéseiből is kiderült – **csak néhány faluban éltek együtt nagyobb arányban németek és szerbek. Csak négy településen haladta meg e nemzetiségek aránya 1880-ban a 3%-ot**, amelyet ezúttal is határértéknek tekinthető. Közös bennük, hogy a szerbek eredendően is gyenge szórványt jelentettek ezekben, ugyanakkor valamennyi igen erősen német többségű volt (5. táblázat).

A változások iránya mind a négy esetében lényegében ugyanaz volt. 1930-ig lassú erodálódás a szerbeknél, majd hirtelen csökkenés. Olyannyira ugrásszerű volt ez a változás, hogy innentől mindegyik helyen jelentéktelenné váltak. Ezt a gyors változást nem asszimiláció, s nem is valamilyen egyéb lassan ható folyamat idézte elő, hanem politikai jellegű okozat. A legfontosabb hatás az volt, hogy igen sok szerb költözött innen a déli szomszédhoz. **Magyarország és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság kötött egy olyan megállapodást**, amelynek értelmében délszlávok települhettek át tőlünk hozzájuk. Ez a főleg szerbekre jellemző emigráció eredményezte itt is a gyors módosulásokat, amelyet a korszakban optálásoknak neveztek.

A négy település összesített értékei is alátámasztják az előbb vázolt tendenciát. A **németség abszolút létszámát és arányát tekintve is megőrizte befolyását mindegyik helységben.** Erősödött a magyarság szerepe, bár e tény mögött településszerkezeti ok is áll. A nagyfalunak minősülő Bátaszéken volt ugyanis a németek létszámesése a legnagyobb, ráadásul ennek a településnek a négy helység összértékeinél is domináns szerepe volt (6. táblázat, 30. ábra).

6. táblázat A különböző nemzetiségek lélekszámának alakulása a németek és a délszlávok által jelentős mértékben lakott tolnai településeken 1880-1941 között

	1880	1900	1910	1920	1930	1941
Összlakosság	10671	11104	12034	11122	11268	11097
Magyarok	1419	2073	2352	2016	3210	2788
Németek	8104	8418	8830	8610	7959	8154
Délszlávok összesen	620	554	654	448	43	18
Szerbek	620	554	639	448	43	18
Horvátok	—	—	15	—	—	—

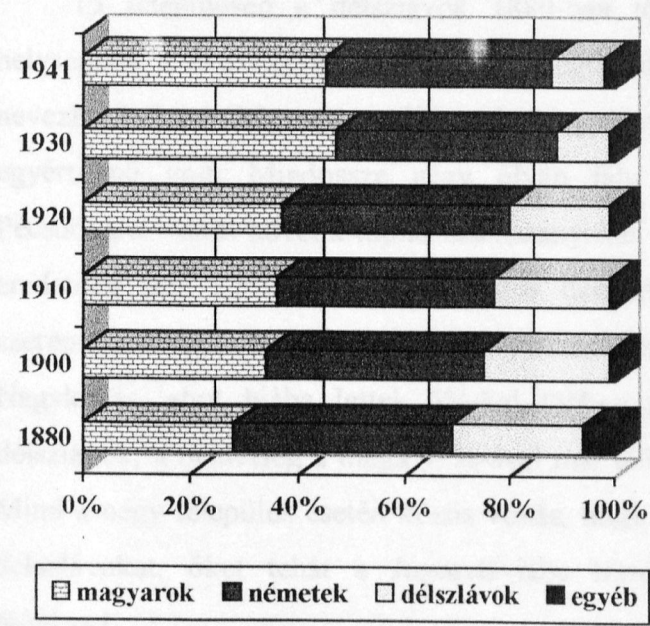
30. ábra
A különböző nemzetiségek arányainak alakulása 1880-1941 között a németek és a délszlávok által jelentős mértékben lakott tolnai településeken a mai közigazgatási határok között

Baranyában eredendően jóval nagyobb arányt képviseltek a délszlávok a korszak elején mint

Tolnában. Létszám és aránycsökkenésük itt 1941-ig folyamatos volt. Igen nehéz ugyanakkor a korszakban a délszlávokon belül a különböző nemzetiségek pontos arányait megállapítani. 1880-ban a horvát-szerb kategórián belül csak a vallási megoszlás

vizsgálata tudja ezt a két kisebbséget – nem teljes pontossággal – elkülöníteni. 1900-ban is még csak Mohács adatainál szerepelnek külön lábjegyzetben a sokácok. Aztán a későbbi népszámlálások alkalmával egyre több baranyai település esetén jelennek meg külön megjegyzésként az egyéb kategórián belül a sokácokra, s többi délszláv népcsoportra utaló adatok.

Ezek pontossága az idő előrehaladtával egyre növekedik. Ugyankor azt is meg lehet figyelni, hogy sok eredetileg horvát település lakosságának minősítése- Áta, Birján, Belvárd, Nagykozár, Magyarsarlós, Kásád, stb. – általában sokácra változott, de 1941-ben néhány falunál újfent megjelentek a horvátok jelenlétére vonatkozó adatok. Ezért növekedett meg látszólag a táblázat alapján az egyéb délszláv nemzetiségek aránya. Ugyanakkor jól láthatóan mind a horvátok mind az egyéb délszláv kisebbségek lélekszáma meglehetősen ingadozott a korszakon belül. A szerbek esetében lehet teljes bizonyossággal erőteljes lélekszám-csökkenésről beszélni, ez pedig Tolnához hasonlóan egyértelműen főleg az optálások következménye. (7. táblázat, 31. ábra).

31. ábra
A különböző nemzetiségek arányainak alakulása 1880-1941 között a németek és a délszlávok által jelentős mértékben lakott baranyai településeken a mai közigazgatási határok között

7. táblázat A különböző nemzetiségek lélekszámának alakulása a németek és a délszlávok által jelentős mértékben lakott baranyai településekben 1880-1941 között

	1880	1900	1910	1920	1930	1941
Összlakosság	59475	68161	73533	68208	69154	71434
Magyarok	16781	23362	26687	24995	32585	32289
Németek	24310	28219	30000	29234	29121	30841
Délszlávok	15096	16042	16366	13267	6996	7360
Szerbek	6360	6538	6607	4530	724	402
Horvátok	8625	6711	4912	3580	716	1795
Egyéb délszlávok	–	2793	4847	5157	5556	5163

Tolna megyénél jóval több településen éltek itt együtt a németek és a különböző délszláv népcsoportok. Az 1880-as népszámlálás alapján 44 olyan helységet találtunk a jelenlegi közigazgatási határokon belül, ahol ezek a kisebbségek 3%-nál nagyobb arányban fordultak elő.

15 településen a délszlávok 1880-ban többen voltak mint a németek, de 25 helységben a lélekszámuk elérte vagy meghaladta a 30%-ot, azaz arányuk jelentősnek nevezhető. A trendek nagyon világosak és egyértelműek, hiszen térvesztésük a korszakban egyértelmű volt. Mindössze négy olyan falu volt, – Áta, Nagykozár, Pogány és Pécsudvard – ahol növelni tudták számarányukat. Ezekben közös vonás, hogy a németiség eredetileg sem képviselt bennük magas hányadot, de még így is a délszlávok itteni szerepnövekedésével párhuzamosan növelni tudták létszámukat. A legjobb példa Nagykozár, ahol hiába lettek 5%-kal többen a hat évtizeddel korábbihoz képest a délszlávok, a németiség a maga 47%-ával már ebben a faluban is relatív többségbe került. Mind a négy település esetén közös vonás, hogy horvátok illetőleg sokácok jelentették a délszlávokat, őket tehát a Jugoszláviába történő kivándorlás nem érinthette. (8.-9. táblázat).

8. táblázat A délszlávok arányának alakulása 1880-1941 között a németek és a délszlávok által is jelentős mértékben lakott baranyai településekben (%)

	1880	1900	1910	1920	1930	1941
Alsószentmárton	77	64	84	57	18	38
Áta	39	53	53	53	48	47
Belvárdgyula	31	31	32	34	21	18
Beremend	31	29	28	21	4	2
Bezedek	27	22	21	18	2	0
Birján	59	46	43	41	17	17
Borjád	31	34	27	25	8	4
Dunaszekcső	11	11	10	7	1	0
Erdősmárok	30	26	22	18	15	12
Erdősmecske	11	8	8	5	3	2
Görcsöny	26	19	20	12	0	0
Hidas	3	2	2	2	0	0
Horváthertelend	21	17	17	3	0	0
Illocska	47	44	43	35	10	9
Ivándárda	23	18	17	0	0	0
Kásád	91	82	76	72	61	64
Kátoly	49	49	50	47	36	44
Kislippó	17	16	17	10	0	2
Lánycsók	12	10	9	8	2	2
Lippó	36	35	33	27	10	9
Liptód	32	25	21	17	2	0
Lothárd	52	43	46	43	25	26
Magyarbóly	23	25	22	19	5	4
Magyarsarlós	52	52	52	56	48	53
Majs	24	20	19	15	1	0
Maráza	21	15	12	14	12	12
Monyoród	32	27	20	23	23	21
Mohács	30	26	25	23	13	12
Nagybudmér	38	42	38	37	2	1
Nagyhajmás	15	0	0	0	2	1
Nagykozár	35	49	49	46	39	40
Nagynyárád	4	4	3	1	0	0
Olasz	34	34	34	36	27	30
Pécsudvard	49	80	82	82	77	70

8. táblázat folytatása

Pócsa	39	32	27	26	4	1
Pogány	69	61	61	60	57	55
Sárok	59	63	66	60	15	0
Siklós	4	2	4	2	1	3
Somberek	29	24	24	20	5	1
Szemely	60	55	60	60	66	59
Töttös	35	22	22	18	2	2
Véménd	15	11	9	9	0	0
Versend	42	41	34	34	28	28
Villány	10	9	8	6	1	1

9. táblázat A németek arányának alakulása 1880-1941 között a németek és a délszlávok által is jelentős mértékben lakott baranyai településekben (%)

	1880	1900	1910	1920	1930	1941
Alsószentmárton	6	8	10	12	4	8
Áta	9	37	35	39	40	35
Belvárdgyula	6	6	4	8	19	15
Beremend	38	44	44	40	19	38
Bezedek	66	74	74	80	90	91
Birján	15	15	13	14	17	12
Borjád	63	60	63	68	81	85
Dunaszekcső	32	28	26	25	18	26
Erdősmárok	56	63	65	72	75	81
Erdősmecske	72	77	79	84	86	91
Görcsöny	62	78	76	85	94	98
Hidas	86	92	92	86	90	95
Horváthertelend	64	73	73	94	61	74
Illocska	47	54	53	57	81	81
Ivándárda	72	62	60	90	92	93
Kásád	4	9	9	14	8	9
Kátoly	43	43	43	48	43	52
Kislippó	49	70	58	60	5	18
Lánycsók	64	70	62	73	75	78
Lippó	57	62	62	70	82	80
Liptód	63	71	73	79	96	95

9. táblázat folytatása

Lothárd	4	1	1	1	2	0
Magyarbóly	60	57	54	62	66	59
Magyarsarlós	32	31	32	29	31	32
Majs	66	76	77	75	85	89
Maráza	49	46	54	54	58	59
Monyoród	61	71	61	74	74	77
Mohács	13	13	12	14	11	11
Nagybudmér	55	57	59	60	93	94
Nagyhajmás	74	68	76	76	80	80
Nagykozár	15	36	41	44	46	47
Nagynyárád	71	78	63	68	58	60
Olasz	61	61	61	61	63	67
Pécsudvard	9	12	12	11	10	10
Pócsa	54	66	72	73	93	91
Pogány	12	33	30	31	30	35
Sárok	30	27	27	33	60	71
Siklós	11	12	8	6	6	4
Somberek	63	64	70	74	86	91
Szemely	4	4	5	1	6	8
Töttös	57	70	69	73	77	85
Véménd	79	83	70	76	89	92
Versend	40	41	47	49	47	44
Villány	77	74	75	78	74	73

A vizsgált helységek közül ezzel ellentétben csak öt olyat találhatunk, ahol a németiség százalékos aránya csökkent a vizsgált időintervallumban. Tehát ha a háromféle fő etnikum szempontjából akarjuk összefoglalni a fejlődés fő irányát, azt mondhatjuk, hogy **a délszlávok térvesztése legtöbbször a németek, s másodlagosan a magyarság előretörésével együtt ment végbe.**

A vegyes lakosságú településeket a nemzetiségek arányszáma alapján természetesen tipizálni lehet. Gyenge német szórvánnyal, erős délszláv többlettel rendelkezett 1880-ban pl. Lothárd és Kásád. Előbbi németisége gyakorlatilag megszűnt, ugyanakkor Kásádé megerősödött, még ha a 10%-ot nem is érte el. Még e kettő eredendően délszláv faluban is

lemorzsolódott azonban az ő létszámuk, Lothárdon pontosan a felére, amellyel a többségüket is elveszítették (8-9. táblázat). E folyamat annak ellenére következett be, hogy mindkét faluban horvátok éltek akkoriban.

Áta, Belvárdgyula, Nagykozár, Pécsudvard, Mohács alkotják a következő kategóriát, ezekben ugyanis az volt 1880-ban a közös vonás, hogy a németek aránya alacsony volt, de a délszlávok sem alkottak többséget. Ebben a településcsoportban őrződött meg a legjobban a délszláv kisebbség. Ennek a magyarázata szintén az, hogy sokárok, horvátok jelentették a délszláv népességet. Kivételt képez Mohács, ahol bizonyára a városi körülmények hatására csökkent a hányaduk, sőt itt a németek szerepe is mérséklődött (8-9. táblázat). Emellett ez utóbbi helységben jelentős számban laktak szerbek is, akiket az optálások érinthettek.

Nagybudmér, Illocska, Lippó, Beremend, Pócsa, Versend, Magyarsarlós, Kátoly abban voltak közösek a XIX. század végén, hogy a kétféle nemzetiség ezekben nagyjából egyforma mértékben élt. Hiába indultak azonban egyenlő lélekszámról, a délszlávok hatalmas mértékben zsugorodtak, Nagybudmérön, Lippón, Pócsán alig maradtak, csak Versend, s még jobban Kátoly és Magyarsarlós őrizte meg a délszlávjait. Az első három faluban szerbek, míg az utóbbiakban horvátok, sokárok éltek, ez magyarázza meg itt is a változások irányait. Siklós tulajdonképp egyedülálló szerepet kapott a 44 helység között, hiszen sem a németek sem a délszlávok nem voltak sokan 1880-ban, de itt a németek térvesztése kivételesen nagyobb volt (8.-9. táblázat).

A települések nagy része, 23 helység eredendően német többséggel rendelkezett. Ezekben nőtt meg az ő népességük a legnagyobb mértékben, Nagybudmérön, Bezedeken, Ivándárdán, Görcsönyben, Liptódon arányuk 90% fölé emelkedett, azaz gyakorlatilag homogén német többségűvé alakultak át. Mindegyik helységben szerbekkel éltek együtt a németek, előbbieik feltehetően erőteljes kivándorlása gyorsította fel a németiség expanzióját. Ugyanakkor ebben a csoportban a délszlávok szinte teljesen eltűntek, sokszor az 1-2% alatti arányszámok csak néhány ilyen származású lakost rejtenek (8.-9. táblázat).

A délszlávok térvesztését nem lehet egyetlen okozattal magyarázni, hanem több tényezőt kell egyszerre figyelembe venni. Szerepet játszhat az is, hogy ezek a falvak legtöbbször a kompakt ÉK-K-baranyai német tömbön belül találhatók, tehát a helységek német nemzetiségi környezete is hatást gyakorolhatott rájuk. A legfontosabb hatás azonban tehát politikai jellegű volt, sok szerb lakos költözött innen is a déli szomszédhoz. Ez az

emigrációs hatás tükröződött az 1930. évi népszámlálás eredményeiben. 24 település délszláv népessége is olyan hihetetlen mértékben zuhant a korábbi adatfelvételhez képest, hogy ezt nem lehet pusztán lassú változásokkal, csak hirtelen közvetlen hatással magyarázni (8.-9. táblázat).

Az összesített lélekszámadatok is alátámasztják a településcsoportok változásainak a jellegét. A németiség a 44 helységben abszolút számok és arány tekintetében is megőrizte meghatározó jellegét. Nagyon erőteljesen nőtt a magyarok részaránya, s mindez egyértelműen a délszlávok rovására következett be. Itt jegyezzük meg, hogy **a közölteknél a délszlávok esetleg még többen is élhettek az egyes népszámlálások idején**, hiszen a XX. század elején a sokácokat, bunyevácokat az egyéb népességnél vették számításba, ahol nagyon sokszor a cigányokkal együtt szerepeltek a statisztikákban, s nem lehet őket mindig pontosan tőlük elkülöníteni (7. táblázat, 31. ábra).

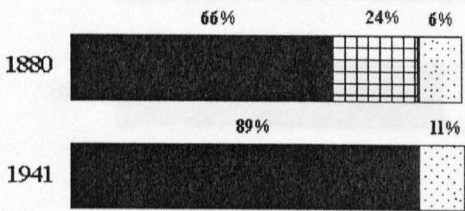
Az egyéb származásúak Baranyában az egész időszak alatt marginális szerepet kaptak, kivéve talán az 1930. évi adatsorokat. Ez is azt bizonyítja, hogy interetnikus vonatkozásban akkoriban sem a cigányoknak, sem egyéb etnikumoknak nem volt meghatározó jelentősége.

Az eltérő származású lakosság kölcsönhatásait a 32. ábra mutatja be. Ez nem csupán a nemzetiségi arányokat tünteti fel a kutatott időszak elején és végén, hanem közli *Fényes E.* eredeti minősítéseit, s mutatja a települések abszolút lélekszámainak változásait is. Mindegyik hely az így bemutatott 19 közül német-délszláv ill. német-délszláv-magyar lakosságú volt a XIX. század közepén. Az 1880. évi hivatalos felmérés adatai most újólá igazolták *Fényes* megállapításainak a helyességét. A németek egyes helységeken belüli számaránya ugyan már nem mindig egyezik meg a geográfiai szótárban közöltekkal, de ezt okozhatták a 30 esztendő alatt bekövetkezett változások is.

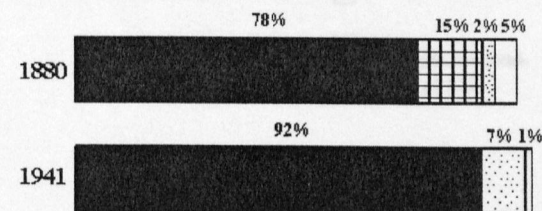
Beremenden a minősítés ellenére a németiség már 1880-ban felülmúlta a többieket, ugyanilyen előretörésük érhető tetten Pócsa esetében is. Jó néhány faluban a geográfiai szótár még nem említette a magyarokat, de 1880-ban már jelentős volt a számuk. Villány 8%-nyi magyarsága már majdnem utolérte a szerbeket, Sárokon 7%, Magyarbólyon 11% fölé emelkedett az arányuk. Az ábrázolt településeken – kivéve Beremendet, Mohácsot, Dunaszekcsőt – vagy növekedett a meglévő német többség, vagy megőrződött a szerepük, ugyanakkor a délszlávok veszteségei újólá nyomon követhetők (32. ábra).

Mohácson ezen ábra alapján még plasztikusabban érződik a magyarság asszimiláló hatása, ugyanez látható Dunaszekcsőn, s kisebb mértékben Beremenden is. Figyelmeztető az a tény, hogy **hiába tartjuk úgy számon ezt a történelmi időszakot mint a demográfiai átmenet szakaszát, sok ábrázolt település lakossága csak minimális mértékben emelkedett, néhányé – pl. Sároké, Hidasé, Pócsáé, Iba fáé, Ráckozaré, Borjádé stb. – pedig erőteljesen csökkent (32. ábra).**

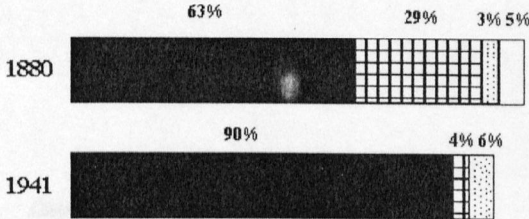
Majs(német-szerb)

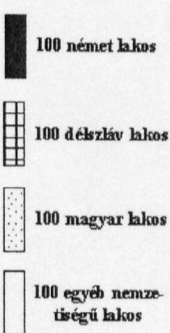
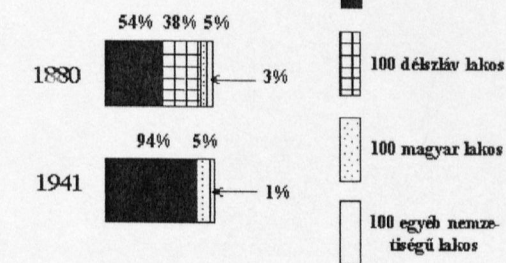
Véménd (német-szerb)

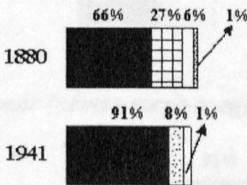
Somberek (német-szerb)

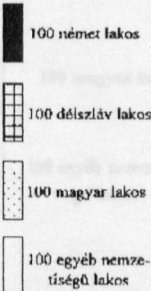
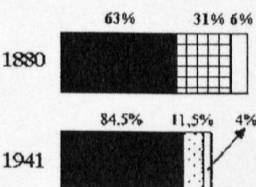
Nagybudmér (szerb-német)

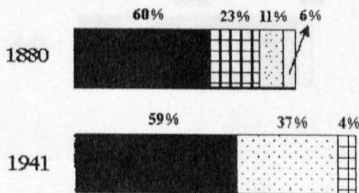
Bezede (német-szerb)

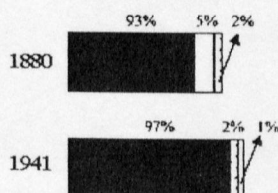
Borjád (német-szerb)

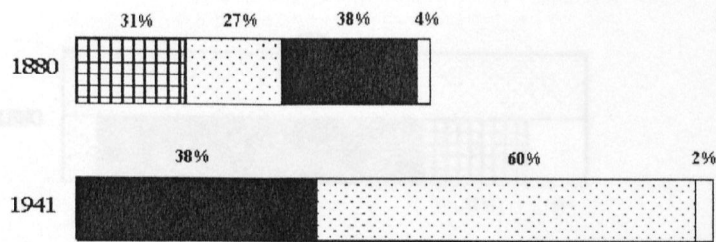
Magyarbóly (német-szerb)

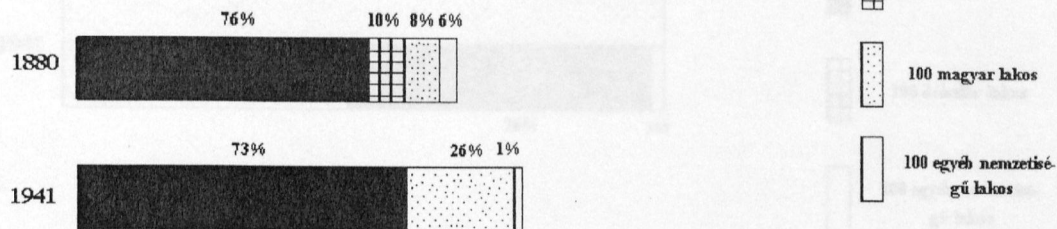
Szajk (német-sokác)

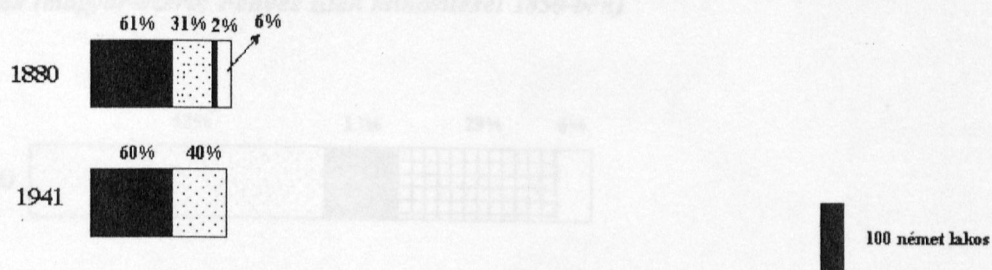
Beremend (szerb-sokác-magyar-német)

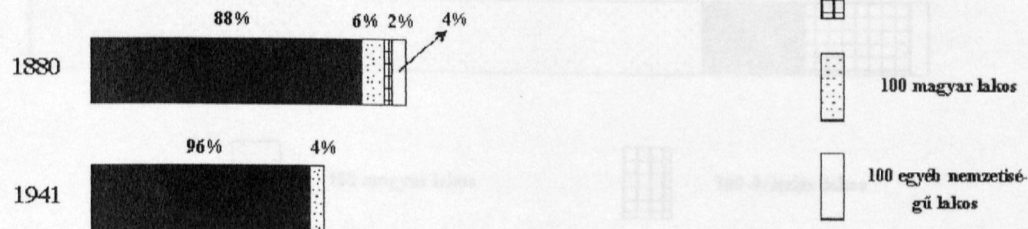
Villány (német-szerb)

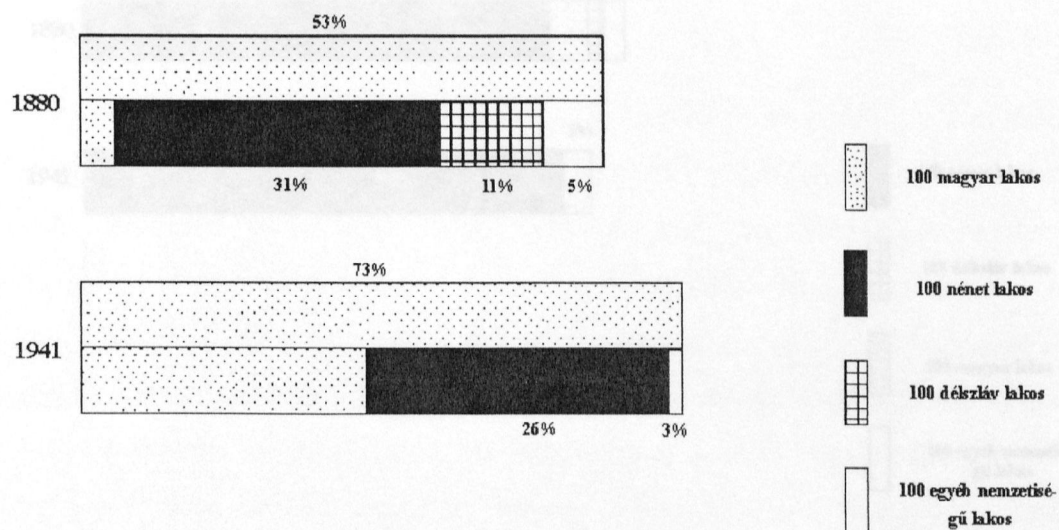
Ibafa (magyar-német-horvát)

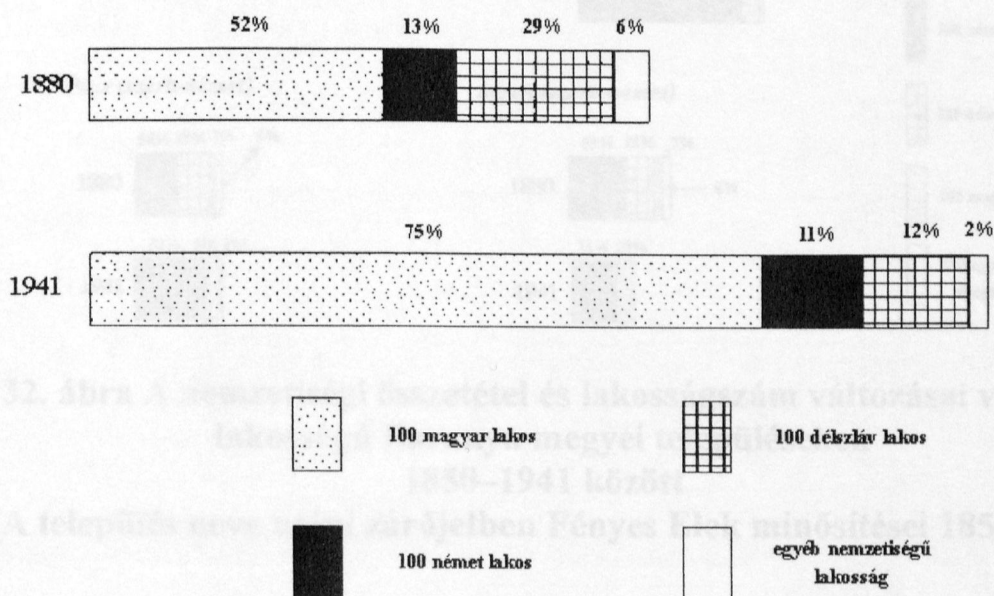
Ráckozár (német-szerb-magyar)

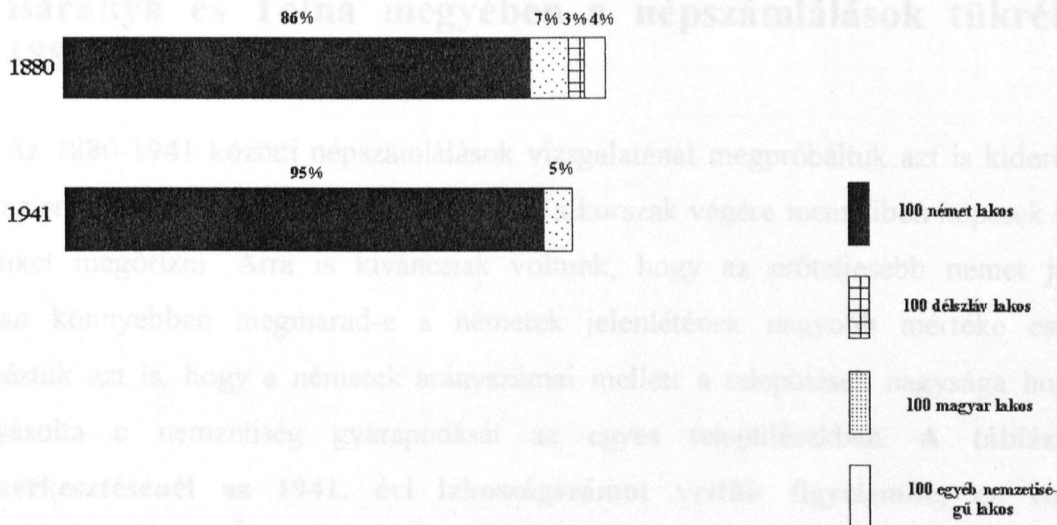
Dunaszekcső (magyar-német-szerb; Fényes Elek minősítései 1850-ben)

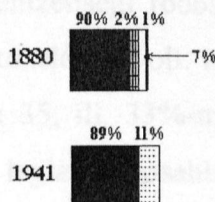
Mohács (magyar-szerb; Fényes Elek minősítései 1850-ben)

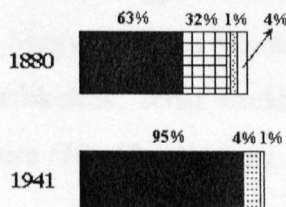
Hidas (német-magyar-szerb; Fényes Elek minősítései 1850-ben)

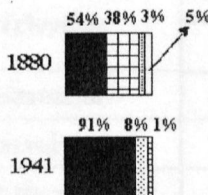
Ivánbattyán (német-szerb)

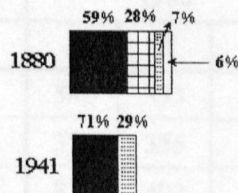
Liptód (német-szerb)

Pócs (szerb-német)

Sárok (szerb-német)

32. ábra A nemzetiségi összetétel és lakosságszám változásai vegyes lakosságú Baranya megyei településeken 1850–1941 között
(A település neve utáni zárójelben Fényes Elek minősítései 1850-ben)

5.5. A településnagyság és az etnikai összetétel összefüggései
Baranya és Tolna megyében a népszámlálások tükrében
1880-1941 között

Az 1880-1941 közötti népszámlálások vizsgálatánál megpróbáltuk azt is kideríteni, hogy az eredendően német többségű helységek a korszak végére mennyiben képesek ezt a jellegüket megőrizni. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy az erőteljesebb német jelleg valóban könnyebben megmarad-e a németek jelenlétének nagyobb mértéke esetén. Megnéztük azt is, hogy a németek arányszámai mellett a települések nagysága hogyan befolyásolta e nemzetiség gyarapodását az egyes településekben. **A táblázatok megszerkesztésénél az 1941. évi lakosságszámot vettük figyelembe,** ez volt a nagyságkategóriákba való besorolás alapja. Minden olyan helység szerepel a táblázatokban, amely akár csupán provizórikus jelleggel volt német többségű.

Elsődlegesen abból indultunk ki, hogy a német többség alapvetően fontos az etnikai arányok alakulása szempontjából. Ugyanis **104 német többségű helység létezett Baranya megyében 1880-ban, s ezekből csak mindössze kettőben – Pécsváradon és Gyódon – szűnt meg 1941-re a német dominancia.** Ezen kívül 8 település lett a vizsgált időszak végére nemzetiségi többségű, igaz, majdnem mindegyik már a XIX. század végén is a többség közelében volt. Kivétel talán csak Magyarszék és Szentkatalin, amelyek 1880-ban még csak 35, ill. 33%-nyi németséget birtokoltak, tehát ezekben nőtt meg e kisebbség szerepe a leglátványosabban a korszak végére (10.-12. táblázat).

10./a táblázat A népesség számának, a németek lélekszámának és arányának alakulása
Baranya megye 500 főnél kisebb német többségű településeiben 1880-1910 között

Település	1880			1900			1910		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Almáskeresztúr	489	298	61	582	333	57	551	261	47
Apátvarasd	389	373	96	372	355	95	398	376	94
Baranyaszentgyörgy	767	384	50	833	402	48	462	399	86
Barátúr	264	246	93	242	213	88	241	213	88
Csebény	278	235	85	327	276	84	376	342	91
Cseledoboka	164	150	91	182	179	98	233	227	97
Fazekasboda	337	310	92	415	404	97	509	478	94
Godisa	334	266	80	393	272	69	450	330	73
Gorica	139	120	86	142	133	94	234	186	79
Hegyhátmaróc	380	366	96	467	454	97	501	437	87

10./a táblázat folytatása

Hidor	286	251	88	353	317	90	385	314	82
Horváthertelend	273	174	64	273	198	73	275	200	73
Ivánbattyán	338	303	90	434	418	96	407	324	80
Kán	385	344	89	379	348	92	422	365	86
Kisbattyán	197	172	87	207	193	93	218	213	98
Kisbudmér	326	305	94	370	355	96	375	362	97
Kisjakabfalu	345	321	93	403	390	97	467	461	99
Kislippó	358	177	49	417	290	70	482	279	58
Kisújbánya	n. a.	n. a.	n. a.	298	277	93	314	288	92
Korpád	206	167	81	195	177	91	204	185	91
Lapáncsa	446	422	95	441	415	94	479	440	92
Lovászhetény	491	444	90	475	459	96	490	475	97
Mecsekrákos	315	158	50	244	173	71	267	177	66
Nagybudmér	490	269	55	526	300	57	549	326	59
Óbánya	377	356	94	358	346	93	379	370	93
Oroszló	408	267	65	441	311	71	464	218	47
Okorvölgy	146	128	88	144	120	83	192	177	92
Orfű	242	198	82	289	198	69	243	176	72
Palé	197	180	91	189	179	95	206	200	97
Pécsdevecser	288	264	92	283	273	96	313	298	95
Pócsa	372	202	59	395	259	66	413	299	72
Pusztakisfalu	127	120	94	130	130	100	166	160	96
Püspökszentlászló	132	114	86	108	89	82	107	82	77
Szágy	422	371	88	425	392	92	462	408	88
Szárász	339	313	92	317	316	100	294	250	85
Szellő	378	206	54	383	191	50	417	171	41
Szentkatalin	260	86	33	368	176	48	417	198	47
Szopok	270	257	95	258	245	95	250	237	95
Tekeres	169	152	90	167	145	87	160	136	85
Tófü	332	321	97	299	290	97	295	289	98
Udvar	267	247	93	340	327	96	408	381	93
Villánykövesd	426	383	90	462	434	94	533	471	85
Zsibrik	328	310	95	295	294	100	340	312	92

A: A települések népessége

B: A németek lélekszáma

C: A németek százalékos aránya

10./b táblázat A népesség számának, a németek lélekszámának és arányának alakulása Baranya megye 500 főnél kisebb német többségű településeiben 1920-1941 között

Település	1920			1930			1941		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Almáskeresztúr	574	296	52	558	308	55	425	256	60
Apátvarasd	361	348	96	375	363	97	389	359	92
Baranyaszentgyörgy	447	416	93	487	431	89	483	420	87
Barátúr	193	173	90	200	187	94	207	183	88
Csebény	384	342	97	398	230	58	366	347	95
Cseledoboka	227	219	96	224	217	97	225	216	96
Fazekasboda	481	448	93	478	446	93	470	443	94
Godisa	441	285	65	454	151	33	469	279	59
Gorica	199	144	72	225	127	61	190	157	83
Hegyhátmaróc	490	418	85	532	454	85	476	420	88
Hidor	341	331	97	370	353	95	356	352	99
Horváthertelend	251	237	94	261	159	61	254	189	74
Ivánbattyán	439	400	91	438	375	86	401	358	89
Kán	351	328	93	394	316	80	354	312	88
Kisbattyán	211	205	97	264	214	81	268	209	78
Kisbudmér	364	355	98	365	360	99	337	332	99
Kisjakabfalu	451	402	89	475	468	99	438	419	96
Kislippó	401	239	60	477	43	9	439	81	18
Kisújbánya	307	284	93	319	303	95	317	310	98
Korpád	202	172	85	217	144	66	220	153	70
Lapáncsa	438	412	94	448	423	94	441	417	95
Lovászhetény	468	456	97	497	467	94	427	422	99
Mecsekrákos	227	190	84	240	161	67	227	202	89
Nagybudmér	508	307	60	450	420	93	490	459	94
Óbánya	376	355	94	357	352	99	401	383	96
Oroszló	437	252	58	442	202	46	423	258	61
Okorvölgy	191	184	96	242	232	96	243	232	95
Orfű	227	190	84	240	161	67	227	202	89
Palé	211	203	96	208	199	96	190	182	96
Pécsdevecser	291	285	98	259	247	95	245	232	95
Pócsa	426	309	73	371	344	93	381	346	91
Pusztakisfalu	178	171	96	177	169	95	165	160	97
Püspökszentlászló	111	91	82	99	78	79	-	-	-
Szágy	421	365	87	494	371	75	478	376	79

10./b táblázat folytatása

Szárász	303	291	96	320	307	96	285	284	100
Szellő	420	232	55	411	100	24	366	222	61
Szentkatalin	372	209	56	406	120	30	341	181	53
Szopok	247	234	95	-	-	-	-	-	-
Tekeres	147	130	88	161	149	93	159	119	75
Tófü	294	282	96	299	246	82	283	277	98
Udvar	618	376	61	419	395	94	425	390	92
Villánykövesd	522	480	92	560	486	87	492	439	89
Zsibrik	284	266	94	292	285	98	275	274	100

A, B, C: lásd 8./a táblázat

**11./a táblázat A népesség számának, a németek lélekszámának és arányának alakulása
Baranya megye 501-1000 fős német többségű településeiben 1880-1910 között**

Település	1880			1900			1910		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Abaliget	706	484	69	743	486	65	726	551	76
Ág	527	404	77	518	403	78	597	422	71
Baranyajenő	866	504	58	785	537	68	844	634	75
Bár	676	626	93	701	635	91	766	690	98
Beczedek	644	424	66	627	461	74	649	479	74
Boldogasszonyfa	1009	870	86	1019	638	63	924	617	67
Borjád	912	574	63	925	558	60	916	581	63
Bükkösd	776	341	46	825	506	61	809	453	56
Cselegörcsöny	556	347	62	643	502	78	783	597	76
Erdősmárok	1069	767	72	1077	827	77	1110	882	79
Feked	666	623	94	812	766	94	901	813	90
Gerényes	696	316	45	728	349	48	700	333	48
Geresd	663	485	73	754	620	82	804	669	83
Gyód	325	301	93	449	431	96	528	507	96
Hásságy	498	460	92	548	519	95	579	565	98
Hetvehely	425	378	89	531	422	85	598	499	85
Hird	606	323	53	618	349	56	609	341	56
Ibafa	578	355	61	674	455	68	625	450	72
Illocska	637	302	47	579	311	54	591	311	53
Ivándárda	557	403	72	1397	860	62	1372	829	60

11./a táblázat folytatása

Kiskassa	785	686	87	794	660	83	851	713	84
Kisnyárad	464	433	93	586	575	98	621	610	98
Kisvaszar	593	346	58	728	408	56	560	427	76
Köblény	442	407	92	498	492	99	527	511	97
Lippó	1037	592	57	1006	624	62	1073	667	62
Liptód	798	506	63	853	608	71	1003	729	73
Maráza	554	272	49	738	342	54	731	398	54
Márok	449	425	95	544	516	95	619	580	94
Mecsekjányosi	409	332	81	510	386	76	550	417	76
Monyoród	530	325	61	578	408	71	678	416	61
Nagyárpád	468	360	77	625	463	74	707	547	77
Nyomja	416	390	94	513	498	97	564	542	96
Ófalu	694	653	94	707	654	93	800	747	93
Olasz	500	304	61	597	363	61	631	388	61
Palkonya	391	360	92	511	477	93	532	488	92
Püspöklak	815	750	92	893	854	96	976	932	95
Szajk	803	744	93	819	787	96	916	856	93
Szalatnak	660	619	94	823	759	92	839	751	90
Szederkény	662	606	92	707	680	96	802	772	96
Szentlászló	1008	719	71	1026	789	77	996	759	56
Szőkéd	386	71	18	596	356	60	627	251	40
Szulimán	1008	486	48	1049	543	52	1081	522	48
Szűr	551	508	92	631	622	96	657	640	97
Teklafalu	701	152	22	795	539	68	815	273	33
Tékes	573	318	55	652	382	59	642	394	61

A, B, C: lásd 8./a táblázat

11./b táblázat A népesség számának, a németek lélekszámának és százalékos arányának alakulása Baranya megye 501-1000 fős német többségű településeiben 1920-1941 között

Település	1920			1930			1941		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Abaliget	767	523	68	767	523	68	720	497	69
Ág	767	523	68	489	412	84	501	364	73
Baranyajenő	789	604	77	804	600	75	800	583	73
Bár	740	726	98	721	682	95	750	702	94
Bezedek	589	474	80	576	520	90	599	545	91
Boldogasszonyfa	968	790	82	1073	921	86	949	666	70
Borjád	829	560	68	754	608	81	742	627	85
Bükkösd	714	260	36	859	149	17	848	176	21
Cselegörcsöny	716	608	85	675	637	94	676	660	98
Erdősmárok	573	410	72	505	379	75	648	578	89
Feked	818	784	96	832	775	93	774	741	96
Gerényes	685	356	52	643	375	58	604	331	55
Geresd	780	672	86	783	659	84	856	695	81
Gyód	528	508	96	575	546	95	591	86	15
Hásságy	594	546	92	614	589	96	630	580	92
Hetvehely	704	491	70	625	468	75	624	510	82
Hird	575	264	46	625	320	51	642	346	54
Ibafa	651	420	65	610	303	50	588	351	60
Illocska	529	300	57	538	438	81	532	430	81
Ivándárda	612	551	90	605	558	92	581	539	93
Kiskassa	826	695	84	759	638	84	732	608	83
Kisnyárad	666	649	97	661	634	96	596	582	98
Kisvaszar	634	420	66	671	425	63	632	380	60
Köblény	523	501	96	556	536	96	510	483	95
Lippó	909	636	70	852	698	82	827	704	80
Liptód	963	764	79	825	790	96	855	815	95
Maráza	711	384	54	667	386	58	622	365	59
Márok	655	588	90	505	379	75	648	578	89
Mecsekjánosi	570	425	75	554	410	74	562	458	81
Monyoród	576	427	74	565	417	74	577	442	77
Nagyárpád	694	539	78	796	599	75	769	586	76
Nyomja	619	604	98	679	630	93	750	707	94
Ófalu	886	837	94	901	850	94	889	865	97
Olasz	600	366	61	595	377	63	541	363	67

11./b táblázat folytatása

Palkonya	521	371	71	547	563	92	563	494	88
Püspöklak	974	939	96	992	938	95	963	907	94
Szajk	837	815	97	885	846	96	859	836	97
Szalatnak	863	805	93	944	867	92	894	820	92
Szederkény	856	836	98	916	874	95	921	884	96
Szentlászló	945	682	72	1022	752	74	927	725	78
Szőkéd	666	211	32	628	207	33	576	192	33
Szulimán	972	524	54	1040	542	52	852	462	54
Szűr	665	659	99	696	688	99	661	651	98
Teklafalu	737	320	43	739	233	32	716	72	10
Tékes	600	389	65	619	405	65	670	398	59

A, B, C: lásd 8./a táblázat

**12./a táblázat A népesség számának, a németek lélekszámának és arányának alakulása
Baranya megye 1000 főnél népesebb német többségű településeiben 1880-1910 között**

Település	1880			1900			1910		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Babarc	1321	1055	80	1380	1189	86	1495	1334	90
Bikal	1145	843	74	1050	826	79	1048	877	84
Bóly	2589	2211	85	2941	2517	86	3293	2698	82
Egyházaskozár	1416	1247	88	1265	1212	96	1305	1242	95
Erdősmecske	1069	767	72	1077	827	77	1110	882	79
Gödre	980	824	84	1124	949	84	1176	955	81
Hidas	2597	2238	86	2486	2286	92	2573	2378	92
Himesháza	1455	1377	92	1691	1637	97	1600	1522	95
Lánycsók	1988	1279	64	2170	1483	70	2404	1490	62
Magyarbóly	1116	670	60	1442	827	57	1497	815	54
Magyarszék	1333	471	35	1140	686	60	1168	682	58
Majs	1821	1204	66	1910	1455	76	1949	1492	77
Mágocs	3620	2762	76	3610	2839	79	3618	2834	78
Máriakéménd	987	883	89	1093	1053	96	1290	1196	95
Mecseknádasd	2717	2425	89	2484	2314	93	2620	2306	88
Mekényes	1105	1059	96	1223	1170	96	1230	1116	91
Nagyhajmás	1092	808	74	1160	792	68	1136	860	76
Nagynyárád	1746	1240	71	1900	1474	78	2043	1291	63

12./a táblázat folytatása

Palotabozsok	1575	1426	91	1740	1569	87	1863	1709	92
Pécsvárad	2848	1512	53	2735	1533	56	2769	1411	51
Somberek	2082	1311	63	2131	1372	64	2102	1465	70
Somogyhárság	1311	905	69	1206	853	71	1249	839	67
Székelyszabar	738	685	93	918	884	96	1063	997	94
Töttös	1208	687	57	1260	888	70	1235	848	69
Újpetre	1173	1067	91	1236	1188	96	1317	1240	94
Véménd	1992	1565	79	2255	1882	83	2387	1816	76
Villány	1805	1386	77	2468	1824	74	2546	1918	75
Vókány	1108	1007	91	1385	1284	93	1685	1539	91

A, B, C: lásd 8./a táblázat

**12./b táblázat A népesség számának, a németek lélekszámának és arányának alakulása
Baranya megye 1000 főnél népesebb német többségű településeiben 1920-1941 között**

Település	1920			1930			1941		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Babarc	1451	1341	92	1521	1388	91	1449	1342	93
Bikal	1032	589	57	1101	771	70	1035	913	88
Bóly	3022	2518	83	3095	2078	67	3085	2290	74
Egyházaskozár	1243	1204	97	1219	1136	93	1159	1117	96
Erdősmecske	1052	879	84	1083	937	87	1030	940	91
Gödre	1160	952	82	1220	895	73	1199	861	72
Hidas	2440	2109	86	2482	2226	90	2375	2246	95
Himesháza	1629	1562	96	1706	1616	95	1610	1529	95
Lánycsók	2332	1693	73	2264	1701	75	2354	1847	78
Magyarbóly	1321	814	62	1583	1050	66	1451	858	59
Magyarszék	1183	740	63	1157	524	45	1151	609	53
Majs	1915	1428	75	1885	1593	85	1854	1645	60
Mágocs	3616	2819	78	3833	2749	72	3703	2837	77
Máriakéménd	1204	1142	95	1201	1078	90	1248	1168	94
Mecseknádasd	2524	2272	90	2462	2442	99	2480	2311	93
Mékényes	1191	1102	93	1135	1092	96	1036	1003	97
Nagyhajmás	1162	878	76	1115	892	80	1028	827	80
Nagynyárad	2126	1449	68	2158	1254	58	2120	1279	60
Palotabozsok	1806	1705	94	1853	1497	81	1742	1648	95
Pécsvárad	2640	1291	49	2760	1051	38	2691	1206	45

12./b táblázat folytatása

Somberek	1892	1396	74	1864	1613	87	1912	1739	91
Somogyhárságy	1182	851	72	1324	739	56	1304	859	66
Székelyszabar	1088	1048	96	1106	1072	97	1193	1149	96
Töttös	1196	868	73	1119	866	77	1117	950	85
Újpetre	1278	1194	93	1298	1219	94	1225	1159	95
Véménd	2381	1804	76	2380	2130	89	2479	2281	92
Villány	2328	1805	78	2239	1655	74	2100	1553	73
Vókány	1685	1515	90	1707	1550	91	1669	1495	90

A, B, C: lásd 8./a táblázat

Nem véletlenül tekintettük az előző fejezetek tárgyalásakor a 90%-os német többséget egyfajta képzeletbeli „vízválasztónak”, hiszen 1880-ban 41 település rendelkezett ekkora mértékben németekkel, s közülük mindössze nyolc esetében csökkent arányuk ezen érték alá. Ugyanakkor viszonylag sok, 16 település került 1941-re ebbe a kategóriába, pedig eredendően ezekben jóval kevesebb német élt. Ezek közül ötben – Hidoron, Máriakéménden, Mecseknádasdon, Hidason, Okorvölgyön – már a múlt század végén is 90% közelében volt az ő számarányuk, tehát növekedésük egyáltalán nem volt váratlan (10.-12. táblázat).

A többi helyen látványosan javult a németiség szempontjából az etnikai összetétel. Bezedek, Ivándárda, Pócsa, Nagybudmér, Liptód esetében a németek ugrásszerű szerepnövekedését a délszláv népesség egyidejű zsugorodása idézte elő. Babarc, Cselegörcsöny (+36%!), Véménd, Somberek, Csebény, Erdősmecske esetében az etnikai környezet alapvetően német jellege játszhatta a legdöntőbb szerepet (10.-12. táblázat).

Az ellenkező végletehhez tartoznak azok a helységek, amelyekben jelentékenyen ingadozott a németiség részaránya. Nem sok ilyen akadt, hiszen a többség megléte alapvetően determinálta a németiség helyzetét a vizsgált időintervallumban. Provizórikusan csökkenőknek tekinthetjük Almáskeresztúrt, Hirdet, Szellőt, Oroszlót, amelyekben a németiség aránya egyszer vagy többször csökkent 50% alá. Átmenetileg növekedett a kisebbség szerepe Bükkösdön, Kislippón, Szökéden, Teklafaluban, de összességében 50% alatt maradt (10.-12. táblázat).

A baranyai aprófalvas településstruktúrát meggyőzően bizonyítja, hogy a német többségük közül 36 végig a korszakban 500 fő alatti aprófalunak bizonyult, emellett 18 volt még 1880-ban ekkora, de ezek ideiglenesen vagy véglegesen növelni tudták népességüket. 27 falu végig 501-1000 fő közötti volt, hat a korszak elején volt csak ekkora, s csak egy település „fogyott” ebbe a kategóriába. Tehát több mint 80 helység ebbe a két csoportba tartozott, így méltán mondhatjuk ezen adatok fényében újól, hogy ez az apró- és kistalvakból álló településszerkezet még jobban segített erősíteni a németek dominanciáját, ott, ahol ez eredendően is érvényesült.

A többi nagyságkategóriába már jóval kevesebb számú település került be, hiszen csupán kilenc tartozott végig az 1001-1500 fő közöttiek közé, csak kettő volt 1500-2000 közötti, s öt bírt 2000 főnél nagyobb létszámot a németiség többségi helyzete mellett. A németek jelentős – 10% feletti – aránynövekedése is leginkább a kisebb települések esetében következhetett be: hét falu volt ezek közül 500 fő alatti, s nyolc rendelkezett 501-1000 fővel.

Csak négy 1001-1500 fő közötti helységben – Bicalon, Babarcon, Erdősmecskén, Töttősen – nőtt ilyen mértékben a részarányuk, emellett Somberek tartozott az 1501-2000, ill. Lánycsók és Véménd a 2000 fő feletti, jelentős német növekményű falvak táborába. A legtöbb németiséget gyors ütemben növelő helység eredendően 50-70% közötti arányban rendelkezett e kisebbséggel, érthető módon az ennél homogénebb nemzetiségi települések már jóval ritkábban – 22-ből mindössze hét – tudták e jellegüket fokozni (10.-12 táblázat).

Csak hét német többségű településen következett be ebben a 60 évben 10%-ot meghaladó mértékű arányvesztése ennek a nemzetiségnek. E falvak mindegyikében – Nagynyárád kivételével – 80-90% közötti a német lakosság aránya a XIX. század végén, tehát esetükben még számottevőbb volt ez az etnikai szerkezetváltozás. Településnagyság alapján arányos volt az egyes kategóriák részesedése, hiszen Godisa és Tekeres aprófalvak voltak, Baranyaszentgyörgy 501-1000 fős, Gödre 1001-1500 fős, míg Nagynyárád és Bóly 2000 főnél népesebbek voltak (10.-12 táblázat).

Érdekes következtetésekre juthatunk, ha azt is tekintetbe vesszük az eddigiek mellett, hogy ezeknek a településeknek a teljes lakosság száma hogyan alakult 1941-ig. Egyértelmű trendeket nem lehet megállapítani, de azért szembeszökő, hogy a **22 nemzetiségében növekvő arányú falu 1/3-ában a lakosság gyors ütemű csökkenése következett be.** Bizonyára az idősebb, kevésbé mobil, de származásához, nyelvéhez jobban ragaszkodó

nemzedékek maradtak, ez a tény pedig növelhette a németek jelentőségét. **De ellenpélda is akad bőven**, hiszen a hét csökkenő német arányszámot mutató település közül négyben a falvak összlakossága is jelentősen lecsökkent. Emellett a növekvő és zsugorodó németiségű helységek között sok – pl. Pócsa, Korpád, Tekeres, Ivándárda – stagnáló összlakosságúak voltak, ezekben tehát az esetleges ki- és bevándorlások módosító hatásával sem kell számolnunk (10.-12. táblázat).

A nemzetiségi szerkezet szempontjából azokat tekintettük stagnáló falvaknak, ahol a változások – mindkét irányban – 5% alatt maradtak. Nyilvánvaló módon a megye általános településstrukturájából adódóan itt is a legtöbb aprófalú (500 fő alatti) és kistelepülés (501-1000 fő közötti) volt. Azonban e két csoport túlsúlya még nagyobbak bizonyult, hiszen az ide tartozó 53 település közül 21-21 ezekből került ki. Főleg az 1001-1500 közötti falvak (hét) fordultak elő meglehetősen kis számban. A két legkisebb népességű településcsoportban a helységek több mint a fele (12, ill. 11) 90% feletti németiséggel rendelkezett, hiszen ilyen nagyságú többletnél a legvalószínűtlenebbek a radikális változások. De a felső három kategória összesen 11 településének több mint a felét is ezek alkották (10.-12 táblázat).

Az is fontos tendencia, hogy a németek arányszámainak megerősödése a legtöbb esetben (53-ból 29-ben) a falvak jelentős lélekszám-gyarapodásával járt együtt, tehát eleven, fejlődő helységek tartoztak elsősorban ide. 15 volt lényegében állandó összlakosságú település, ezek jelentős részben (hét) az aprófalvak közül kerültek ki. Öröndetesen kevés volt a kifejezetten fogyó helység, tehát a német jelleg erőteljes megőrzése a legtöbb esetben nem járt együtt a lassú zsugorodással.

A településnagyságok, a népességfejlődés tendenciáinak összevetése tehát Baranyában eredményesnek bizonyult. **Önmagában a többségi helyzet létrejötte meghatározó volt a németiség szempontjából, s minél erőteljesebb volt a dominancia, illetőleg minél kisebb volt a megvizsgált települések nagysága, annál jobb esélyek kínálkoztak a németiség fennmaradására.** Mindez a szereptartás legtöbbször a helységek méretének legalább a konzerválódásával, de még inkább számottevő növekedésével párosult, amely meggyőzően alátámasztotta ezen települések gazdasági, társadalmi életképességét a vizsgált korszakban.

Tolnában még a szomszéd megyénél is determinálóbb volt a német többségi jelleg, hiszen ezt a szerepét az 1880-ban létező 49 db 3000 főnél nem népesebb – s később ezt a

lélekszámot nem elérő – település közül csak Zomba veszttette el véglegesen. Ugyancsak egy helység, Belecska lett a vizsgált korszakban újonnan döntően e nemzetiség által lakott, Baranyában ennél szintén jóval több hasonló esettel találkozhattunk. Csak két falu tartozott a kisebbségi jelleget átmenetileg elvesztők közé – Kaposszekcső és Csikóstöttös -, amelyek németsege az egész korszakban az 50% közelében ingadozott (13-14. táblázat).

13./a táblázat A népesség számának, a németek lélekszámának és arányának alakulása Tolna megye 1000 főnél kisebb német többségű településeiben 1880-1910 között

Település	1880			1900			1910		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Belac	511	465	91	503	500	99	536	521	97
Belecska	1320	503	38	684	0	0	757	537	71
Bonyhádvarasd	738	689	93	672	649	97	686	672	98
Csibrák	971	758	78	1039	619	60	909	719	79
Dúzs	481	441	92	550	506	92	621	544	88
Grábóc	647	506	78	649	560	86	681	537	79
Izmény	971	909	93	958	903	94	951	917	96
Kalaznó	1008	941	93	1013	955	94	902	838	93
Keszőhidegkút	834	747	90	901	740	82	848	681	80
Kismányok	541	494	91	587	573	98	601	586	98
Kistormás	1213	1131	93	1150	1130	98	1014	981	97
Kisvejke	723	361	50	713	740	51	766	445	58
Kovácsi	198	179	90	173	173	100	180	178	99
Ladomány	130	118	91	117	112	96	134	129	96
Lengyel	767	625	81	968	749	79	885	726	82
Mócsény	437	395	90	443	423	97	709	468	66
Mucsfa	842	792	94	939	862	92	910	813	89
Murga	753	709	94	726	698	96	686	644	94
Nagyvejke	500	476	95	578	570	99	592	578	98
Palatinca	97	88	91	106	100	94	114	93	82
Szárazd	736	696	94	842	799	95	824	751	91
Tabód	341	242	71	385	242	63	390	278	71
Várdomb	840	755	89	768	714	97	857	815	95
Závod	849	812	96	880	854	97	876	832	95

A, B, C: lásd 8./a táblázat

**13./b táblázat A népesség számának, a németek lélekszámának és arányának alakulása
Tolna megye 1000 főnél kisebb német többségű településeiben 1920-1941 között**

Település	1920			1930			1941		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Belac	536	521	97	638	557	87	-	-	-
Belecska	793	561	70	779	552	71	807	588	73
Bonyhádvarasd	702	696	99	712	675	95	719	705	98
Csibrák	914	820	90	955	840	88	889	822	92
Dúzs	652	599	92	659	571	87	608	554	91
Grábóc	633	552	87	641	574	90	704	628	84
Izmény	953	928	97	890	865	97	800	765	96
Kalaznó	882	833	94	883	830	94	823	782	95
Keszőhidegkút	780	647	83	788	599	76	728	589	81
Kismányok	620	607	98	624	598	96	608	593	98
Kistormás	941	908	96	969	913	94	n. a.	n. a.	n. a.
Kisvejke	713	440	62	736	447	61	703	476	68
Kovácsi	183	183	100	-	-	-	-	-	-
Ladomány	156	155	99	148	145	98	-	-	-
Lengyel	968	749	77	863	632	73	843	665	79
Mőcsény	443	423	95	474	457	96	548	525	96
Mucsfa	790	772	98	799	771	96	772	763	99
Murga	674	654	97	663	625	94	638	615	96
Nagyvejke	590	582	99	620	606	98	576	564	98
Palatinca	111	107	96	105	99	94	-	-	-
Szárazd	822	769	94	831	744	90	758	701	92
Tabód	393	341	87	393	327	83	449	380	85
Várdomb	867	555	64	723	673	93	974	742	76
Závod	848	809	95	892	850	95	893	851	95

A, B, C: lásd 8./a táblázat

**14./a táblázat A népesség számának, a németek lélekszámának és arányának alakulása
Tolna megye 1000 főnél nagyobb német többségű településeiben 1880-1910 között**

Település	1880			1900			1910		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Alsónána	1428	1174	83	1432	1256	88	1522	1357	89
Aparhant	1296	1177	91	1240	1180	95	1198	1131	92
Bátaapáti	1520	1414	93	1312	1252	95	1310	1180	90
Bátaszék	7095	5198	73	7517	5287	70	8031	5605	70
Bikács	1208	989	82	1181	942	80	1056	802	76

14./a táblázat folytatása

Bonyhád	5970	4468	75	5740	4360	76	6445	4415	69
Cikó	1501	1366	91	1678	1629	97	1783	1723	97
Csikóstöttös	1319	697	53	1465	575	39	1543	808	53
Diósberény	1021	818	80	1125	953	85	1150	975	85
Dunakömlőd	1495	1350	90	1777	1685	95	1996	1881	94
Felsónána	1538	1367	89	1590	1471	93	1586	1362	86
Gyöng	3303	2140	64	3192	2145	67	3286	2055	63
Györköny	2647	2374	90	2748	2608	95	2643	2332	88
Hőgyész	3378	2459	73	3877	2393	62	3955	1582	40
Kakasd	1109	1029	93	1279	1224	96	1239	1198	97
Kaposszekcső	1242	685	55	1488	509	34	1608	881	54
Kéty	1219	1129	93	1078	1020	95	1082	1038	96
Kisdorog	1109	1044	94	1112	1066	96	1185	1110	94
Kurd	1631	975	60	1736	1103	67	1732	1140	66
Majos	1261	1190	94	1227	1202	98	1228	1192	97
Mórág	1919	1770	61	1901	1822	96	2190	2049	94
Mözs	1748	1054	60	2003	1273	64	2331	1384	59
Mucsi	1914	1776	93	2072	2026	98	2189	2113	97
Nagymányok	1055	961	91	1344	1121	83	1407	1204	86
Nagyszékely	2613	2154	82	2382	2173	91	2220	1988	90
Németkér	1552	1159	75	1861	1589	85	1932	1642	85
Pári	1285	1047	85	1432	1359	95	1466	1416	97
Szakadát	896	835	93	1128	1065	94	1115	1069	96
Szálla	1064	826	78	1088	913	83	1091	863	79
Tevel	2245	2117	94	2165	2068	96	2176	2066	95
Tolna	7723	4364	56	8076	3997	43	8545	1952	23
Udvari	1596	892	56	1520	1002	66	1399	847	61
Varsád	1528	1366	89	1472	1322	90	1372	1218	89
Zomba	2028	1110	55	2054	1146	56	2049	954	47

A, B, C: lásd 8./a táblázat

14./b táblázat A népesség számának, a németek lélekszámának és arányának alakulása Tolna megye 1000 főnél nagyobb német többségű településeiben 1920-1941 között

Település	1920			1930			1941		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Alsónána	1460	1304	89	1442	1379	96	1379	1342	97
Aparhant	1211	1156	95	1297	1205	93	1283	1213	95
Bátaapáti	1177	1116	95	1184	1126	95	1099	1066	97
Bátaszék	7498	5418	72	7336	4555	62	7153	4665	65

14./b táblázat folytatása

Bikács	1025	964	94	1385	877	63	1493	958	64
Bonyhád	6379	4244	67	6861	2993	44	8333	4397	53
Cikó	1735	1652	95	1820	1751	96	1836	1744	98
Csikóstöttős	1593	833	52	1715	895	52	1540	894	58
Diósberény	1147	964	86	1248	1048	84	1263	1135	90
Dunakömlőd	2066	1998	97	2227	2076	93	2307	2210	96
Felsőnána	1473	1271	86	1549	976	63	1358	1219	90
Gyönk	3090	2053	66	3156	1787	57	3074	1953	64
Györköny	2380	2264	95	3490	1692	48	3478	2215	64
Hőgyész	3740	1967	53	3660	1407	38	3541	2280	64
Kakasd	1182	1139	96	1460	1309	90	2123	1873	88
Kaposszekcső	1618	839	52	1664	828	50	1669	827	50
Kéty	1047	1007	96	1036	982	95	1113	1019	92
Kisdorog	1147	1113	99	1262	1177	93	1454	1301	89
Kurd	1780	1110	60	1706	1024	60	1908	1140	60
Majos	1205	1178	98	1207	1178	98	1183	1148	97
Mórág	2087	1956	93	2029	1924	95	1898	1798	95
Mőzs	2122	1306	62	2416	1029	43	2341	1372	59
Mucsi	2147	2087	97	2320	2257	97	2299	2247	98
Nagymányok	1476	1333	90	1958	1427	73	2082	1556	75
Nagyszékely	1940	1743	90	1998	1728	86	1845	1591	86
Németkér	2007	1771	88	2142	1662	78	2411	2053	85
Pári	1435	1375	96	1490	1415	95	1520	1386	91
Szakadát	1031	1006	98	1129	1114	99	1159	1122	97
Szálka	1088	913	83	1375	994	72	1313	994	76
Tevel	2127	2024	95	2423	2269	94	2516	2380	95
Tolna	8230	3084	37	8017	1002	12	8314	904	11
Udvari	1308	799	61	1281	767	60	1318	811	62
Varsád	1232	1199	97	1191	930	78	1102	1020	93
Zomba	2046	1123	55	1874	1001	53	2914	1340	46

A, B, C: lásd 8./a táblázat

A tolnai németség még koncentráltabban helyezkedett el mint a Baranya megyei, hiszen a félszáz német faluból harmincban 90%-os vagy ennél nagyobb arányban éltek az e nemzetiséghez tartozók a XIX. század végén. 1941-ig hat helységben kerültek ők 90% alá, s ugyanennyiben emelkedett százalékos értékük ezen „határkö” fölé. Igazán nagy mértékben azonban csak Mórág (61%-ról) és Csibrák (78%-ról) németsége növekedett, a

többi faluban minimális gyarapodással kerültek 90% fölé. Az ezen százalék alá eső helységek közül Nagymányoké (75%-ra) volt jelentős *(13.-14. táblázat)*.

Tolna megyében jóval nagyobbak voltak már akkoriban is a települések, német nemzetiségi csak négy akadt 500 fő alatti népességgel. A legtöbb (20) az 501-1000 fő közötti kistelepülések körébe tartozott, de meglehetősen sok volt (13) az 1001-1500 fő közötti, s még meglepőbb a 2001-3000 fő közöttiek (8) nagyszámú előfordulása.

A német többségű helységek nagy részét stabil nemzetiségi szerkezetűnek tarthatjuk (26-ot), s méret alapján a legtöbb az 501-1000 (12) és az 1001-1500 fő (8) közöttiekből akadt. A megye Baranyánál sokkal kiegyensúlyozottabb etnikai arányszámait bizonyítja, hogy az általunk markánsnak tekintett módosulás (+ - 10%) kevesebb faluban következett be. Igazán releváns csökkenés csak Zombán, Bikácson, s a már említett Nagymányokon történt. Valamivel több volt az ilyen mértékben gyarapodó falvak száma (összesen 9), s kiegyensúlyozottan alakult ezek összetétele is a lakosságszám alapján, hiszen a három 501-1000 fő közötti helység – Kisvejké, Belecska, Csibrák – már relatív többséget alkottak *(13.-14. táblázat)*.

Megvizsgáltuk természetesen a tolnai településeket is ellenkező szempontból. Összevetettük a teljes népesség alakulását az etnikai arányok módosulásával. Az 50 háromezer főnél kisebb német többségű falu közül 24 kisebb mértékben, ill. erőteljesebben tudta teljes lakosságát gyarapítani. Ezek jelentős része (12) végig 90%-nál nagyobb német többséget bírt, tehát akárcsak Baranyában, itt is sok életképes, jó népességmegtartó erővel rendelkező helységet találhattunk. E 24-ből tíz faluban azért mérséklődött a németek részaránya, de csak Bikács és Zomba esetében volt ez határozottabb, Várdombon 7%-ot jelentett, a többiben mindenhol 5% alatt maradt *(13.-14. táblázat)*.

11 faluban nem módosult jelentősen a népességük, s ezek között szinte alig volt – Kéty, Závod, Szárazd – olyan település, amelyekben mérséklődött a kisebbségi lakosság arányszáma. E három esetben is a változás mértéke az egész korszakban minimális, 1-2% volt. Mórágyn (34%), Kisvejkén (18%), Alsónánán (14%), növekedett igen erőteljesen a németiség részaránya. Az ide tartozó falvak döntő többsége is (hét) 90% feletti német nemzetiségi többséggel rendelkezett 1880-1941 között *(13.-14. táblázat)*.

15 település lakossága csökkent mérsékeltebben vagy jelentősebben, de csak két esetben, Nagymányokon és Keszőhidegkúton, járt ez együtt a németiség részarányának csökkenésével. Belecska (35%) és Csibrák (14%) tudta nemzetiségi szerkezetét jelentősen

javítani a németiség javára, s e településcsoportban hét falu rendelkezett 90% feletti kisebbségek (13.-14. táblázat).

Tehát Tolna német nemzetiségi települései néhány kivételtől eltekintve a vizsgált időintervallumban töretlenül megőrizték nemzetiségi jellegüket, s általában fennmaradt e kisebbség koncentrált jellege. **Baranyához képest több település tudta teljes lélekszámát gyarapítani, ugyanakkor az összlakosság változásainak trendjei ebben a megyében sem alakultak szükségszerűen párhuzamosan a németiség számának és arányainak módosulásaival.**

Külön kiemeltük a 3000, ill. 5000 főnél népesebb településeket, hiszen előzetesen azt feltételeztük, hogy a növekvő népességszám, a városi körülmények – különösen ha eredendően alacsonyabb etnikai jelenléttel párosulnak – nem kedveznek a németiség megmaradásának. Azok a helységek is itt szerepelnek, amelyek a korszakban esetleg nem végig bírtak 3000 vagy 5000 főt, de legkésőbb 1941-ig meghaladták ezt a népességszámot.

5000 fő feletti település 12 volt összesen két vizsgált megyénkben, ebből csak 3 nem volt még 1880-ban e határérték felett. **Csak Bátaszék, Bonyhád, és Tolna volt kezdetben nemzetiségi többségű. Ez a három helység igazolta eredeti koncepciónkát, hiszen mindháromban jelentősen visszaesett a németiség jelentősége, sőt Tolna megszűnt nemzetiségi többlettű lenni.** Pécssett, Pakson, Mecsekszabolcs, Siklóson is erőteljesen zuhant az arányuk, Siklóson a korábbi érték felére, Pakson egynegyedére morzsolódtak le. Szekszárd, Szigetvár, Mohács, Dunaszekcső lényegében stagnáló képet mutattak, bár Szigetvár 3,3%-os gyarapodása a korábbi minimális érték sokszorosát jelentette (15. táblázat).

15./a táblázat A lakosság számának, a németek lélekszámának és százalékos arányának változásai Baranya megye 5000 főnél népesebb településeiben 1880-1941 között

Település	1880			1900			1910		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Dunaszekcső	4897	1567	32	5602	1570	28	5876	1543	26
Mecsekszabolcs	2969	1033	35	3924	1409	36	4077	767	19
Mohács	12385	1638	13	15812	1999	13	17060	2081	12
Pécs	28702	5121	18	42252	7717	18	47844	6356	13
Siklós	4345	491	11	4959	616	12	5787	456	8
Szigetvár	6270	49	0,7	5593	51	1	6135	42	0,6
Dunaszekcső	5631	1418	25	5529	1004	18	552	1429	26
Mecsekszabolcs	4370	575	13	4671	73	2	5612	409	7
Mohács	15864	2159	14	17369	1920	11	18355	2026	11
Pécs	47556	5034	11	61663	3893	6	73000	3611	5
Siklós	5523	310	6	5740	363	6	5927	363	6
Szigetvár	5348	54	1	5960	87	1	5014	213	4

A, B, C: lásd 8./a táblázat

15./b táblázat A lakosság számának, a németek lélekszámának és arányának változásai Tolna megye 5000 főnél népesebb településeiben 1880-1941 között

Település	1880			1900			1910		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Bátaszék	7095	5198	73	7517	5287	70	8031	5605	70
Bonyhád	5970	4468	75	5740	4360	76	6445	4415	69
Decs	2678	1	0	3245	133	4	3693	225	1
Paks	11086	1332	12	12024	2443	20	12549	1263	10
Szekszárd	11948	484	4	13884	460	3	14913	412	3
Tolna	7723	4364	57	8076	3997	49	8545	1952	23
Bátaszék	7498	5418	72	7336	4555	62	7153	4665	65
Bonyhád	6379	4244	67	6861	2993	44	8333	4397	53
Decs	4323	407	9	4809	354	7	5141	221	4
Paks	12036	1034	9	11833	147	1	11776	331	3
Szekszárd	14025	299	2	14279	299	2	14683	394	3
Tolna	8230	3084	37	8017	1002	12	8314	904	11

A, B, C: lásd 8./a táblázat

A 3000 fő feletti helységek esetében jóval összetettebbek a korszakbeli változások, már csak azért is, mert csak három volt közülük végig megszakítás nélkül a népességszám felett. A többi rendkívül gyorsan gyarapodott, közülük is kiemelkedő a különleges gazdasági helyzetű Komló, amely majdnem megnyolcszorozta lakosságát. Ez utóbbi példája szembeszökően igazolta újlag előzetes teóriánkat, bár itt a fokozódó bányászat folytán az egyre jobban erősödő bevándorlás speciális szerepe idézte elő a németiség drasztikus csökkenését (16. táblázat).

16./a táblázat A lakosság számának, a németek lélekszámának és arányának változásai Baranya megye 3000-5000 lakosú településeiben 1880-1941 között

Település	1880			1900			1910		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Beremend	1734	658	38	2123	925	44	2570	1122	44
Bóly	2589	2211	85	2941	2517	86	3293	2698	82
Hosszúhetény	2214	302	14	2511	449	18	2717	185	6
Komló	417	172	85	988	421	43	1509	462	31
Mágocs	3620	2762	76	3610	2839	79	3618	2834	78
Beremend	2393	952	40	2463	458	19	3022	1134	38
Bóly	3022	2518	83	3095	2078	67	3085	2290	74
Hosszúhetény	2571	71	3	2786	8	0,2	3213	189	6
Komló	1977	320	16	2187	203	9	3261	470	14
Mágocs	3616	2819	78	3833	2749	72	3703	2837	77

A, B, C: lásd 8./a táblázat

16./b táblázat A lakosság számának, a németek lélekszámának és arányának változásai
Tolna megye 3000-5000 lakosú településeiben 1880-1941 között

Település	1880			1900			1910		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Gyönk	3303	2140	65	3192	2145	67	3286	2055	63
Györköny	2647	2374	90	2749	2608	95	2643	2332	88
Hőgyész	3378	2459	73	3877	2393	62	3955	1582	40
Kölesd	1807	59	3	1886	71	4	2070	46	2
Őcsény	2640	77	3	3574	240	7	3452	74	2
Tengelic	1761	13	0,7	1886	71	4	2070	46	2
Gyönk	3090	2053	66	3156	1787	57	3074	1953	64
Györköny	2380	2264	95	3490	1692	48	3478	2215	64
Hőgyész	3740	1967	53	3660	1407	38	3541	2280	64
Kölesd	1981	61	3	1987	17	1	3482	1058	30
Őcsény	3460	101	3	3438	102	3	3927	85	2
Tengelic	3783	422	11	3500	91	3	3199	420	13

A, B, C: lásd 8./a táblázat

Az ellenpéldát a többségi jellegű Bóly, Hőgyész, Gyönk, Mágocs és Györköny szolgáltatják, hiszen ez a tulajdonságuk a korszak végéig megőrződött. Hőgyész és Györköny jelentettek némi kivételt, hiszen előbbiben a felmérések tükrében kétszer is megszűnt provizórikus jelleggel, míg utóbbiban igen erőteljesen erodálódott a németiség. A jelentősebben németek által lakott Beremend szintén jól őrizte németiségét, míg sokkal alacsonyabb szinten, de Őcsényben is változatlan maradt részarányuk (16. táblázat).

Tengelic 1910-től, Kölesd pedig a korszak utolsó felmérése alkalmával gyarapította nagymértékben a nemzetiségi lakosságát. E két falu esetében sem elhelyezkedésük, sem településtípusuk, sem a németiség aránya, sem a következőkben részletezendő etnikai hinterland jellege nem idézhettek elő ilyen mértékű változásokat. Csak a nemzetiségi lakosok rövid idő alatt bekövetkező, nagy mértékű betelepődése okozhatta azt, hogy az etnikai arányok ennyire rövid távon ilyen módon kicserélődjenek. Helyi adatközlések alapján biztosan tudjuk, hogy **Tengelic környékén törvényes utód nélkül halt ki a környéket birtokló arisztokrata család, így rengeteg felparcellázandó földterülethez jutottak** a környékbeliek. Arról is értesültünk, hogy ezt a lehetőséget német származású telepések is kihasználták, így tehát valóban hirtelen bekövetkező bevándorlás okozta a nemzetiségi arányok gyors módosulását. Kölesd esetében ilyen mérvű betelepítésekre

nincsen biztos forrásunk, a helybeliek a változásokat az 1941. évi összeírás körül tapasztalt erőteljes németbarát agitációval magyarázzák (16. táblázat).

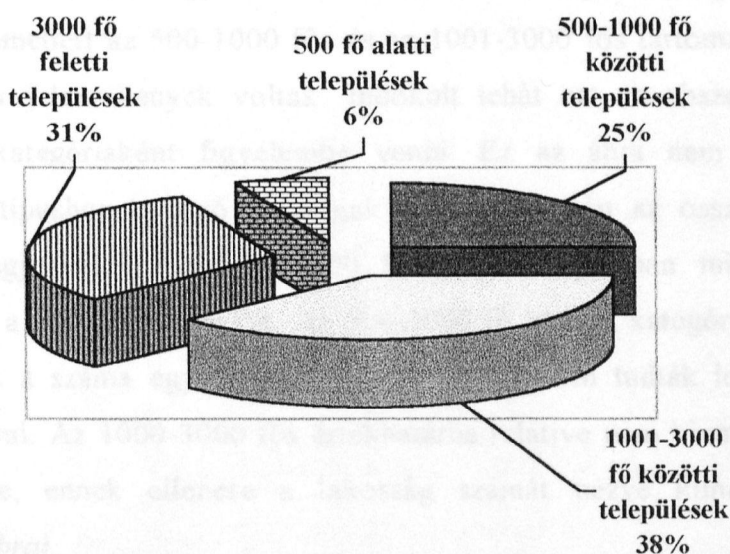
Már eddig is felvetődött, hogy a több oldali erőteljes befolyásolás miatt nem biztos, hogy ennek a felmérésnek az adatai a legtényszerűbbek a korszakban. Ez a két falu, valamint a többi 23 település eddigi gyanúnkat alátámasztani látszik, hiszen közülük Siklós német népességének arányszáma stagnált, s csak további négyben – Pécssett, Tolnán, Decsen, Öcsényben – esett vissza a jelentőségük a korábbi trendnek megfelelően. Ezek közül is csak Tolna lehet igazi példa, hiszen a másik háromban elég kevés német élt.

18 helységben viszont 1930-hoz képest gyarapodott e nemzetiség százalékos értéke, sőt hét esetben – pl. Mecsekszabolcson, Pakson, Bonyhádon – a korábbi egyenletes csökkenést meghazudtolva, látszólag minden magyarázat nélkül adódott ez a pozitív változás. Tengelicen és Kölesden, mint az előbb említettük, még az esetleges propagandahatások sem indokolják az ilyen mérvű német etnikai expanziót (15.-16. táblázat).

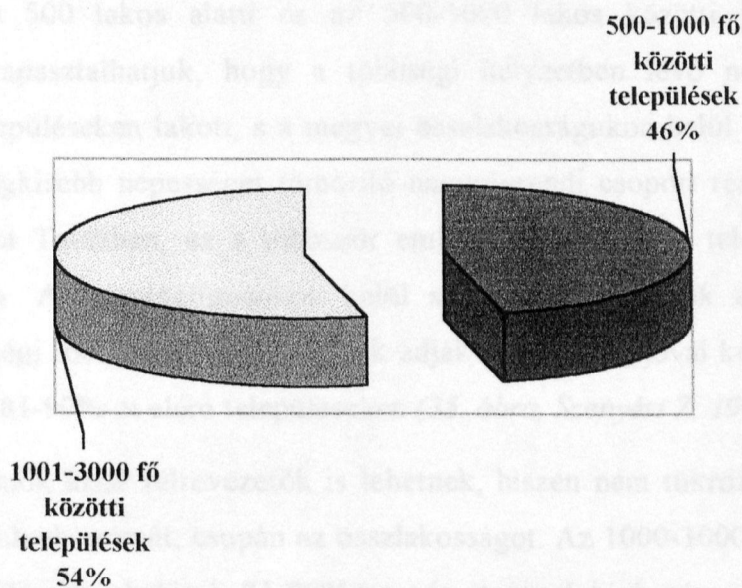
Tehát az asszimiláció lehetséges egyik alapfeltétele, hogy az adott kisebbség milyen arányban él a településén belül, s nagyon lényeges az is, hogy adott kisebbség mekkora településekben él. Ezekre a hatásokra korábban mi is felhívtuk a figyelmet (Szenyéri Z. 1999), s egyik összefoglaló munkájában Kocsis K. (1989) is rávilágított e problematikára.

Ő gyenge kisebbséggel (25% alatti arány), erős kisebbséggel (25-50% közötti arány), s abszolút többséggel (50% feletti arány) számolt, ezt a kategorizálást azonban némiképp módosítottuk. Már korábbi eredményeink is bizonyították, hogy a többséget is fokozatonként helyesebb értelmezni, főleg a 90% feletti nemzetiségi arány jelenthet olyan visszafordíthatatlan folyamatot, amely oda vezethet, hogy a település teljesen egyveretűvé válik, a magyarság és egyéb kisebbségek ottani szerepe eliminálódik. Céljainknak megfelelően tehát két új beosztást is alkalmaztunk, a 81-90% közötti ill. a 90% feletti részarányt önálló egységként kezeltük.

Komplex ábráink a plasztikusabb kifejezés végett egyszerre kívánnak utalni a németek százalékos arányaira és a település-nagyságrendekre. Tolna megyében a korszakban egy volt olyan 500 fő alatti aprófalú, ahol németek alkották volna a többséget. Az 501-1000 fő közöttiek is csak kisebb arányt alkották. A 90% feletti németességűeknél nem volt ugyan 3000 főnél népesebb sem, de itt is az 1001-3000 fő közöttiek bizonyultak többségben lévőknek, igazolva a korábbi táblázatok és térképek következtetéseit (33. ábra).

33./a ábra Tolna megye német többségű településeinek megoszlása településméret alapján 1941-ben

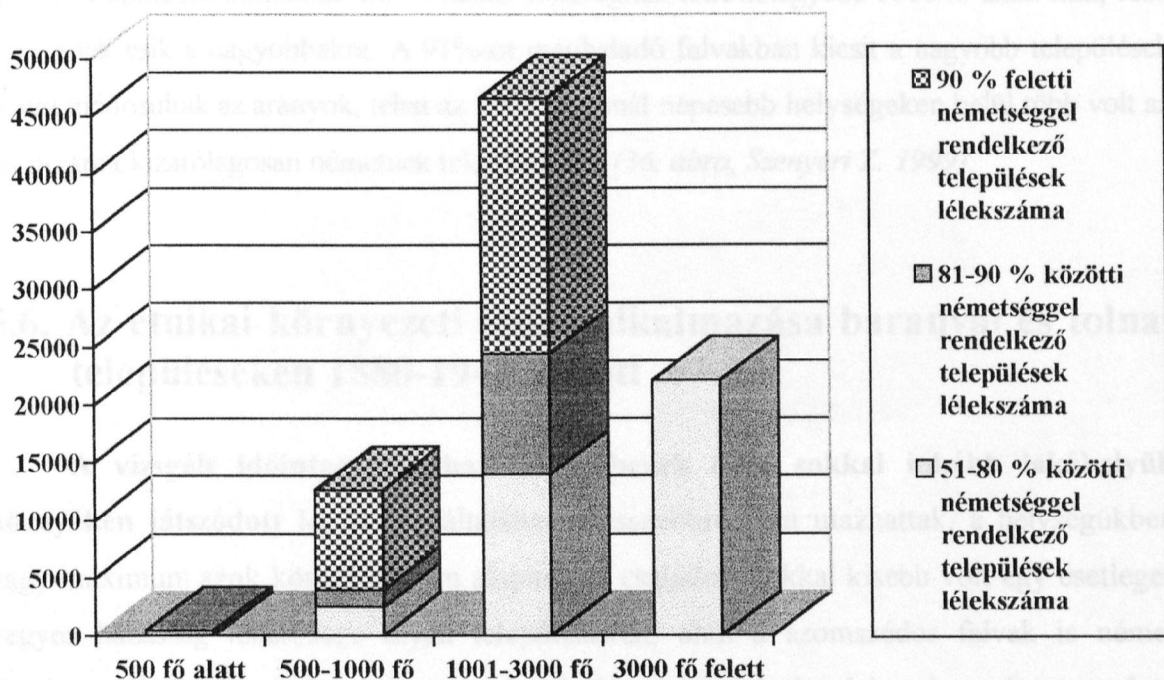

33./b ábra Tolna megye döntően német többségű (90 % feletti németséggel rendelkező) településeinek megoszlása településméret alapján 1941-ben

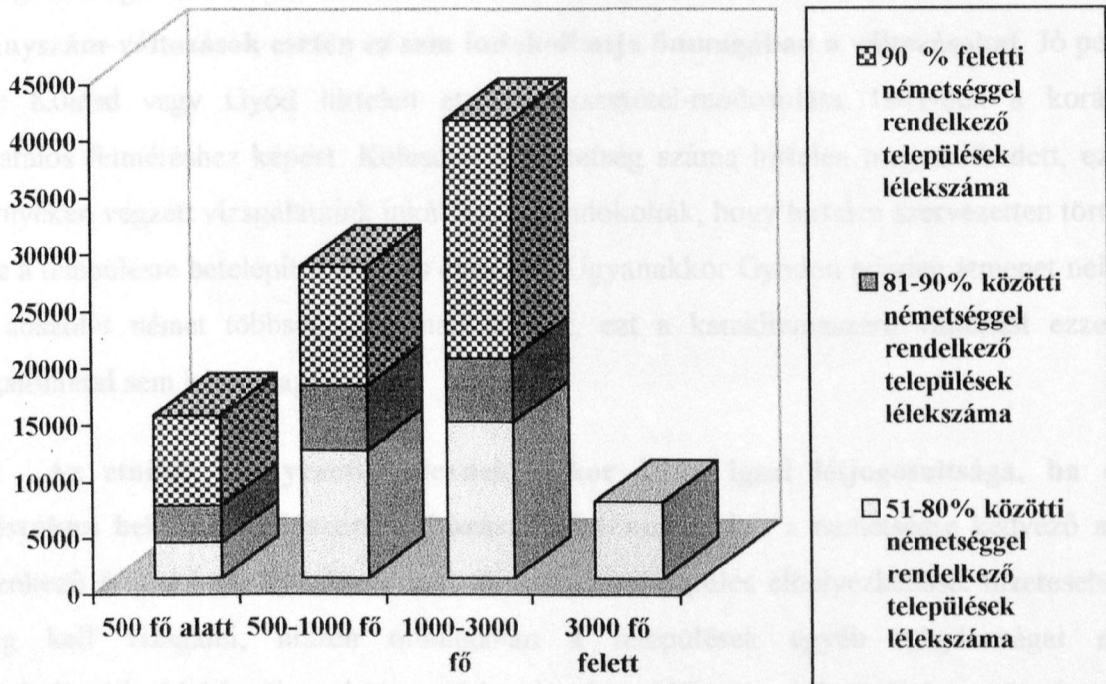
A 34. ábra újólaj bizonyítja, hogy Tolnában a német többségű helységek zöme 1000 főnél népesebb, s emellett az 500-1000 fős és az 1001-3000 fős tartományban a 90% feletti részarányúak jelentékenyek voltak. Indokolt tehát ezt az abszolút többséget önálló vizsgálati kategóriaként figyelembe venni. Ez az ábra nem tünteti fel a megfelelő nagyságtípushoz tartozó helységek számát, csupán az össznépességüket. Ezért érdemes megjegyezni, hogy a 3000 fő feletti csoportban mindössze négy település jelentette a 22101 fős értéket. Az 500-1000 fő közötti kategóriában a három alcsopott falvainak a száma együttesen 15 volt, de így sem tudták lélekszámban a nagyfalvakat utolérni. Az 1000-3000 fős értékhatárba relatíve nem kiemelkedően sok, 15 falu esett bele, ennek ellenére a lakosság számát nézve kimagasló volt a jelentőségük (34. ábra).

1941-ben a baranyai német lakosság 58,5%-a olyan községekben élt, ahol arányuk meghaladta az 50%-ot, tehát a többséget alkották. A 28,4%-uk – összesen több mint 30000 ember – pedig olyan falvakban összpontosult, ahol 91% fölé emelkedett arányuk, tehát teljesen nemzetiségi településeknek tekinthetők. Ha az aprófalvas csoportokat – az 500 lakos alatti és az 500-1000 lakos közötti kategóriákat – összeadjuk, azt tapasztalhatjuk, hogy a többségi helyzetben levő német népesség 47,4%-a ilyen településeken lakott, s a megyei összlakosságukon belül is ez 27,7%-ot jelentett. A két legkisebb népességet tömörítő nagyságrendi csoport részesedése jóval nagyobb volt mint Tolnában, ez a többször emlegetett aprófalvas településstruktúra újabb bizonyítéka. A nagyságtípusokon belül szintén azt vehetjük észre, hogy az abszolút nemzetiségi többséget mutató falvak adják a többletet, jóval kevesebben éltek az 51-81%-ot, ill. 81-90%-ot elérő településeken (35. ábra, Szenyéri Z. 1999).

Ezek a számok kissé félrevezetőek is lehetnek, hiszen nem tükrözik a megfelelő típushoz tartozó falvak számát, csupán az összlakosságot. Az 1000-3000 fő lakossággal rendelkező településeken belül a 81-90%-os németiséggel bíró négy helység sokkal nagyobb összértéket képviselt mint az 500 fő alatti csoportban a 8 falu. Együttesen is csak 28 olyan 1000 főnél népesebb település volt akkor Baranyában, ahol a németek a többséget alkották, de egyes falvakban számuk meghaladta az 1500 fős értéket, így összesített létszámuk felülmúlhatták az 500 fő alatti falvakat és az 500-1000 fő közötti községeket. Német többségű igazán nagy falu – 3000 fő feletti lakosságú – csupán kettő létezett, Mágocs és Magyarbóly (35. ábra, Szenyéri Z. 1999).

34. ábra Tolna megye német többségű helységeinek lakossága településméret alapján 1941-ben

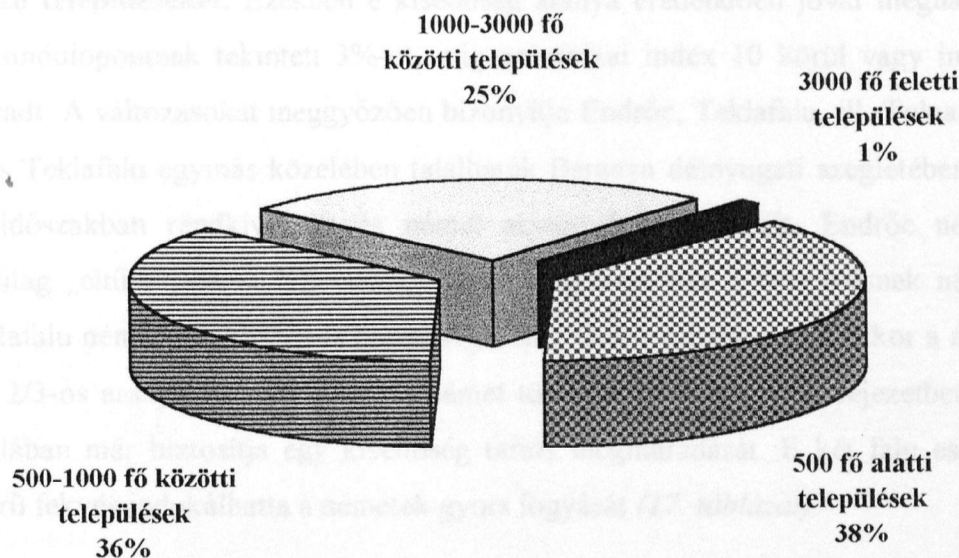
35. ábra Baranya megye német többségű helységeinek lakossága településméret alapján 1941-ben

Ha nem a népesség, hanem a lakóhelyek számából indulunk ki, még nyilvánvalóbb az apróbb települések dominanciája. A német többségűek háromnegyede 1000 fő alatti falu, csak a maradék esik a nagyobbakra. A 91%-ot meghaladó falvakban kicsit a nagyobb települések javára módosultak az arányok, tehát az 1000 lakosnál népesebb helységeken belül több volt az olyan, amit kizárólagosan németnek tekinthettünk (36. ábra, Szenyéri Z. 1999).

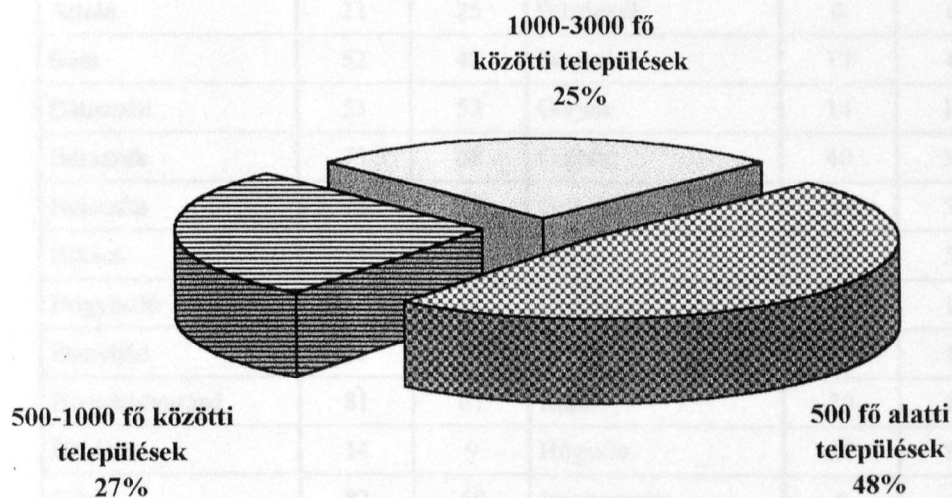
5.6. Az etnikai környezeti index alkalmazása baranyai és tolnai településeken 1880-1941 között

A vizsgált időintervallumban az emberek élete sokkal inkább lakóhelyük környékén játszódott le, hiszen általában messzebbre nem utazhattak, a helységükben vagy maximum azok környezetében alapítottak családot. Sokkal kisebb volt egy esetleges vegyes házasság lehetősége olyan településeken, ahol a szomszédos falvak is német dominanciájúak. **A mindennapos magán- és hivatalos érintkezésben is a német nyelvet használhatták**, s a média sem gyakorolhatott – magyar nyelven – olyan hatást ezekre a zárt közösségekre mint jelenleg. Ezért gondoljuk, hogy ennek a fogalomnak feltétlenül van létjogosultsága ebben a korszakban. Természetesen **hirtelen bekövetkező erőteljes arányszám-változások esetén ez sem indokolhatja önmagában a változásokat**. Jó példa erre Kölesd vagy Gyód hirtelen etnikai összetétel-módosulása 1941-ben a korábbi hivatalos felméréshez képest. Kölesden a németiség száma hirtelen megemelkedett, ezt a környéken végzett vizsgálataink inkább azzal indokolták, hogy hirtelen szervezeten történt erre a településre betelepítés a 30-as években. Ugyanakkor Gyódon minden átmenet nélkül az abszolút német többség marginalizálódott, ezt a kataklizmaszerű változást ezzel a fogalommal sem lehet magyarázni.

Az etnikai környezeti indexnek akkor lehet igazi létjogosultsága, ha egy időszakon belül evolúciószerű változások történnek, akár a németiségre kedvező akár ellenkező értelemben. Ilyenkor nézetünk szerint a település elhelyezkedését tüzetesebben meg kell vizsgálni, hiszen önmagában a települések egyéb tulajdonságai nem indokolhatják feltétlenül ezeket a módosulásokat. Véleményünket alátámasztja, hogy a szakirodalomban találunk arra számos utalást, hogy egyes szerzők megpróbálták a német lakosságot elhelyezkedésük, környezetük kompaktságának szintje alapján csoportosítani (Fischer, H. 1994, Farkas Gy. 1997, 2000, Bottlik Zs. 1998, 2001).

36./a ábra Baranya megye német többségű településeinek megoszlása településméret alapján 1941-ben

36./b ábra Baranya megye abszolút német többségű (90 % feletti németiséggel rendelkező) falvainak megoszlása településméret alapján 1941-ben

Elhelyezkedésük alapján megkülönböztettünk szigetszerű néemtséggel rendelkező településeket. Ezekben e kisebbség aránya eredendően jóval meghaladta az általam kiindulópontnak tekintett 3%-ot, míg az etnikai index 10 körül vagy inkább ez alatti maradt. A változásokat meggyőzően bizonyítja Endrőc, Teklafalu, ill. Tolna példája. Endrőc és Teklafalu egymás közelében található Baranya délnyugati szegletében, ahol a vizsgált időszakban rendkívül kevés német anyanyelvű lakos élt. Endrőc néemtsége gyakorlatilag „eltűnt”, bár a XX. század elején majdnem fele a településnek németajkú volt. Teklafalu német kisebbsége is összességében a felére zuhant, ugyanakkor a néemtség volt már 2/3-os arányú is. Ilyen méretű német többség, mint az előző fejezetben látható volt, általában már biztosítja egy kisebbség tartós megmaradását. E két falu esetében a szigetszerű fekvés indukálhatta a németek gyors fogyását (17. táblázat).

17. táblázat Tolna megye településeinek etnikai környezeti indexei a néemtségre vonatkoztatva 1880-ban és 1941-ben

	1880	1941		1880	1941
Alsónána	58	46	Fácánkert	45	17
Alsónyék	45	37	Fadd	27	7
Aparhant	83	70	Felsónána	82	72
Attala	22	25	Felsónyék	0	0
Báta	52	42	Fürged	13	8
Bátaapáti	53	53	Gerjen	14	12
Bátaszék	73	68	Grábóc	40	33
Belecska	18	11	Gyönk	53	57
Bikács	24	22	Győre	51	56
Bogyiszló	21	8	Györköny	22	18
Bonyhád	85	84	Gyulaj	19	17
Bonyhádvarasd	81	67	Harc	20	17
Bölcske	14	9	Hőgyész	60	80
Cikó	82	69	Iregszemcse	8	6
Csibrák	56	57	Izmény	69	72
Csikóstöttös	34	21	Jágónak	17	20
Dalmand	6	6	Kajdacs	2	12
Decs	30	26	Kakasd	36	29
Diósberény	82	78	Kalaznó	85	74
Dombóvár	33	32	Kapospula	12	13
Döbrököz	28	28	Kaposszekcső	12	9
Dunaföldvár	13	18	Keszőhidegkút	34	22

17. táblázat folytatása

Dunaszentgyörgy	13	13	Kéty	82	77
Dúzs	83	60	Kisdorog	78	67
Értény	1	1	Kismányok	75	79
Kisszekely	21	12	Nak	1	1
Kistormás	57	52	Németkér	13	15
Kisvejke	91	92	Ozora	8	6
Kocsola	2	1	Őcsény	4	3
Koppányszántó	2	3	Paks	25	26
Kölesd	45	34	Pálfa	11	12
Kurd	39	40	Pincehely	26	21
Lápfő	0	0	Pusztahencse	26	21
Lengyel	88	93	Regöly	41	29
Madocsa	16	14	Sárpilis	18	14
Magyarkeszi	2	2	Sárszentlőrinc	28	25
Medina	17	23	Simontornya	11	11
Miszla	51	45	Sióagárd	16	14
Mórággy	79	75	Szakadát	71	78
Mőcsény	83	73	Szakály	31	37
Mucsfa	85	91	Szakcs	10	11
Mucsi	81	79	Szálka	26	24
Murga	92	93	Szárazd	72	65
Nagydorog	44	34	Szedres	14	17
Nagykónyi	11	11	Szekszárd	35	35
Nagymányok	88	95	Tamási	5	3
Nagyszékely	11	7	Tengelic	17	6
Nagyszokoly	13	9	Tevel	86	85
Nagyvejke	89	92	Tolna	2	7
Tolnanémedi	21	13	Várong	12	13
Udvari	46	38	Varsád	66	62
Újireg	2	1	Závod	87	93
Váralja	58	78	Zomba	38	31
Várdomb	24	19			

Ezt a folyamatot példázza Tolna is, ahol önmagában a lakosságszám, a településjelleg nem indokolhatja a némettség csökkenését, hiszen Bátaszék vagy Bonyhád hasonló nagyságrendűek voltak ebben az időszakban, ezekben még sem rendült meg a

németség szerepe. Ellenben Tolna szigetszerűen helyezkedik el a megye keleti részén, környékén a már vele közigazgatásilag összetartozó Mözs képviselt egyedül jelentős németséget, s ez már indokolhatja a változásokat (17. táblázat). Mindhárom település esetén a rendkívül alacsony etnikai indexek bizonyítják szigetjellegüket.

Bikács és Györköny már egy másik típust alkotnak. Ezeknek a fekvése a németség szempontjából már nem volt annyira szeparált jellegű, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy mellettük található a szintén német dominanciájú Németskér is. E falvak német jellege a XIX. század végétől sokáig igen kifejező volt, de aztán a németség aránya jelentősen lecsökkent. Tolnában sem és Baranyában sem volt jellemző akkoriban, hogy ennyire nagy mértékben kisebbségi többletű falvakban ilyen jelentősen erodálódjon a többségi nemzetiség. De mindkét falu estében az indexérték nagyon alacsonyan – 20 körül – alakult, ez véleményünk szerint egyértelműen megmagyarázza a csökkenés hátterét (17. táblázat).

Jelentős csökkenés figyelhető meg sok olyan helységben is, amelyet elhelyezkedésénél fogva tömbterület peremén lévőnek nevezhetünk. Mivel ezeket már nem mindenholnan kisebbségi többségű települések határolják, a nemzetiségek megmaradásának lehetőségei kisebbek, gyakran csökkent ilyen jellegű népességük. Ez a feltétel persze kombinálódhat más hatásokkal, pl. viszonylagos településnagyság, a németség szórványjellege, s akkor csökkenésük még szembeötlőbbé válhat. Hőgyész németsége a korszakban majdnem egyenletesen fogyott, ezt megmagyarázhatja, hogy a tolnai német tömb nyugati „lábánál” található. A németség 1941. évi hirtelen gyarapodását pedig magyarázhatjuk a korábban részletezett propaganda hatásával is (17. táblázat).

Bakóca, Bükkösd esetén hasonló irányú folyamat következett be, igaz ezekben a németek jelentősége eredendően sem volt olyan fokú mint Hőgyészen. Pécsvárad szintén erőteljes csökkenést mutatott a németek szempontjából, viszont a sokkal zártabb helyzetű, de nem kompakt tömbön belüli Belvárdgyula németsége jelentősen növekedett. Bükkösd, Pécsvárad környezete nem igazán mondható németnek, Bakóca igen magas indexértéke sem tudta ellensúlyozni a nemzetiségi környezet negatív hatását, míg Belvárdgyula indexértéke kimagasló volt, nem véletlen tehát a németek látványos térhódítása (18. táblázat). Hogy mennyire nem „varázsszesszöről” van szó az etnikai index kapcsán, azt bizonyítja pl. Pári vagy Nagyszékely példája Tolnában. Pári abszolút német jellege bőven

ellensúlyozta a szigetszerű elhelyezkedés hátrányait, Nagyszékely pedig a tolnai tömb északi nyúlványában rendkívül alacsony indexe ellenére sem veszítette el német dominanciáját.

18. táblázat Baranya településeinek etnikai környezeti indexei a németiségre vonatkoztatva 1880-ban és 1941-ben

	1880	1941		1880	1941
Abaliget	30	44	Bezedeck	51	65
Adorjás	0	0	Bicsérd	11	2
Ág	49	45	Bikal	77	81
Almamellék	58	60	Birján	42	47
Almáskeresztúr	25	28	Bisse	24	23
Alsómocsolád	74	78	Boda	10	6
Alsószentmárton	8	6	Bodolyabér	25	42
Apátvarasd	76	85	Bogád	18	7
Aranyosgadány	10	6	Bogádmindszent	0	0
Áta	38	43	Bogdása	5	0
Babarc	67	73	Boldogasszonyfa	64	62
Babarcszőlős	0	0	Bóly	66	73
Bakóca	57	58	Borjád	75	74
Bakonya	24	34	Bosta	5	0
Baksa	0	0	Botykapeterd	4	6
Bánfa	0	0	Bükkösd	32	22
Bár	23	20	Bűrös	10	3
Baranyahidvég	1	1	Cún	0	0
Baranyajenő	54	48	Csányoszló	2	1
Baranyaszentgyörgy	60	60	Csarnóta	0	3
Basal	0	0	Csebény	49	46
Belvárdgyula	64	77	Cserdi	15	6
Beremend	38	49	Cserkút	18	6
Berkesd	47	55	Csertő	6	9
Besence	1	1	Csonkamindszent	4	2
Dencsháza	3	3	Felsőszentmárton	1	1
Dinnyeberki	39	23	Garé	0	0
Diósviszló	0	0	Gerde	2	2
Drávacski	0	0	Gerényes	58	48
Drávacsepely	0	0	Geresdlak	73	84
Drávafok	8	3	Gilvánfa	1	0
Drávaiványi	2	1	Gordisa	0	3

18. táblázat folytatása

Drávakeresztúr	2	2	Gödre	39	45
Dráwapalkonya	0	0	Görcsöny	8	0
Dráwapiski	0	0	Görcsönydoboka	37	34
Drávaszabolcs	0	0	Gyód	4	0
Drávaszerdahely	0	0	Gyöngyfa	1	1
Drávasztára	0	0	Gyöngyösmellék	3	3
Dunaszekcső	78	60	Hásságy	43	34
Egerág	14	34	Harkány	8	0
Egyházasharaszti	9	6	Hegyhátmaróc	73	52
Egyházaskozár	84	89	Hegyszentmárton	0	0
Ellend	33	43	Helesfa	11	10
Endrőc	6	5	Hetvehely	40	34
Erdősmárok	81	89	Hidas	82	64
Erdősmecske	89	93	Himesháza	82	93
Erzsébet	47	48	Hirics	1	1
Fazekasboda	61	66	Hobol	3	2
Feked	73	83	Homorúd	0	0
Felsőegerszeg	16	14	Horváthertelend	52	48
Hosszúhetény	22	9	Kisharsány	23	29
Husztót	16	37	Kisherend	50	65
Ibafa	44	40	Kisjakabfalva	78	80
Illocska	45	45	Kiskassa	59	63
Ipacsfa	0	0	Kislippó	63	78
Ivánbattyán	87	89	Kisnyárád	77	89
Ivándárda	41	67	Kisszentmárton	1	1
Kacsóta	3	3	Kistamási	1	1
Kákics	3	3	Kistapolca	13	24
Kárász	54	45	Kistótfalu	23	23
Kásád	15	28	Kisvaszar	58	30
Katádfa	1	2	Komló	20	8
Kátoly	44	58	Kórós	0	0
Kékesd	65	72	Kovácsbida	0	0
Kémes	1	1	Kovácsszénája	41	50
Kemse	0	0	Kozármisleny	18	7
Keszű	17	6	Köblény	64	69
Kétújfalu	5	4	Kökény	18	6
Királyegyháza	3	2	Kölked	20	16

18. táblázat folytatása

Kisasszonyfa	0	0	Kővágószőlős	18	7
Kisbeszterce	41	38	Kővágótöttös	15	22
Kisbudmér	71	91	Lánycsók	31	27
Kisdér	2	2	Lapáncsa	42	46
Kisdobsza	0	0	Liget	46	48
Kishajmás	32	32	Lippó	63	77
Liptód	66	75	Mecsekpölöske	57	35
Lothárd	17	19	Mekényes	80	83
Lovászhetény	51	72	Merenye	0	0
Lúzsok	1	1	Meződ	26	28
Mágocs	22	20	Mindszentgodisa	36	21
Magyarbóly	79	56	Mohács	41	52
Magyaregregy	41	28	Molvány	0	0
Magyarhertelend	50	32	Monyoród	77	75
Magyarlukafa	6	5	Mozsgó	21	26
Magyarmecske	0	0	Nagybudmér	55	68
Magyarsarlós	26	23	Nagycsány	1	1
Magyarszék	54	30	Nagydobsza	0	0
Magyartelek	1	1	Nagyhajmás	56	53
Majs	53	64	Nagyharsány	42	45
Mánfa	19	7	Nagykozár	18	7
Maráza	64	77	Nagynyárád	38	36
Márfa	0	0	Nagypall	52	51
Máriakéménd	50	63	Nagypeterd	0	0
Markóc	1	1	Nagytótfalu	29	27
Marócsa	5	0	Nagyváty	20	20
Márok	64	70	Nemeske	0	0
Martonfa	18	6	Nyugotszenterzsébet	6	13
Matty	10	6	Óbánya	48	43
Máza	45	30	Ócsárd	3	2
Mecseknádasd	55	72	Ófalu	85	94
Okorág	1	1	Regenye	5	3
Okorvölgy	70	71	Romonya	18	7
Olasz	60	69	Rózsafa	2	1
Old	2	11	Sámod	1	0
Orfű	20	8	Sásd	36	26
Oroszló	36	40	Sárok	52	80

18. táblázat folytatása

Ózdfalu	0	0	Sátorhely	71	60
Palé	40	33	Sellye	1	1
Palkonya	68	72	Siklós	20	25
Palotabozsok	48	50	Siklósbodony	0	0
Páprád	1	1	Siklósnagyfalu	12	30
Patapoklosi	0	0	Somberek	28	24
Pécs	15	16	Somogyapáti	4	3
Pécsbagota	0	1	Somogyhárság	48	51
Pécsdevecser	70	75	Sompogyhatvan	5	5
Pécsudvard	18	7	Somogyviszló	32	37
Pécsvárad	24	26	Sósvertike	2	2
Pellérd	17	6	Sumony	3	3
Pereked	18	6	Szabadszentkirály	2	2
Peterd	54	51	Szágy	48	50
Pettend	1	1	Szajk	72	69
Piskó	1	1	Szalánta	5	15
Pócsa	76	80	Szalatnak	52	48
Pogány	18	6	Szaporca	0	0
Rádfalva	0	0	Szárász	91	94
Szászvár	47	29	Téseny	2	3
Szava	0	0	Tófű	53	43
Szebény	83	94	Tormás	59	49
Szederkény	69	72	Tótszentgyörgy	0	0
Székelyszabar	31	29	Töttös	74	76
Szellő	44	53	Túrony	4	4
Szemely	22	20	Udvar	46	43
Szentdénés	0	0	Újpetre	89	71
Szenteagát	1	1	Vajszló	0	0
Szentkatalin	55	44	Várad	5	4
Szentlászló	42	52	Varga	35	45
Szentlőrinc	2	5	Vásárosbéc	27	25
Szilágy	38	38	Vásárosdombó	37	47
Szilvás	5	0	Váznok	4	13
Szigetvár	0	0	Vejti	1	1
Szőke	1	1	Vékény	43	20
Szőkéd	12	18	Velény	0	0
Szőrény	2	2	Véménd	69	57

18. táblázat folytatása

Szulimán	35	41	Versend	81	85
Szűr	71	79	Villány	45	54
Tarrós	21	29	Villánykövesd	70	50
Tékes	29	44	Vokány	21	11
Teklafalu	4	13	Zádor	0	0
Tengeri	1	1	Zaláta	0	0
Tésenfá	0	0	Zengővárkony	75	74
			Zók	2	0

A legeklatánsabb példákat azok a települések jelentik, amelyek egy-egy összefüggő tömbterület centrumában helyezkedtek el, s így a németiség szerepe igen jelentősen növekedhetett. Maráza, Kátoly, Versend, Szellő a Mohács menti kompakt német tömb belsejében gyarapította nemzetiségi népességét. Szellő és Kátoly esetében külön figyelemre méltó, hogy 1941-ben lényegesen magasabb etnikai indexszel rendelkeztek, mint hat évtizeddel korábban, ez még jobban erősítette a kisebbségi környezet jótékony hatását. Maráza és Versend viszont tartósan magas indexszámot birtokoltak akkoriban (19. táblázat).

Baranya északi részé Alsómocsolád is megőrizte németiségét, bár itt a tömb szó használata talán nem egészen helyénvaló, hiszen a németiség részaránya nem volt annyira általánosan magas mint a megye keleti szegmensében. A legszebb példát Kisvejke szolgáltatja, hiszen kiemelkedően magas index jellemezte mindkét vizsgált időpontban. A németiség aránya pedig a környezet hatására ugrásszerűen növekedett, az enyhe többségből kétharmados nemzetiségi többletűvé vált (19. táblázat).

19. táblázat A németek arányának alakulása és az etnikai index változásai néhány baranyai és tolnai településen 1880-1941 között

	A németek százalékos aránya						Indexek	
	1880	1900	1910	1920	1930	1941	1880	1941
Alsómocsolád	35	23	34	34	8	39	74	78
Bakóca	22	9	9	4	0,6	5	57	58
Belvárdgyula	6	6	4	8	19	15	64	77
Bikács	82	80	76	94	63	64	24	22
Bükkösd	46	61	56	28	17	21	32	22
Endrőc	21	27	45	1	4	0,6	6	5
Györköny	90	95	88	95	48	64	22	18
Hőgyész	73	62	40	53	38	64	60	80
Kátoly	43	43	43	48	43	52	44	58
Kisvejké	50	50	58	62	61	68	91	92
Maráza	49	46	54	54	58	59	64	77
Nagyszékely	82	91	90	90	86	86	11	7
Pécsvárad	53	56	51	49	38	45	24	26
Szellő	54	50	41	55	24	61	44	53
Teklafalu	22	68	33	32	32	10	4	13
Tolna	56	49	23	37	12	11	2	7
Várdomb	89	97	95	64	93	76	24	19
Versend	40	41	47	49	47	44	81	85
Zomba	55	56	47	55	53	46	38	31

A fentebb részletezett példák szükségszerűen kiragadottak, hiszen megpróbáltuk az elhelyezkedés szempontjából valóban legjellemzőbb eseteket kiválogatni. Emellett olyan helységeket akartunk keresni, ahol a változások tényleg szembeszökőek voltak a vizsgált évtizedekben. Lehet természetesen bőven ellenpéldákat is találni, ezek közül is szándékoztunk néhányat felvillantani. Nem állítjuk tehát, hogy ez a jellemző mindenben alkalmas a változások trendjeinek igazolására, de azt gondoljuk, hogy **a szakirodalomban már általánosan elfogadott települési jellemzők mellett ez is egy újabb lehetőséget adhat a nemzetiségi többségű helységek népességváltozásainak helyes értelmezéséhez.**

Azt is el kell ismerni, hogy ennek a jellemzőnek érthető módon **falvak** esetében lehet nagyobb hatása, nagyvárosok pl. Pécs etnikai összetételét a környezetének mégoly erőteljes kisebbségi jellege sem befolyásolhatja érdemben. Fordítva is érvényes ez, olyan értelemben, hogy **nagyvárosok mentén fekvő települések etnikai indexei nem adhatnak tényleges képet a környezetükről**, hiszen túlzottan érvényesül a nagy település hegemoniája. A Pécs környéki falvak etnikai indexértékei 1880-ban és 1941-ben is hajszálra megegyeztek, hiszen a megyeszékhely hatalmas népességével ezeket a számokat determinálta.

Az index alkalmazásának emellett az 1945 előtti időszakban lehet nagyobb létjogosultsága, hiszen az emberek élettere, kapcsolatai, munkája sokkal kisebb térre korlátozódott, a magyar nyelv használatára jóval kevesebb szükségük volt mint a modern korban. Más kutatók a hasonló fogalmaknak – szomszédsági index, Hoover-index – napjainkban is fontosabb szerepet szánnak, alkalmasnak találják ezeket arra, hogy mai nemzetiségi térségek lehatárolását, kompaktságának megállapítását megvalósítsák (*Farkas Gy. 1997, 2000, Bottlik Zs. 1998, 2000, 2001*).

6. Exodus a II. világháború után: a németeket ért kollektív megtorlás időszaka 1944-1948 között

6.1. A németeket sújtó intézkedések első hulláma: a „málenkij robot”

A későbbi megtorlások egyik legfontosabb előzményeként a hazánkat elfoglaló szovjet csapatok elől **jelentős menekülthullám indult el nyugatra 1944 őszén. Erről a migrációs folyamatról nem sok adat áll rendelkezésre**, mert bár a szovjetek utólag kértek jelentéseket, ezekből nem sok készült el (*Füzes M. 1990c*). *Füzes M.* adatai alapján Baranyából 2035 német nemzetiségű lakos, Tolnából pedig 4224 távozhatott Németországba. Az 1941-es népszámlálás baranyai német lakosságának 3,1%-a, a tolnainak pedig 7,8%-a (*Füzes M. 1990c*). Tehát ha azt tudjuk, hogy 1941-ben mintegy 470 ezer német anyanyelvű lakos élt az országban, akkor nagyjából azonos arányú veszteséggel számolva legalább 25-30000 német menekült el az országból.

Más források ennél is markánsabbnak gondolják ezt a menekülthullámot, s több mint 60000 fővel számolnak. Érvelésük arra alapozódik, hogy így könnyen meg lehet magyarázni, hogy a németországi források miért tartalmazznak több kitelepített németet mint az itthoniak. Ott e vélemények szerint ezeket a német hadsereggel kényszerűen vagy önként evakuált embereket is szerepeltetik a statisztikákban (*Korom M. 1996*). **Lehetséges tehát, hogy a némettség 1944-es veszteségeit eddig alábecsülték.**

Az általunk készített interjúk, az áttanulmányozott helytörténeti anyag alapján van tudomásunk olyan szélsőséges példákról, olyan mérvű menekültáradatról, amellyel korábban nem számoltak. Bólyból 120 fő távozott, Márokon a falu több mint fele elmenekült, Kurdon százan, Mágocson hatvanan választották a gyors távozást a közeledő szovjetek elől, vagy épp hurcolták őket a németek magukkal. Ha a többi településen esetleg nem is voltak ilyen nagyságrendben a távozók, számuk mégis jelentős lehetett. Ennek tudatában nem látjuk megalapozatlannak a nagyobb népességvesztésről szóló közléseket.

A németek elleni megtorlás első igazi hulláma ezreiknek a Szovjetunióba való hurcolása volt 1944-1945 fordulóján. A megszálló Vörös Hadsereg sajátosan értelmezett „jóvátételként” szállította ki őket, s alkalmazták őket gyakorlatilag kényszerszolgaként. Ezt akkor semmiféle nemzetközi megállapodás nem tette lehetővé, hiszen a szovjetekkel

1945. január 20-án megkötött fegyverszünet nem tartalmazta az előmunkára vonatkozó magyar kötelezettséget. Jobb híján hazánkban az elhurcoltakat később hadifoglyoknak tüntették fel, bár velük együtt jöhettek ugyan pár év múlva haza, de a korra jellemző módon a hadigondozás formáit rájuk nem terjesztették ki (*Füzes M. 1990c*). A kényszermunka lehetősége csak később, Jaltában vetődött fel először, Sztálin ugyanakkor elhárította ezt, arra hivatkozván, hogy erre ők még nem készültek fel. Arcátlan hazugság volt ez a diktátor részéről, hiszen mire ez a konferencia a kezdetét vette, Magyarországon már lényegében végrehajtották a németek deportálását.

A Délkelet-Dunántúlon készített interjúink alapján Bonyhád, Szekszárd, Pécs voltak a gyűjtőközpontok. ÉK-Tolna községeiből – pl. Németkéről – az embereket teherautóval szállították Szekszárdra, ott kellett napokig várakozniuk (S. F.-né visszaemlékezése, Németkér 1999). Másokat általában lábon hajtottak a legközelebbi gyűjtőhelyre, É-Baranyából a több tucat km-t, DK-Tolnában a Szekszárdig, Bonyhádig vezető utat is gyalog kellett megtenniük (K. J.-né oroszlói, S. P. zombai, K. I. cikói lakosok 1998-1999. évi visszaemlékezései).

A hivatalos magyarázat a legtöbbször az volt, hogy a Délvidékre kell menniük kukoricát törni (Újév után!). A magyar hatóságoknak, a helybeli előjáróknak, a falusi bírácoknak nem sok választásuk volt, össze kellett állítani a meg szállók számára a kívánt nagyságú transzportot. Terhes nőkre, kisgyermekesekre, sebesültekre, betegekre elvileg tekintettel kellett volna lenni, a gyakorlatban azonban ez nem mindig érvényesült.

Cikói beszélgetőtársam sebesült férjét is elvitték, a gyönki megkérdezett pedig arról tudósított, hogy anyját szakították el tőle, pedig ő csak 2 éves volt, s a hadifogságból haza menekült apja pedig hetekig bujdosott itthon, míg végül kislányának egyáltalán hivatalosan gondját viselhette (K. I. cikói lakos visszaemlékezése.) (Megjegyzés: a gyönki megkérdezett nem vállalta személyazonosságát. Ha a későbbiekben a helység és az évszám mellé monogramot sem közlünk, az interjúalanyok akkor nevük elhallgatását kérték.)

A magyar igazgatási szervek felelőssége nem abban áll, hogy nem tanúsítottak kellő erélyt, hanem abban vétkesek, hogy ha tudomással voltak a „toborzás” valódi céljairól, azt a szerencsétlen emberekkel mégsem közölték. Hiszen több élelem, melegebb ruházat mindenkinek elkelt volna, gondoljunk csak több hetes utazási kálváriájukra, s a kinti körülményekre. A kivételek közé tartozik *Boros István* baranyai főispán határozott fellépése 1945. január 22-én, hiszen akkori rendeltében előírta, hogy közmunkára senkit nem lehet egyelőre előállítani. A megyéből ezután már gyakorlatilag senkit sem szállítottak ki (*Füzes M. szerk., 1990d*).

Már a gyülekezési helyeken is lehetetlen viszonyok voltak. Beszámoló alapján a pécsi laktanya ideiglenes lakóinak egy részét a lóistállóban helyezték el. Idegtépő, gyakran hetekig tartó várakozás után indultak el a szerelvények Bajára. Akiknek szerencséje volt, eddigre kellett megszökniük, hiszen az itteni kompátkelés után a vonatok Románia érintésével már egyenesen a Szovjetunióba tartottak. A székelyszabariak sokat köszönhetnek a lélekjelenlétüknek, hiszen megszöktek Bátaszékről, s a legtöbbben bizonyos ideig nem mertek falujukba visszatérni. De a településnek is szerencséje volt, hiszen a szovjetek ilyen esetekben hamarjában pótolni akarták „vesztéseiket”.

A kinti leírhatatlanul rossz táplálkozási, higiéniai viszonyok mellett a hallatlanul nehéz fizikai munka is próbára tette, s meg is tizedelte őket. A kiszállítottak túlnyomó többségét az ukrainai bányavidékre vitték, ott kellett a hiányzó munkaerő pótolniuk. A nők sem részesültek különleges bánásmódban, őket is alkalmazták földalatti munkakörökben (K. J.-né oroszlói, K. I. cikói, S. J. németkéri lakosok közlései 1998-ban).

Az elhurcoltak közül sokan még rosszabbul jártak, hiszen még messzebbre kerültek szülőföldjüktől. Sok hazai német lakos a Kaukázusba került. Beszélgetőtársam közlése alapján utakat építettek, olajvezetékek rendbehozatalában működtek közre. Számára nem ez volt szenvedéseinek utolsó stációja, hiszen 1946 májusában tovább szállították az Uralba, ahol főleg földmunkákat kellett végezniük. A 30-40 C fokos hideg miatt az állandóan fagyott talajjal is meg kellett birkózniuk, hatalmas fejadag munka mellett, hiszen naponta 8 m³ földet kellett volna megmozgatniuk (Z. J.-né vérédi lakos emlékezése 1999-ben).

A legfontosabb kérdések egyike természetesen a „málenkij robot”-tal kapcsolatban is az elhurcoltak létszámának legalább hozzávetőleges megállapítása. Azért indokolt ez a jelző, mert a legtöbb esetben hivatalos településsoros adatok nem állnak rendelkezésre, tehát csak a szóbeli közlések, esetleg a helytörténeti irodalom eredményeire tudunk támaszkodni. Érthető módon hivatalos adatok a németek elleni megtorlás e formájáról először csak az 1980-as évek végén láttak napvilágot. *Zielbauer Gy.* külügyminisztériumi forrásokra hivatkozva 39044 főt említett, a Honvédelmi Minisztériumban pedig 1946. augusztus 1.-1949. január között 26232 férfi és 7090 nő haza jutásáról találhatunk adatokat (*In.: Füzes M. 1990d*). Előbbi adat arra alapozódik, hogy a külügyminisztériumban ennyi ember felkutatását kezdeményezték. A HM adatainak legfőbb hiányossága, hogy a férfiak adatánál a tényleges hadifoglyokat nem lehet megkülönböztetni a „málenkij robot”-ba hurcoltaktól.

A 90-es években keletkezett összefoglaló munkák már 65 000 főben állapították meg a Szovjetunióba hurcoltak létszámát (*Zielbauer Gy. 1990a és 1990b, Korom M. 1996*). Ez alapján tehát – ha az 1941. évi 470 000 német anyanyelvű lakossal számolunk – a németység 14%-át szállították volna ki. *Zielbauer Gy.* a Dél-Dunántúlra vonatkozóan 12%-os arányszámot mutatott ki, s csak erre a térségre vonatkozóan 20 000 fős elhurcolt

embertömeggel számol. Tudomásunk szerint ugyanakkor Tolnára, Baranyára vonatkozóan részletes kutató munkát egyikük sem végzett a korábbi években.

A témakör részletes helyi ismerője, Füzes M., aki többször is publikálta saját empirikus kutatásokon alapuló eredményeit. Baranyában 4854 főt, Tolnában pedig 4134 fő kiszállított németet említ meg. Tehát beleszámolva a Somogy megyét ért minimálisabb veszteségeket, nem egészen 10000 főben állapította meg az itteni veszteségeket (*Füzes M. 1990c*). A másik e témában megjelent művében aprólékosabban indokolta kutatásainak forrásbázisát. A Tolna megyei adat a Külügyminisztériumban keletkezett ceruzás feljegyzésen alapul, de ugyanakkor ő 45 település 3380 elhurcolt német lakosát rekonstruálta adatszerűen. A baranyai adatok a megyében 1945 elején elvégzett hivatalos összeíráson alapulnak. Baranyára vetítve 5%-os, Tolnára nézve 5,7%-os volt tehát a teljes németiség számából kiindulva a „málenkij robotba”-ba kényszerítettek aránya közlései alapján (*Füzes M. 1990d*).

Saját adatbázisunk kétségtelenül Tolna tekintetében szélesebb, hiszen itt 38, míg Baranyában 21 település számadatát vehetjük alapul a következtetéseink számára. Kutatásaink alapján e tolnai települések összesen 50333 német anyanyelvű lakost birtokoltak 1941-ben, s ebből 2494 főt szállíthattak ki, amely 4,9%-ot jelentett. Tehát e megyére vonatkozóan eredményeink alig különböznek *Füzes M.* adataitól. Ugyanakkor Baranyában ezekben a helységekből 25616 német lakos élt a II. világháború idején, s ebből csupán 725 főt vihettek ki az összegyűjtött információk alapján. Ez az itteni németiség 2,8%-át jelentette. Utóbbi megye adatai már lényegesen alacsonyabbak a *Füzes* által közölt létszámánál.

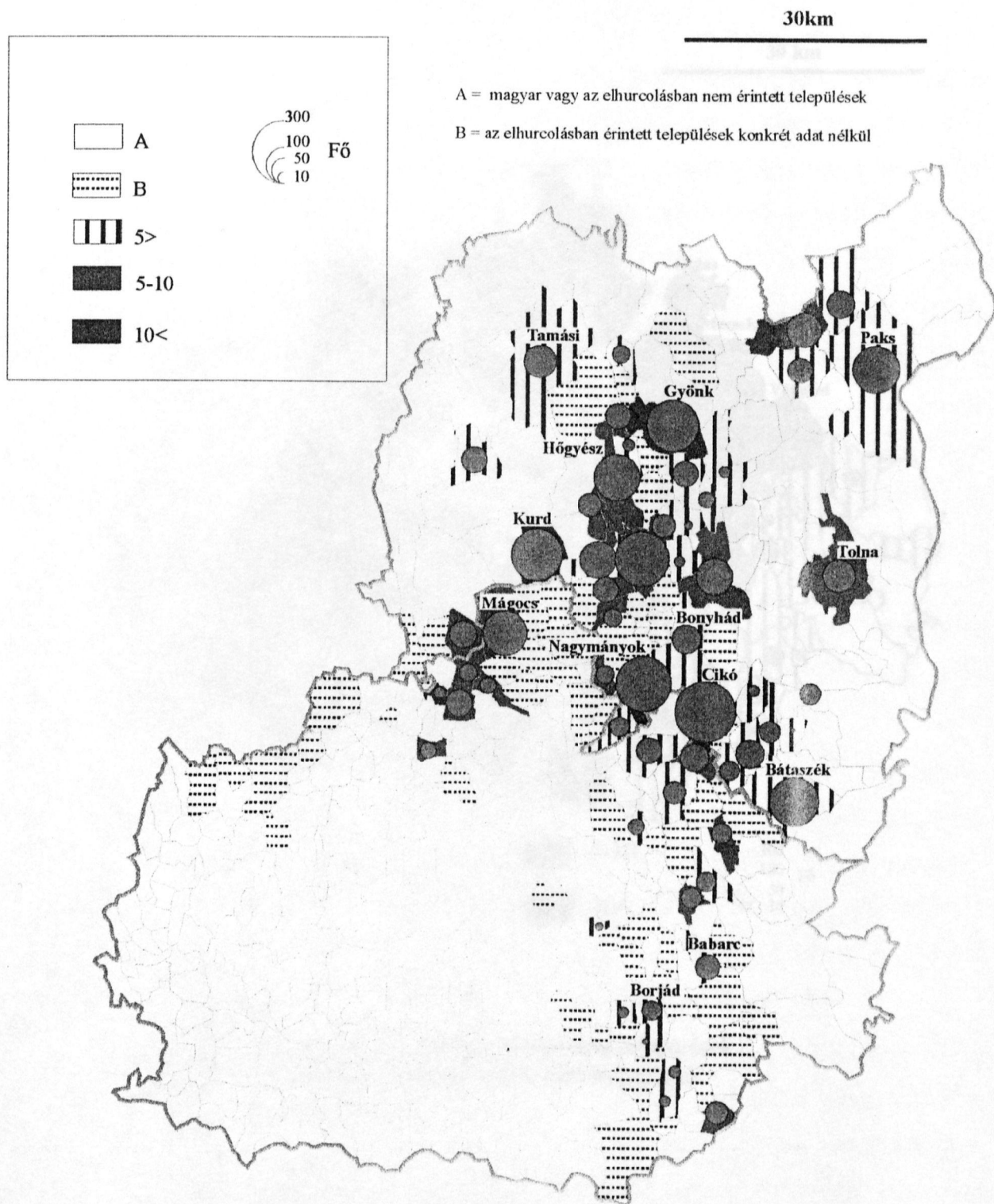
Kétségtelenül az ő javára szól a részletesebb írott forrásbázis, ugyanakkor véleményünket támasztja alá, hogy ebben a megyében több olyan falut is találtunk, ahonnan nem vittek el senkit, ill. a már létszámba vett elhurcolandók sikeresen szöktek el a kényszerszolgálat elől. Szűr, Dunaszekcső, Somberek, Székelyszabar, Töttös németisége menekült meg többek között. Utóbbi két települést tekintve további érdekesség, hogy a németek kétszer szöktek meg elszállításuk, ill. táborba gyűjtésük közben. Baranya aprófalvas településszerkezete, a közlekedési hálózat akkori siralmas állapota is okozhatta véleményünk szerint azt, hogy ebben a megyében az elhurcolást jóval nehezebb volt kivitelezni, tehát többen menekülhettek meg a németek közül.

A legfontosabb különbség azonban *Füzes M.* és az általunk alkalmazott kutatási módszer között abban rejlik, hogy ő inkább a rendelkezésre álló elkészült listákat vette alapul, mi pedig – igaz szóbeli közlésekre hagyatkozva – a tényleges számokat próbáltuk megtalálni. A legtöbb településnél a forráskritika végett több személyt is megkérdeztünk, vagy a polgármestert, ill. más felelős személyt kértünk fel a „nyomozás” támogatására. Mint látható, Tolnában érdemlegesen nem különböznek az általunk szerzett létszámadatok *Füzes M.* eredményeitől, ezzel ellentétben Baranya esetében látványos eltérés tapasztalható.

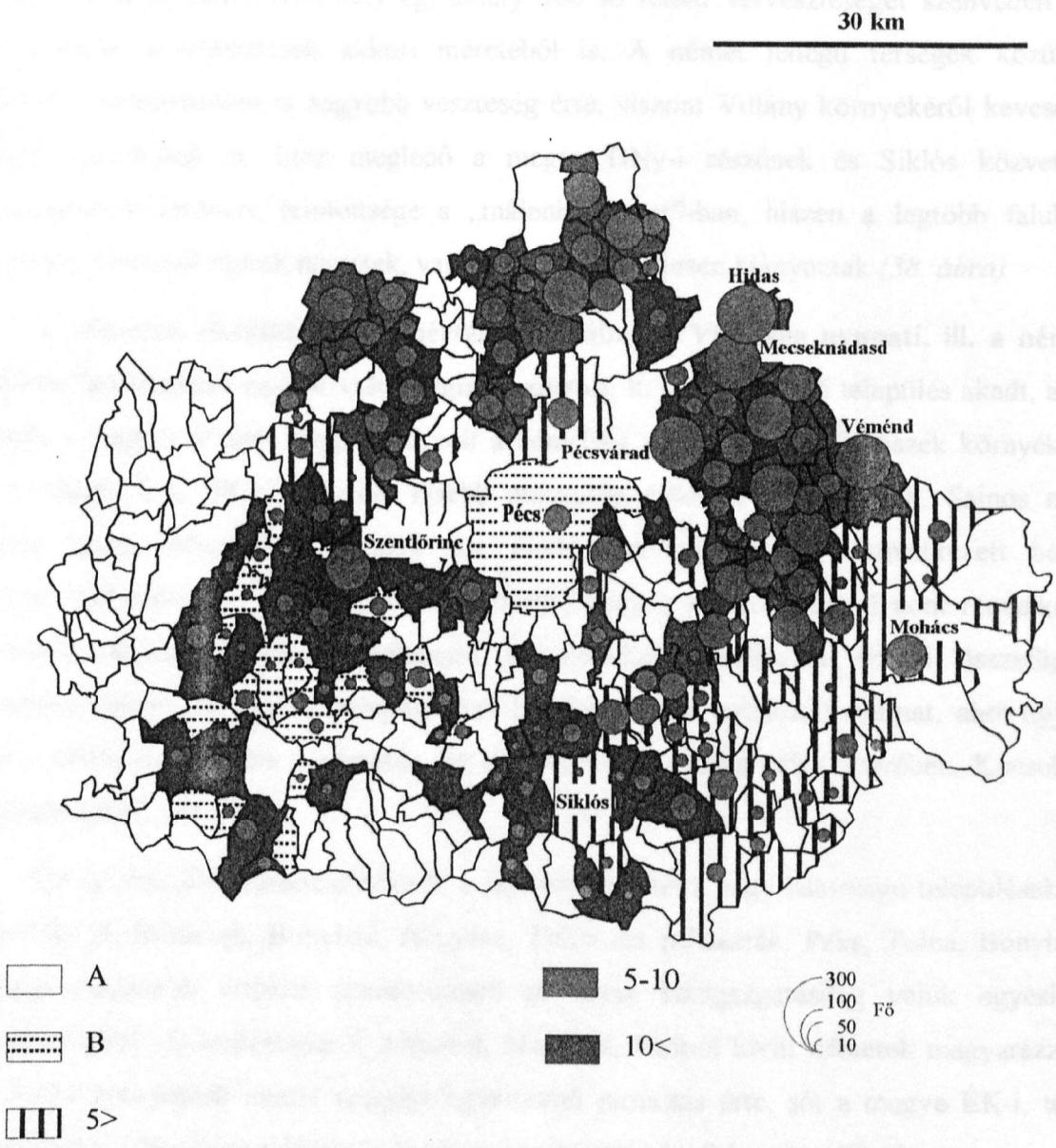
Ha a százalékos kutatási eredményeinket a megyék németiségének 1941. évi teljes lélekszámához viszonyítjuk, akkor Baranyából mintegy 2670 főt, Tolnából pedig 3810 főt szállíthattak ki. Együttesen tehát a saját adatbázisunk alapján a „málenkij robot”-ba elvittek létszáma kb. 7000 fő lehetett.

Ha a településenkénti eloszlást vizsgáljuk, azoknak a baranyai helységeknek több mint fele, ahonnan pontos adatokkal rendelkezünk, átlag feletti (5% feletti) veszteséget szenvedett el. Átlagosan a Hegyháton nagyobb lehetett a fálvak németiségének pusztulása, hiszen az itteni elhurcolás mértéke szinte mindenütt 5% felett alakult (37. ábra). Ha az elhurcoltak létszámát tudakoljuk, jól látható, hogy Baranyában a legtöbb település 10-30 és 31-50 fő közötti veszteségi kategóriába esett. Sok olyan helység is akadt, ahonnan ennél kevesebbet vittek el, olyanok szerencsére alig voltak, amelyek ennél is nagyobb elhurcolást voltak kénytelenek elszenvedni. (37. ábra).

***Füzes M.* közlései alapján az elhurcolás százalékos értékei jóval magasabbak, mint amelyet a saját eredményeink tükröznek.** A Hegyhát területén és Pécsvárad környékén volt a német tömbterületen belül szerinte a legnagyobb a pusztítás. Moháctól Ny-ra és a Villányi járás területén alacsonyabb volt az elhurcolás mértéke. Igen magasak a Szigetvári, Szentlőrinci járások, s Siklós környékén a közölt adatok, hiszen ezeken a területeken eredendően alig éltek akkoriban németek (38. ábra). Ráadásul itt vannak szerinte olyan helységek, amelyekben a hivatalos felmérés alapján egyáltalán nem voltak akkoriban németek, mégis történt *Füzes* szerint elhurcolás. (Mivel a 0-val szorzott eredmények is 0-át adnak, ezért nem tudjuk feltüntetni az elhurcolás százalékos értékét az ilyen típusú helységekben.)

37.ábra A Baranya és Tolna megyéből a Szovjetunióba elhurcolt németek lélekszáma és százalékos aránya az 1941.évi anyanyelvi adatokhoz képest

A= magyar vagy az elhurcolásban nem érintett települések
 B= 1941-ben nem éltek németek, arány nem képezhető

38.ábra A Baranya megyéből a Szovjetunióba elhurcolt németek lélekszáma és megoszlása az 1941.évi anyanyelvi adatokhoz viszonyítva (%)

Forrás: Füzes M.(szerk.)(1990d)
 Szerkesztette: Szenyéri Z

Az elhurcolás mértéke szerinte is általában 30 fő alatt maradt, de Pécsvárad-Mohács között volt a legtöbb olyan helység, amely 100 fő feletti vérveszteséget szenvedett el, ezkövetkezik a települések akkori méretéből is. A német jellegű térségek közül a Hegyhátot számszerűen is nagyobb veszteség érte, viszont Villány környékéről kevesebb embert szállítottak el. Igen meglepő a megye DNY-i részének és Siklós közvetlen környezetének intenzív érintettsége a „málenkij robot”-ban, hiszen a legtöbb faluban elenyésző számban voltak németek, vagy mint láttuk, teljesen hiányoztak (38. ábra).

A németek elszállításának mértéke Tolnában a Völgység nyugati, ill. a német tömbterület középső részén volt a legintenzívebb. Itt számos olyan település akadt, ahol messze a megyei átlagot meghaladó volt a németiség vérvesztesége. Bátaszék környékén, ill. a megye É-i, ÉK-i területein kisebb pusztulást jelentett elhurcolásuk. Sajnos nem tudunk olyan településekről, ahol bár éltek németek, mégsem következett be a Szovjetunióba történő elvitelük. Ezt bizonyítja, hogy a konkrét adattal nem rendelkező falvakkal együtt majdnem tökéletesen kirajzolódott a németek akkori összefüggő településterülete. Még olyan településeket is érintett ez a tragikus folyamat, ahol ugyan nem a többséget alkották a németek, de lélekszámuk erőteljes volt (Györeében, Kocsolán, Jágónakon)(37. ábra).

Ha az abszolút számokat nézzük, a legtöbb németet a nagy lakosságú településekből hurcolták el. Bátaszék, Bonyhád, Hőgyész, Tolna ezt példázzák. Paks, Tolna, Bonyhád, Tamási magasabb értékeit természetesen az azóta közigazgatásilag velük egyesített településekből –Dunakömlődről, Mözsről, Majosról, Páriból kivitt németek magyarázzák. Az É-D-i kiterjedésű német tengelyt egyértelmű pusztítás érte, sőt a megye ÉK-i, több településből álló német szigetét is érzékenyen érintette ez a folyamat (37. ábra).

Füzes M. kétségtelenül több helységről tudott adatokat gyűjteni. Olyan nem német többségű helységekből is sikerült bizonyítékokat szereznie a németek elleni kollektív retorzió e megnyilvánulására, mint Bölcse, Madocsa, Dombóvár, Nagydorog, Szekszárd, Nagykónyi. Különösen utolsó falu adata volt megdöbbentő, hiszen e helységben különösen alacsony volt mindig a németiség részaránya. Az 1941. évi hivatalos felmérés alapján 33 német lakos élt csak a faluban. Ez alapján vagy pontatlannak tartjuk a 130 főről szóló adatot, vagy ami sokkal valószínűbb, esetleg nem németek is kerülhettek mégis a kiszállítottak közé. Bölcskén 26 német élt 1941-ben, mégis szerinte 13 főt vittek el,

Madocsáról 6 főt szállították el Füzes véleménye alapján, s közlése nyomán Nagydorogon is mindössze kilenc német lakos élt akkoriban, mégis 15 embert szállítottak ki a faluból.

A „málenkij robot” természetesen nem csupán a németeket sújtó megtorló intézkedés volt akkor a megszállt Magyarországon. De ez a retorzió elsősorban ellenük irányult, ezért néhány csekély arányú németiséggel rendelkező helység vesztesége magasnak tűnik. Olyan településekben nem nagyon végeztünk empirikus felmérést, amelyekben az adott időszakban nem, vagy alig éltek németek, ezért súlyos hiba lenne teljesen megkérdőjelezni ezen adatok tárgyyszerűségét. Egy későbbi ilyen jellegű kutatás tisztázhatná, hogy a fennmaradt listák mennyire pontosak, mekkora mértékben voltak kérlelhetetlenek a megszállók olyan falvak esetében, ahol nem nagyon éltek „megbűntetendő” németek.

Bátaapáti, Bátaszék, Györe, Györköny, Kisvejke, Majos, Murga, Pári, Szálka, Závod, Zomba, tehát majdnem egy tucat tolnai helység esetében az általunk felkutatott veszteségek egybeesnek *Füzes M.* eredményeivel. Akadnak természetesen különbségek is szép számmal, hiszen Kéty, Kocsola, Váralja, s különösen Mucsi vesztségeit ő jóval magasabban határozta meg. Mucsi 417 fős adata azt jelentené, hogy már 1945 elején a falu németiségének 20%-át kiszállították volna a Szovjetunióba, saját információgyűjtésünk alapján ezt szintén kritikusan kell szemlélnünk. Nálunk is akad ellenpélda, hiszen ha igaz a többszörösen ellenőrzött, s a kurdi polgármester által személyesen feljegyzett szám, akkor onnan is a németiség 18%-át hurcolták el. Bátaszék, Bikács, Cikó esetében elkészültek a helytörténeti monográfiák a 90-es években, ezeket sikerült áttanulmányoznunk, így az ezekben közölt tények szükségképp pontosabbak lehetnek mint a *Füzes M.* számára a 80-as évek végén rendelkezésre álló adatok (20. táblázat).

**20. táblázat A Szovjetunióba elhurcolt németek létszáma
Füzes M. (1990d) és saját kutatásaink alapján**

	A	B
Aparhant	74	n. a.
Bátaapáti	24	30
Bátaszék	166	186
Bikács	93	91
Bonyhád	215	n. a.
Bölcske	13	n. a.
Cikó	193	280
Csibrák	52	0
Dombóvár	39	20

20. táblázat folytatása

Dunakömlőd	96	170
Grábóc	42	n. a.
Györe	25	25
Györköny	49	50
Gyulaj	35	n. a.
Izmeny	44	n. a.
Kakasd	96	n. a.
Kéty	46	10
Kisdorog	69	n. a.
Kismányok	57	n. a.
Kisvejke	28	26
Kocsola	79	50
Kurd	73	200
Lengyel	45	n. a.
Madocsa	6	n. a.
Majos	60	55
Mórág	62	62
Mucsfa	50	n. a.
Mucsi	417	230
Murga	36	40
Nagydorog	15	n. a.
Nagykónyi	130	n. a.
Nagymányok	176	230
Nagyszékely	44	n. a.
Nagyvejke	48	n. a.
Németkér	36	60
Paks	3	0
Pári	84	82
Szálka	52	40
Szecksárd	22	n. a.
Tevel	206	220
Váralja	40	50
Zomba	121	100

A= Füzes eredményei; B= saját eredményeink

A két legnagyobb eltérés Csibrák és Hőgyész esetében adódott, hiszen interjúink során nekünk helyben Csibrákon nem erősítették meg a kényszermunka meglétét, míg

Füzes M. szerint innen 52 főt vittek el. Högyésszel kapcsolatosan ellenben ő nem említett meg elhurcolást, ezzel szemben nekünk helytörténeti monográfiával is megerősítetten 160 személy elhurcolásáról van tudomásunk (20. táblázat).

Hasonló ellentmondásokkal találkozhatunk Baranyában is. Füzes M. adatainál nem kevesebb, mint 30 olyan helység akad, ahol nem is élt akkora számban németiség, mint amennyit szerinte a Szovjetunióba kiszállítottak. Akadnak olyan kiugró anomáliák, amelyek esetében szintén csak a helyszíni kutatás segítségével lehetne dönteni az adatbázis pontosságáról. E települések zöme ráadásul nem egyszerűen Baranya megye azon DNY-i részén található, ahol mindig csekély számban éltek németek, hanem egyúttal a legfejletlenebb, közlekedésföldrajzi szempontból is legrosszabb adottságú térség. Baksáról 24 főt vittek el, ugyanakkor egyetlen német sem élt a faluban, Botykapeterdről 16-ot (1941: négy német élt ott), Pellérdről 24-et (kettőből), míg Szentlőrincről úgy hurcoltak el 108 főt, hogy összesen is csak 72 német anyanyelvű lakosa volt a világháborút megelőzően (21. táblázat). Ismerve a szovjetek munkaerőhiányát, módszereik brutalitását, természetesen az is elképzelhető, hogy ezek a közlések nem túlozták el a lakosság veszteségeit.

21. táblázat Füzes M. (1990d) adatai és az 1941. évi népszámlálás anyanyelvi adatai közötti összefüggések néhány baranyai településben

	A	B
Baksa	24	0
Becefa	12	3
Bogdása	8	2
Botykapeterd	16	4
Csonkamindszent	1	0
Dencsháza	30	22
Dinnyeberki	2	1
Gilvánfa	11	0
Gyöngyfa	5	0
Helesfa	18	4
Katádfa	6	0
Kákics	11	5
Kemse	10	2
Kisasszonyfa	7	0
Kisdér	9	3
Magyarmecske	15	0
Magyartelek	6	1
Nagycsány	4	0
Nagypeterd	9	0
Pellérd	24	2

21. táblázat folytatása

Piskó	1	0
Rózsafa	7	0
Sellye	35	5
Sósvertike	8	0
Sumony	5	0
Szabadszentkirály	17	0
Szalánta	14	5
Szentlőrinc	108	72
Téseny	15	6
Zaláta	25	1

A= Füzes adatai;

B= A német anyanyelvűek létszáma a népszámlálás alapján

E 30 faluról a közlés alapján 463 főt vittek el – az összes megyei elhurcoltak majdnem 10%-át –, holott az 1941. évi hivatalos felmérés alapján csak mindössze 138 német anyanyelvű ember élt ezekben.

Természetesen **nem lehet az a célunk, hogy mindenképp eldöntsük, melyik kutatási módszer a célravezetőbb és a hitelesebb.** A kétféle módszernek együtt van létjogosultsága. Szükség van alapos levéltári kutatómunkára is, de eredményeket számos településről csak személyesen, vagy ritkábban – mint Högyész is bizonyította – helytörténeti munkák felhasználásával lehet beszerezni.

6.2. A székelyek letelepítése 1945-ben, a kitelepítések belpolitikai és nemzetközi előzményei

Magyarország 1944-1945 folyamán ismét megszállt, alávetett ország lett. Önálló cselekvőképesség hiányában a nemzetközi helyzet, főleg a Szovjetunió céljai döntő hatást gyakoroltak a hazai belpolitikai életre. Hiba, sőt **bűn lenne azonban a németek bekövetkező kálváriáját egyedül a külső körülményekre fogni**, hiszen elűzésükben az akkori hazai politikai elitnek is megvan a maga felelőssége. Az 1944-1950 közötti időszak közeleti küzdelmeit, a nemzetközi konferenciák hatásait, a németekkel kapcsolatos megtorló intézkedések jogi vonatkozásait a tudomány – hosszú kényszerű hallgatás után – az 1990-es években feltárta, ezért mi csak e folyamat rövidebb összegzésére vállalkozunk, mintegy háttérmagyarázatként, a dél-dunántúli németek sorsfordító éveinek jobb megértése végett.

Kevésbé ismert, hogy a németek kitelepítésének kérdését hazánkban először az FKGP vetette fel. *Nagy Ferenc*, a párt főtitkára Pécs szovjetek által történt elfoglalását követően 1944 november végén egy ottani politikai gyűlésen említette először a kérdést (*Korom M. 1996*). A kiscgazdák álláspontja a későbbiekben mérséklődött, hiszen szavazótáboruk jelentékeny hányadát éppen a német birtokos parasztság jelentette. Hasonlóan vélekedett az SZDP is, mert a soraikban is jelentős volt a németek száma, főleg az iparvidékeken és a bányaterületeken (*Szenyéri Z. 1999*).

Az MKP és az NPP viszont a „svábkérdés” radikális megoldását szorgalmazta. Számukra az elsődleges politikai motivációt az 1945-ös földosztás gyakorlati végrehajtása jelentette. Sokan voltak ugyanis, akiket lakóhelyükön nem tudtak földhöz juttatni, az ő igényeiket máshol, elsősorban szervezett csoportos telepítés segítségével lehetett teljesíteni. Mindkét párt egyúttal saját szavazóbázisát is növelni kívánta azáltal, hogy az átköltöztetett magyar szegényparasztságnak akartak földet adni. Politikai vakságra vall, hogy a többség ennyire óhajtott a németek kitoloncolását, hiszen ez alkalmat adott a szomszédos országok – mindenekelőtt Csehszlovákia – vezetői számára, hogy hasonló retorziókat alkalmazzanak az ottani magyarsággal szemben (*Szenyéri Z. 1999*).

A következő kedvezőtlen fordulatot a németiség számára a szovjetunióbeli kényszermunka után a román-magyar államközi megállapodás alapján 1941-ben eredetileg Bukovinából Bácskába telepített, majd onnan 1944 őszén elmenekült székelység Dél-Dunántúlra kerülése jelentette. A Tolna megye területén ideiglenesen elhelyezettek letelepítését először a megye főispánja kezdeményezte. Mostoha helyzetük megszüntetésére a Vármegyei Földbirtokrendező Tanács elnökétől csoportos letelepítésüket kérte (*Füzes M. 1985*).

Később – tekintettel a kérdés súlyosságára – az Országos Földbirtokrendező Tanács vette kezébe a székelyek letelepítésének az ügyét. Ugyanakkor elfogytak eddigre a kiosztható földterületek, így az április végén **a megyébe érkezett kormánybiztos Tolna egy olyan tájegységét választotta ki, ahol erőszakkal mégis kisajátíthatott birtokokat. Ez a terület a Völgyesség volt,** a megye D-i, DK-i része, ahol a lakosság túlnyomó többsége német nemzetiségű volt. Eddig az időpontig csak arról léteztek rendeletek, hogyan lehetséges a csoportos telepítés, s hogy ennek a kijelölése az Országos Földbirtokrendező Tanács hatásköre.

Bodor György önkényesen értelmezve saját hatáskörét vagy azonnal megfosztotta a németeket birtokaiktól, lakóházaiktól, vagy ami legalább ennyire súlyosan érintette őket,

„rátelepítette” a székelységet, tehát őket erőszakkal összeköltöztette a németekkel. Ő az elkobzási javaslatokat az egykori Volksbund-taglisták rekonstruálásával akarta legitimálni. Mivel a szervezet pécsi központjában talált okiratok meglehetősen hiányosak voltak, a járási politikai rendőrséget utasította a névsorok összeállítására (*Füzes M. 1985*).

Az atrocitások akkori tetőpontjaként a Volksbund-tagok a kormánybiztos szerint nem maradhattak a lakóhelyükön, ezért internáltatta őket. A teljesen kifosztott lengyeli Apponyi-kastélyba szállították őket, a gyermekeket, a fiatal anyákat, öregeket pedig É-Tolna németek lakta falvaiba vitték (Bikácsra, Dunakömlődre, Györkönybe, Németkérre), ahol összeköltöztették őket az ottani németességgel. Sokukat munkaszolgálatra szállítottak Bogyiszlóra, Szekszárdra, Tolnára (*Füzes M. 1985*).

A visszaemlékezések alapján a németeket a karhatalom összeterte, a házaikat rögtön el kellett hagyniuk, majd nyitva kellett tartaniuk. Már tehát nem engedték őket szabadon, hanem gyalog először Bonyhádra hajtották őket. Esetleg néha a kismamák és a gyermekek a kocsikon maradhattak. Tehát ezek a közlések cáfolják a történész által megrajzolt pozitívabb képet, a rászoruló, elesettek sem kaphattak általában kedvezményeket. Lengyelen hetekig kitakarítatlan disznóólakban helyezték el a németeket, s csak az ottani orosz sebesültek elszállítása után kerülhettek be sokan az iszonyatos állapotban lévő kastélyba. A láger őrzése nem lehetett erőteljes, mert rengetegen szöktek el, sőt általában tudatosan engedték őket elmenni, legalább kevesebb emberről kellett gondoskodni. A menekültek természetesen szülőfalujukba sem térhettek vissza, a legtöbben magyar falvakban vállaltak munkát, hogy a további üldöztetéstől mentesüljenek. Akik eredeti lakóhelyükre nem jöttek vissza, azokat az államhatalom később is nehezebben találta meg, sokan közülük így megmenekülhettek a kitelepülési kötelezettségük alól (G. Gy. izményi, B. J. nagymányoki lakosok visszaemlékezései 1998-ban, Mucsfán, Cikón, Závodon, Kisvejkén készített 1998-1999. évi interjúk alapján).

Az elkövetett törvénytelenések és erőszak hatására már május végén megszüntették Bodor György megbízatását, erre ő a következő öt nap alatt valósággal keresztülhajszolta az elkobzásokat és a székelyek letelepítését (*Tóth Á. 1993*). Az elért „eredményeiről” Bodor az 1945. július 4-én megtartott pártközi értekezleten számolt be, s eszerint 4400 családtól kobozták el gazdaságukat, s helyükre 2500 magyar családot telepítettek le, akiknek a 90-95%-a bukovinai székely volt (*Füzes M. 1985*).

Az elkobzásra ítélt családok, s a betelepített székely famíliák településenkénti megoszlását a 22. táblázat mutatja be. (*Tóth Á. 1993*). *Füzes M.* egyik tanulmányából ismerjük a letelepített népesség pontosabb megoszlását is (23. táblázat, 39. ábra). Összesen tehát több mint 3000 fő került 24 településre. A Völgyesség etnikai térszerkezete már ekkor jelentősen átalakult, pedig a németiség számára megpróbáltatásai időszaka igazán ezután kezdődött. A székelyek helyzete kétségbeejtő volt, hiszen rövid idő alatt másodszor lettek

földönfutók. Az akkori hatalom szégyene, hogy ezt az igazságtalanságot egy másik törvénytelenséggel próbálták meg orvosolni – a völgyeségi némettség kárára.

Az e falvakban megmaradt némettség és az új lakosság közötti viszony rendkívül feszült volt, s bizonyára lélektanilag sok jövevénynek sem tett jót, hogy készen kaptak fejlett gazdaságot, kiterjedt földbirtokkal, szép állatállománnyal. A székelység gazdasági-társadalmi fejlettsége minden bizonnyal kisebb volt, még ha erről hallgattak is eddig a témával foglalkozó munkák. Német oldalról ennek a tudata még jobban fokozta elkeseredésüket, s a telepeseket még nagyobb ellenszenvvel fogadták, s nyilván interjúalanyaink is negatív elfogultak voltak az ő gazdálkodási képességük megítélésében. (G. Gy. izményi, B. J. nagymányoki lakosok emlékezései 1998-ban).

22. táblázat A székelyek letelepítésének legfontosabb adatai I.

	A	B
Aparhant	149	80
Bátaszék	661	232
Bonyhádvarasd	193	95
Cikó	363	157
Dúzs	89	85
Györe	45	40
Hidas	395	202
Hőgyész	184	90
Izmény	129	90
Kalaznó	120	100
Kéty	110	104
Kisdorog	204	149
Kisvejké	52	30
Kakasd	169	154
Kismányok	129	60
Lengyel	293	60
Mőcsény	99	45
Majos	144	110
Mucsfa	118	60
Nagyvejké	68	50
Nagymányok	151	40
Tabód	130	40
Tevel	240	163
Závod	104	90
Zomba	241	120
Összesen	4350	2446

Forrás: Tóth Á. 1993.

A= Az elkobzás hatálya alá első családok száma;

B= A betelepített családok száma)

23. táblázat A székelyek letelepítésének legfontosabb adatai II.
A Tolna megyében 1945. június 30-ig véglegesen letelepültek és az igénybe vett házak száma

	A	B
Aparhant	480	120
Bátaszék	900	182
Bonyhádvarasd	376	93
Cikó	632	158
Dúzs	144	36
Györe	100	25
Hőgyész	340	76
Izmény	344	n. a.
Kalaznó	428	107
Kéty	500	120
Kisdorog	580	145
Kisvejlke	112	28
Kakasd	716	179
Kismányok	284	n. a.
Lengyel	240	60
Mőcsény	184	46
Majos	484	110
Mucsfa	296	74
Nagyvejlke	200	50
Nagymányok	148	37
Tabód	92	23
Tevel	680	170
Závod	360	90
Zomba	568	141
Összesen	9188	2071

Forrás: Füzes M. 1985.

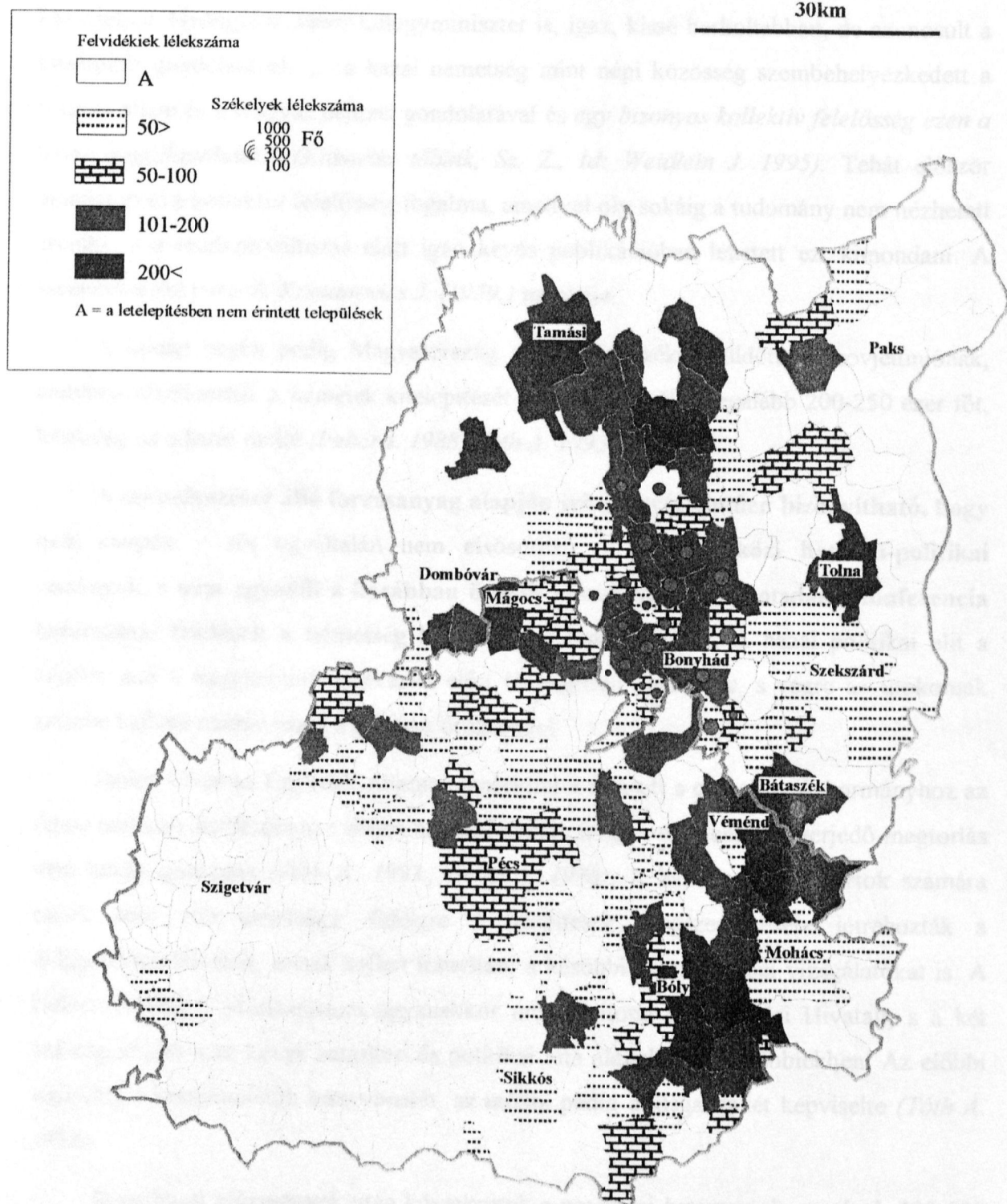
A= A véglegesen letelepült népesség (fő);

B= Az igénybe vett házak száma (db)

1945 tavaszán a hazai pártok közül az MKP és az NPP is már radikálisan akarta a németiség problémáját kezelni. 1945 áprilisában mondta el hírhedt beszédét Kovács Imre, az NPP frontembere, melyben követelte, hogy „A svábság egy batyuval jött ide, egy batyuval is menjen!” (Id. Weidlein J. 1995). A kommunisták sommás véleményét a Szabad Nép április 18-i cikke tükrözte: „Eleget híztak a magyar nép vérén és nyomorúságán, elég bűnt követtek el a magyar nép ellen, hogy elszenvedjék végre a bűnhődést: osztozzanak a német nép sorsában! Zsíros, fekete földjük jó lesz a dolgozó magyar parasztságnak!” (Id. Weidlein J. 1995).

A Kis Újság szintén április 18-i cikke még tovább ment a kíméletlen németellenes retorikában: „...*Kétségtelen, nem lesz kis feladat félmillió ember kioperálása a nemzet testéből...* (Kiemelés tőlünk, Sz. Z.) a hazához hűtlen német kisebbségeket kitelepíteni, egy szóval: kiirtani a mételyt, kivágni a német fekélyt az ország most gyógyuló testéből.” (Id. Weidlein J. 1995).

Ilyen előzmények után nem véletlen, hogy az 1945. máj 14-i pártközi értekezleten arról döntöttek, hogy a németek kiszállítása a lehető legszélesebb legyen. Főleg *Erdei Ferenc*, az NPP által delegált akkori belügyminiszter erőltette a kitelepítések mielőbbi megkezdését, s hozzá csatlakozott – csak árnyalatnyival visszafogottabban – az MKP is (Szenyéri Z. 1999). Nem vették figyelembe *Bibó Istvánnak*, a Belügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztálya akkori vezetőjének humánusabb tervezetét, aki legfeljebb házcserét tartott elfogadhatónak, ellenezte az ingóságok elvételét, s nem kívánta azokat megbüntetni, akik a legutóbbi népszámláláson bevallották német nemzeti hovatartozásukat (Tóth Á. 1993).

39.ábra A Tolna megyében 1945-ben letelepített székelyek, s a Tolna és Baranya megyében letelepített felvidéki magyarok lélekszáma településenként

Még az általában mérsékeltabb álláspontra helyezkedő FKGP egyik prominens képviselője, Gyöngyösi János külügyminiszter is, igaz, kissé burkoltabban, de azonosult a kitelepítés gondolatával: „...a hazai németiség mint népi közösség szembehelyezkedett a magyar állam és a magyar nemzet gondolatával és *egy bizonyos kollektív felelősség ezen a téren megállapítható.*” (*Kiemelés tőlünk, Sz. Z., Id: Weidlein J. 1995*). Tehát először mondatott ki a kollektív felelősség fogalma, amellyel oly sokáig a tudomány nem nézhetett szembe, s a rendszerváltozás előtt igen kevés publikációban lehetett ezt kimondani. A kivételek közé tartozik *Komanovics J. (1979.)* munkája.

A hónap végén pedig Magyarország szóbeli jegyzéket küldött a Szovjetuniónak, melyben kérelmeztük a németek kitelepítését a szovjet zónába; legalább 200-250 ezer főt, lehetőleg ne a határ mellé (*Fehér I. 1988, Tóth Á. 1993*).

A rendelkezésre álló forrásanyag alapján tehát egyértelműen bizonyítható, hogy nem csupán – sőt egyáltalán nem elsősorban – a nemzetközi hatalmi-politikai viszonyok, s nem egyedül a korábban örökös oknak kikiáltott potsdami konferencia határozatai felelősek a németiség bekövetkező tragédiájáért. A hazai politikai elit a kérdést már a nagyhatalmi értekezlet előtt lényegében eldöntötte, s végre az utókornak szembe kellene néznie ezzel a gyászos örökséggel.

Június 12-én az Egyesült Államok emlékiratot intézett a csehszlovák kormányhoz az ottani németek kérdésében, s ebben hangsúlyozták, hogy a mindenkire kiterjedő megtorlás nem lenne igazságos (*Tóth Á. 1993., Fehér I. 1988*). A hazai politikai pártok számára ennek sem volt tanulsága. Eddigre a telepítések megszervezésére létrehozták a Népgondozó Hivatal, ennek kellett irányítani a későbbi nemzethüség vizsgálatokat is. A Földművelésügyi Minisztérium ugyanakkor megalapította a Telepítési Hivatal, s a két hatóság között nem kevés hatásköri és politikai vita alakult ki a későbbiekben. Az előbbi tudniillik a kommunisták irányvonalát, az utóbbi pedig a kisgazdákét képviselte (*Tóth Á. 1993*).

Ilyen hazai előzmények után következtek a potsdami határozatok, amelyek 400-500 ezer német kitelepítéséről szóltak. 1941-ben 477 ezer fő vallotta magát hazánkban német anyanyelvűnek, innen származhattak ezek az elképzelések. A szövetségesek döntését erősen befolyásolta, hogy a háború után az érzelmeiktől túlfűtött erőteljesen németellenes hangulatban az értekezlet időpontjáig több kelet- és közép-európai országban már foganatosítottak megtorló intézkedéseket a németek ellen. A lengyelekhez került német

területekről, ill. a Szovjetunióhoz csatolt balti államokból is felgyorsult a németiség kitoloncolása. S ez utóbbi retorziókat már a legitimitás – ha mégoly csalóka is – látszatával kellett ellátni.

A magyar fél által először szóban közölt, majd július elején írásban is a SZEB tudomására hozott 200 ezres számot a szovjetek igen ügyesen használták fel Potsdamban. A csehszlovák és a lengyel teljes kitelepítési igény mellé ezt is csatolták, hogy azután természetesen szabad kezet kapjanak annak számszerű értelmezésében és végrehajtásában (*Korom M. 1996*). Mindez a manipulatív és prekonceptiós szovjet szándék persze minket magyarokat nem oldoz fel a kérdésben elkövetett politikai és egyéb bűnök alól.

Újabban a szakirodalomban arról is élénk vita bontakozott ki, hogy egyáltalán kötelező érvényű döntés volt-e ez a számunkra, vagy csak ajánlásokat és lehetőségeket fogalmazott meg. Számot biztosan említett *Szviridov* tábornok egy héttel Potsdam után *Dálnoki Miklós Béla* kormányfőnek, s ebben tényleg 400-500 ezer németről esett szó (*Tóth Á. 1993*). November végén pedig *Vorosilov* küldte meg a SZET-tervezetet az 500 ezer fő amerikai zónába való kitelepítésével kapcsolatban. Ez utóbbi jegyzéket is csak a kutatók egy része tekinti kötelező keretnek (*Korom M. 1996*).

Még Potsdam előtt az 1945. július 1-jén kiadott kormányrendelet intézkedett először hivatalosan a svábok "minősítéséről". Volksbund-vezetők, -tagok, -támogatók és kívülállók csoportjaiba sorolták a németeket. Az első kettőbe osztottakra összeköltöztetés, vagyonelkobzás és kitelepítés várt. Jellemző módon azokra a személyekre, akik sehova nem kerültek be, de "nemzethűségükről nem tettek tanúságot", szintén büntetés várt, hiszen házaikba idegeneket kellett befogadniuk (*Tóth Á. 1993*). Tehát fordított jogeljárást alkalmazva, nem a bűnösséget kellett bizonyítani, hanem a megvádoltaknak kellett volna az ártatlanságukat igazolni. Vegytisztán látható tehát a törekvés a kollektív büntetésre, a háborús pusztításokért és károkért az egész hazai németiséget vonták felelősségre, azzal a nem titkolt céllal, hogy egyúttal vagyonukat, földjeiket is elvegyék.

Ősszel megkezdődtek a rendelet alapján a felülvizsgálatok. A bizottságok munkájába a helyi önkormányzatoknak általában semmiféle befolyásuk sem volt. 96 községben 69520 személyt "világítottak át", 38%-ukat vagyonelkobzásra ítélték. Ezzel az átlaggal számolva legfeljebb 100000 főt lehetett volna külföldre kényszeríteni, ráadásul főleg a kevésbé tehetősek voltak a Volksbund tagjai (*Tóth Á. 1993*). 1942 végétől tömeges volt a kilépés a Volksbundból, de nem törölték a tagokat a nyilvántartásból, s így 1945-ben mindenkit hazaárulónak minősítettek. Az összes földreform során kisajátított területeknek csak 4%-a

származott volksbundistáktól elvett földekből (*Fehér I. 1988*). Ezért kellett a kitoloncoltak körét törvénytelenül, bűnös módon kiszélesíteni.

A Dél-Dunántúlon megalakult Hűségmozgalom vezetői 1944 márciusa után irataikat kénytelenek voltak megsemmisíteni, ezeket sem lehetett a mentesítéseknél védekezésül felhasználni. Ilyen körülmények között a németek igyekeztek politikai praktikákhoz folyamodni, tömegesen léptek be a politikai pártokba, még az MKP-ba is, voltak olyan községek, ahol ők hozták létre a kommunisták helyi szervezetét. Erre emlékezett vissza *Boros István*, Baranya megyei egykori kommunista főispánja is (*id: Fehér I. 1988*).

A belső migráció során új helyre került magyarok összeköltöztetése számos helyen nehézségekbe ütközött a németek ellenállása miatt, sok helyen erőszakos cselekményekre is sor került, bár a sajtó ezeket általában felnagyította, hogy a közvéleményt a svábok ellen hangolják. Októberben a belügyminiszter felfüggesztette a baranyai német községek autonómiáját, amely már a demokrácia nyílt megsértése volt (*Fehér I. 1988*).

A svábokat az év végéig újabb gyűjtőtáborokba kényszerítették, a helyeket úgy megválasztva, hogy a településeken a nemzetiségi lakosság aránya 70% felett legyen. Tehát nem a nagyobb, elhelyezés szempontjából alkalmasabb falvakat választották ki, mert ezektől esetlegesen alacsonyabb volt a németek arányszáma. A földrajzi fekvés, a vasút léte sem számított, s ebből súlyos problémák adódtak (*Tóth Á. 1993*).

Baranyában is összeírták az erőszakos igénybevétel révén megszerezhetőnek vélt ingatlanokat és ingóságokat, felmérték, hány jövevénycsaládot akarnak letelepíteni. 7605 családról kívántak a megyében "gondoskodni", s ez négytagú átlagos családmérettel számolva is majdnem eléri a 30000 főt (*24. táblázat*).

A megyében Mágocson, Németbólyon, Hidason létesítettek lágereket, kis helyen rengeteg embert összezsúfolva. Ezekben a falvakban 20 főnél többen kényszerültek egy házban lakni, a 3 helységbe 117 település német lakosságát akarták begyötörni (*25. táblázat*). Baranya az ún. déli kitelepítési körzetbe tartozott, a felsorolt három helységen kívül még négy tábor tartozott ide. Innen a Népgondozó Hivatal 138489 főt tervezett kiszállítani (*Fehér I. 1988*). A baranyai gyűjtőtáborokban pedig 136409 embert kívántak volna összezsúfolni (*26. táblázat*).

24. táblázat A Népgondozó Hivatal dél-magyarországi kirendeltsége egyes körzeteinek 1945-ös telepítési adatai

Kirendeltség neve	Letelepített családok	Elfoglalt házak	Üres telephelyek (ház és föld)	Üres házak
Pécsváradi	771	681	271	7
Hegyháti és sásdi	1463	1264	0	168
Pécsi	875	313	11	19
Villányi	927	835	121	8
Siklósi és szentlőrinci	174	113	15	2
Mohácsi	958	835	263	169
Bajai	2437	2711	0	149
<i>Összesen</i>	<i>7605</i>	<i>5616</i>	<i>681</i>	<i>522</i>

Forrás: Tóth A. (1993)

25. táblázat A baranyai németek gyűjtőtáborokba telepítésének belügyminisztériumi tervezete 1945 végén

A tábor helye	A község lakossága	A német lakosság aránya százalékban	A rendelkezésre álló lakóházak	Ide telepítendő községek száma	Elhelyezendők száma	Egy házra eső lakosság
Mágocs (Egyházaskozárral)	4820	70-96	992	58	21419	21
Németbóly (Babarccal)	4534	74-90	876	23	23810	27
Hidas	4955	93-94	979	36	22255	22

Forrás: Tóth Á. (1993)

26. táblázat A németek gyűjtőtáborba költöztetésének terve 1945. decemberében

Népgondozó Hivatal Kirendeltsége	Táborok száma	Táborok lakóházai	Elhelyezendők létszáma	Egy házra eső lélekszám
I.	5	5075	134584	26
II.	5	4254	77768	18
III.(Baranya)	7	6453	136409	21
IV.(Tolna)	4	2510	86577	34
V.	1	628	11839	18
<i>Összesen:</i>	<i>22</i>	<i>18920</i>	<i>447177</i>	<i>Átlag: 23</i>

Forrás: Tóth Á. (1993)

Tolnában Mucsiban, Alsónánán, Dunakömlődön alakítottak ki táborokat, ahol kis helyen szintén hatalmas embertömeget zsúfoltak össze. Alsónánán 53 fő esett egy házra a tervek szerint, ami önmagában bizonyítja a tervek kegyetlenségét és teljesíthetetlenségét. A

tolnai táborokban is majdnem 90000 embert szándékoztak elhelyezni (26. és 27. táblázat). A belső népességvándorlás sok helyen nehézségekbe ütközött a németek ellenállása miatt. Zombán, Váralján, Mözsön, Páriban, Tengelicen, Dunakömlődön, Kétyen, Kocsolán voltak erőszakos cselekmények, így októberben a belügyminiszter felfüggesztette a tolnai német községek autonómiáját is (Fehér I. 1988).

27. táblázat A tolnai németek gyűjtőtáborokba telepítésének belügyminisztériumi tervezete 1945 végén

A tábor helye	A község lakossága	A német lakosság aránya százalékban	A rendelkezésre álló lakóházak	Idé telepítendő községek száma	Elhelyezendőek száma	Egy házra eső lakosság
Mucsi	4805	96-98	952	25	22518	23
Dunakömlőd	2210	96	493	7	7804	15
Alsónána (Mórággyal)	3277	98-99	767	43	41179	53

Forrás: Tóth Á. (1993)

Ritkán fordult elő, hogy a politikai pártok kiálltak az ún. "demokratikus" németek mellett, de Magyaregregyen pl. ez történt, hiszen ott nem alakult meg a Volksbund és senki sem szorgált az SS-ben (Fehér I. 1988). Sajnos a belpolitikai harc kieleződése azt okozta 1945 végén, hogy a népszerűségük megtartása miatt az FKGP és az SZDP sem akart a svábok miatt kellemetlen helyzetbe kerülni, a többi politikai erő pedig eleve helyeselte a németek kényszermigrációját. Baranyában és Tolnában legfeljebb azzal tudtak néhányan mentességet szerezni, hogy tömegesen jelentkeztek bányamunkára, hiszen általában a munkásságot politikai okokból nem érték retorziók akkor sem, ha nemzetiségi származásúak voltak (Fehér I. 1988).

6.3. A kitelepítések végrehajtása, a németiség elűzését kísérő újabb politikai küzdelmek

1945. december 29-én megjelent a magyar kormány 12330/1945. M.K. sz. rendelete, amely szabályozta a németiség elűzését. Azokat a németeket kötelezték kivándorlásra, akik az 1941. évi népszámlálás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallották magukat, továbbá akik magyarosított nevüket visszaváltoztatták idegen hangzásúra. Emellett azokat is, akik az SS vagy a Volksbund tagjai voltak (Komanovics J. 1979, Füzes M. 1993).

A kollektív felelősségre vonás főleg abban a tekintetben volt nyilvánvaló, hogy a legkritikább esetben nyújtott lehetőséget egyéni elbírálásra. A Volksbundról véleményünket már korábban kifejtettük, s az is jól látható, hogy az SS-nek a legtöbb hazai német kényszerből, s nem önként lett a tagja. Ennek ellenére őket a korabeli hisztérikus légkörben szinte háborús bűnösnek bélyegezték meg. Csak a német anyanyelvűeknek csillantott meg a rendelet valamicske reményt, hiszen ha hitelt érdemlően bizonyították, hogy üldözték őket magyarbarát érzelmeikért, akkor mentesítést kaphattak. A fasizmust tevékenyen nem támogató, inaktív német többséget is felelősnek nyilvánította így a rendelet, s kötelezte az ország elhagyására.

A legsúlyosabb politikai büntettnek azt tarthatjuk, hogy **az 1941. évi összeírás sok szempontból titkos adatait használták fel törvénytelenül a kitelepítési listák összeállításánál.** Mint már részben korábban kifejtettük, a német nemzetiség bevallása nem jelentette szükségszerűen a teljes azonosulást a hitleri „volksdeutsch” propagandával, hiszen az anyanyelv és a nemzetiség elkülönítése az egyszerű emberek számára a felmérés alkalmával bizonyára nem volt lehetséges. Ennek ellenére a német nemzetiségűek a kor politikai szótárában a hazaárulókkal egy kategóriába lettek kényszerítve.

A megjelent végrehajtási utasítás részletesen előírta az elszállításra vonatkozó szabályokat. Minden szerelvényt karhatalmi személyzet kísért, parancsnokuk egyben vonatparancsnok is volt, akiknek mindenki engedelmisséggel tartozott. Az áttelepülésre kötelezettek lakóhelyüket csak rendőrségi engedéllyel hagyhatták el, aki ezt megszegte, azonnal letartóztatható és internálható volt (*Füzes M. 1993*). A kitelepítések előkészítéseként a biztosok különleges rendszabályokat is életbe léptethettek, elrendelhatték a települések teljes zárlatát, kijárási tilalmat vezethettek be, megtilthatták idegenek ott tartózkodását (*Tóth Á. 1993*).

A terveknek megfelelően 1946. január 9-én Budaörsről elindult az első, németeket szállító szerelvény, s július 1-jéig közel 120000 ember kényszerült a szülőföld elhagyására (*Fehér I. 1988*). 1946 elején egyébként felerősödött az a magyar törekvés, hogy a kitelepítések elrendelését, a felelősséget egyedül a nagyhatalmakra hárítsák át. *Vorosilov* kifogásolta is január 25-én *Tildy*hez írt levelében ezt a magyar álláspontot (*Tóth Á. 1993*).

A németek elűzésének előkészítéseként 1946-ban szinte minden faluban végrehajtották a németek „összetelepítését”. Tehát jelentős részüket szinte azonnal

megfosztották házaiktól, földjeiktől, egyéb vagyontárgyaiktól. Sürgető tényezőként majdnem minden helységbe érkeztek belföldi telepesek, akik ezeket az ingatlanokat és ingóságokat megkaphatták. A németek jóval kiszállításuk előtt már saját szülőföldjükön földönfutók lettek. Jelentős hányaduk már ekkor elmenekült a további retorziók elől magyar településekbe, számosan közülük később meg is menekültek.

Az együttélés a jövevények és a németek között kezdetben hasonlóan alakult, mint a székelység kitelepítésénél már láttuk. A kapcsolatok kezdetben teljesen elchehetetlenültek, bár elvételre akadtak emberséges betelepülők, akik befogadták a vagyonuktól megfosztott németeket, s legalább egy-két szobát az egykori házaikban nekik juttattak (Nagypalli. székelyszabari interjúk 1999-ben). A jövevények közül nagyon sokan nem megfelelően tudták lelkileg sem feldolgozni azt a tényt, hogy önálló házat, földet, tehát virágzó gazdaságot kaptak, mindezt anélkül, hogy bármiféle erőfeszítést kellett volna ezért tenniük. Ráadásul legtöbbjük egykori cseléd volt, akik nem értettek a saját, felelősségteljes gazdálkodáshoz (Varga Á.-Boda F. 1973., nagybudméri interjúk).

A kapott vagyont így a telepesek általában gyorsan felélték, a gazdaságok tönkrementek (F. E. gyönki, M. J. ivándárdai, H. J. véméndi lakosok emlékezései 1999-ben).

Sokan próbáltak a németek közül jogorvoslatot kérni, de hiába. *Doór Rókus* mözsi lakost a Tolnavármegyei Telepítési Tanács jogszerűen felmentette már a rátelepítés alól is, ennek ellenére a vagyonától megfosztották, s később kitelepítették. A telepesek gyakran cserélgették egymás között is a frissen megszerzett értékeiket. A tulajdonhoz való ragaszkodás körükben ilyen rövid idő alatt szükségképp nem alakulhatott ki (*Varga Á.-Boda F. 1973*).

Tehát nem csupán a hazai németiség számára járt tragikus következményekkel a telepítések ilyen módszerű végrehajtása, hanem **a háborúban kivérzett ország élelmiszerhiányát is fokozta a gazdaságok katasztrofális mértékű és mennyiségű tönkremenetele.**

A németiség életkörülményei a kitelepítésekig, majd az itthon maradottaknak azután is hirtelen megnehezültek, szükséglakásokban, korábban lakhatatlan viskókban húzták meg magukat, sokan közülük a présházakban, pincékben húzták meg magukat átmenetileg. Arra is volt példa, hogy valaki két év alatt háromszor-négyszer változtasson kényszerűségből lakóhelyet az ismétlődő kötelező érvényű összetelepítések miatt (M. H. gyönki lakos közlése 1998-ban).

Szerencsés volt az, akit rokonok tudtak befogadni, s nem idegenek kegyelemkenyerén kellett élnie, de mindennapjaik így is állandó feszültség, rettegés és nélkülözés közepette teltek. Örülhettek, ha személyenként egy székelt, két személyenként egy ágyat megtarthatnak maguknak (szárazdi beszélgetések 1998-ban).

Baranyában beszélgetéseink során találtunk olyan falvakat, ahol német többségük ellenére sem hajtották végre szervezett elűzésüket. Ilyen volt Erdősmárok, Ófalu, Szűr. Közös vonásuk, hogy semmiféle kiépített közlekedési kapcsolattal akkoriban nem rendelkeztek, nagyon silány termőföldek vették őket körül, tehát az ottani némettség is csak szívós élni akarással tudott credendően is létezni. Különösen Ófalu természeti viszonyai voltak annyira hátrányosak, főleg a lejtős domborzat miatt, hogy sokszor még a termőföldet, trágyát is kosárral hordták fel a magasabb térszínekre. Mindegyik község túlélő idős emberei úgy emlékeztek vissza, hogy az érkező telepések megriadtak a várható nehézségek láttán, senki sem akart ezekben a helységekből házat, földet igényelni. Így aztán ezekben nem működött a németek feltétlen és kíméletlen elszállításának az igénye (M. Gy. szűri lakos emlékezése 1999-ben, Ófaluban, Erdősmárokon készített interjúk 1999-ben). Nem véletlen, hogy a Ófalu lakosságának döntő többsége még a mostani népszámlálások alkalmával is németként definiálja önmagát.

Bár a hatóságok a pontos kiszállítási terminussal tisztában voltak, erről mégsem értesítették a lakosságot. Úgymond megelőzendő a rombolást, a karhatalom körülvette a célpontfalvakat, majd általában mindössze két órát hagytak a németeknek arra, hogy elcsomagolják a legszükségesebb holmijaikat. Mint ismeretes, nem túlzottan nagy úti poggyászt vihetek magukkal, ennek ellenére még azt a minimális emberi tisztességet sem kapták meg, hogy az utazásra felkészülhessenek (Nagypallon készített beszélgetések 1999-ben). Nem véletlen, hogy a kortársak közül is sokan a zsidóság deportálásához hasonlították ezeket a módszereket.

A némettség elszállítását sem tudták megfelelően megszervezni, az is gyakran előfordult, hogy a németországi amerikai hatóságok emeltek különböző kifogásokat a nem megfelelő szállítási körülmények miatt. Így azután sokszor jöttek vissza a szerelvények – pl. a csibrákiak esetében Tolnában -, akiket visszahoztak Hegyeshalomból, majd több mint egy hetet kellett újra vesztegelniük a kurdi állomáson. Ugyancz történt meg a cikóiakkal, akiket szintén visszatoloncoltak a határról, s négy napos késéssel indulhattak el újra a rájuk erőszakolt új hazájukba (cikói, kurdi közlések 1998-ban). A marhavagonok zsúfoltságát, az időjárási viszontagságokat figyelembe véve tényleg nem túlzás a kálváriájukat a holocausthoz hasonlítani.

1946 tavaszán egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az eredeti határidőt nem lehet tartani, augusztusig nem lehet a németiséget eltávolítani az országból. A pártok közötti nézetkülönbségek fokozódtak, az FKGP legszívesebben az egész folyamatot felfüggesztette volna. **1946. május 10-én jelent meg a Belügyminisztérium módosító rendelete**, amely szerint csak azok a magyar nemzetiségüket valló telepíthetők ki, akik SS-vagy Volksbund-tagok voltak, ill. visszanémetesítették a nevüket (Tóth Á. 1993).

Az ún. anyanyelvessék számára ez a rendelkezés bizonyos enyhítést jelentett tehát, de az SS-be kényszerrel besorozottak problémáját nem akarták orvosolni. Hiába helyezték kilátásba, hogy pl. az SS-ből dezertáltak mentességet kapnak, a gyakorlatban erre mégsem került sor (Komanovics J. 1979). Az is egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a Volksbundba főleg a szegényebb gazdák léptek be, akiktől nem lehetett túl sok

földet elkobozni. A módosabbak általában ebben a szervezetben nem lettek tagok, sőt Bátaszék, Bonyhád környékén szívesen csatlakoztak a Hűségmozgalomhoz. A rendelkezésre álló földterület tehát nem lett lényegesen több, ezzel szemben a telepesek még többet szerettek volna kapni.

Helyi szinten is újra felerősödtek a politikai viták. A Baranya Megyei Nemzeti Bizottság 1946. június 19-én tartott ülésén a szociáldemokraták az aratási munkákat féltették a kitelepítésektől, az MKP viszont drasztikusan akarta végrehajtani a németek elűzését: „...vagy foganatosítsák végre a kitelepítést, vagy vigyék el a németeket az ország egy olyan részébe, ahol új életet kezdhetnek.” Szintén kommunista vélemény: „Teljesen közömbös nekem, hogy egyáltalán marad-e sváb Magyarországon. Még akkor is, ha igaztalanul jutottak ki. Tekintettel arra, hogy a mi véreink ugyanezt kapták.” (*Id. Füzes M. 1993*). A pártok között erősödött a tagtoborzási verseny, a németek főleg FKGP- és SZDP-tagok lettek, a telepesek pedig a kommunista és a parasztpártba léptek be (*Fehér I. 1988*).

A tömegessé váló hazaszökések miatt 1946. április 1-jén belügyminiszteri körlevelet adtak ki, amelyben leszögezték, hogy az illegálisan haza érkezőket külföldiként kell immár kezelni. A politikai ellenérdekek miatt Tolnában és Baranyában is megbénult a nemzeti bizottságok mentesítő munkája. A németek elűzése ennek ellenére természetesen folytatódott, 1946. júniusáig Tolna megye 8 községéből 11928 főt, míg Baranya 5 településéből több mint 3000 főt szállítottak ki (*Fehér I. 1988*).

A kiszállítások nyári felfüggesztésében főleg a nemzetközi helyzet megváltozása játszott szerepet, hiszen addigra az antifasiszta koalíció lényegében felbomlott, az Egyesült Államok pedig nem azonosította már magát a potsdami határozatokkal. A németek döntő többségét hazánkból pedig az általuk ellenőrzött zónába vitték. Számukra a jövevények megfelelő ellátása is egyre nagyobb gondot okozott. Megpróbálták tehát a kitelepítettek további befogadását anyagi feltételekhez kötni, s ezek miatt pedig elakadtak a kiszállítások. A bekövetkező leállás súlyos helyzetet teremtett, hiszen a telepesek továbbra is tömegesen érkeztek, a németységnek pedig ezáltal újabb összeköltöztetéseket kellett elszenvednie. Az MKP baranyai titkára levélben értesítette a Belügyminisztériumot a megyében emiatt történt véres összetűzésekről (*Id: Fehér I. 1988*).

1946. augusztus 22-én született meg a magyar kormány új megállapodása az amerikaiakkal. Ennek legfontosabb pontja előírta, hogy 20 év feletti lakosok esetében hazánk 500 márkát köteles biztosítani minden áttelepítettnek. A megegyezés aprólékosan

részletezte a kiszállítások egészségügyi, biztonsági, közlekedési feltételeit (*Szenyéri Z. 1998*).

Az 1946. szeptember 17-i pártközi értekezleten újabb 120-150 ezer német kitelepítését határozták el, hiszen akkor már csupán 70000 hold földterülettel számolhattak, s még mindig volt 100000 földigénylő. Belügyminiszteri beszámoló alapján az országból 1946. szeptembere-novembere között újabb 11000 embert szállítottak ki (bár egy másik jelentés csak 5426 főt említ meg). A nagyobb számban esetleg benne vannak a nem magyarországi, főleg bácskai svábok is (*Tóth Á. 1993*).

A németek elhurcolásának időleges felfüggesztése sem gátolta meg igazán a telepesek befogadását. Baranyában az 1941. évi lakossághoz képest a telepesek aránya elérte a 9,6%-ot, Tolnában a 11,2%-ot (*Füzes M. 1985*). Tehát a németek időközben zajló elszállítása azt eredményezte, hogy mindkét megyében legalább a lakosság 1/10-e kicserélődött.

1947 tavaszára újra lelassult a kényszermigráció üteme, hiszen **az amerikai hatóságok** egyre több kifogást emeltek, s **1947 májusában végleg le is állították a befogadást. A kitelepítések felújítását főleg a csehszlovák-magyar lakosságcsere-szerződés végrehajtása kényszerítette ki.** A Felvidékről érkező magyaroknak a kormányzat ismét a németek kárára kívánt földet, megélhetést biztosítani. Az egyezmény alapján a szovjet zónába 1947. augusztus végétől további 50000 főt vittek ki, igaz más források 35000 főt említenek.

1947-1948-ban kitelepítéseket a hatályos jogszabályok már elvileg jobban akadályozták volna, hiszen az 1947-ben keletkezett, ismét módosított szabályozás alapján már csak a magukat 1941-ben német nemzetiségűnek vallókat, a Volksbund tagjait, az SS önkénteseit, s a nevüket visszanevetesítőket lehetett volna kivinni.

Ennek ellenére a németek kitelepítésénél most már kizárólag a vagyoni szempontok voltak a lényegesek, a Volksbund-tagság nem volt mérvadó. Mivel hamarosan elterjedt a híre, hogy a németeket a szovjet övezetbe viszik, a „málenkij robot” fenyegető múltja miatt olyan rémhírek terjedtek el, hogy őket igazából Szibériába szándékozzák elszállítani. Mindennaposak lettek a szökések, Magyarországon mindenki elmenekült a kitelepítések elől (*Fehér I. 1988*).

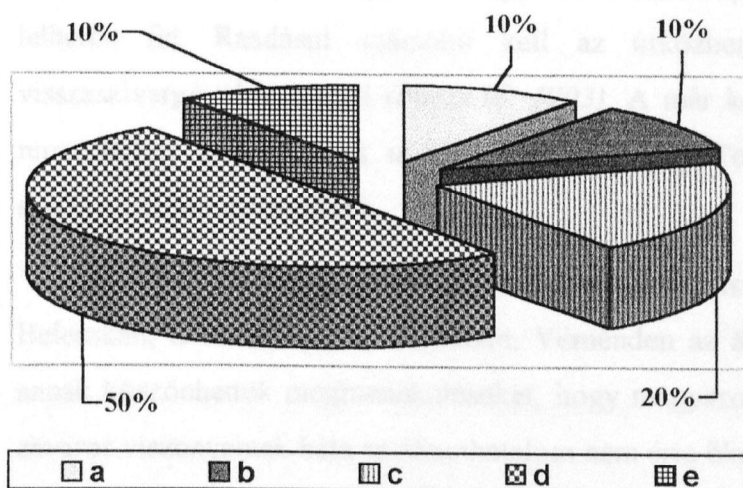
A szlovákiai magyarok érkezése Baranyában 1947. április 26-án, Tolnában pedig május 15-én vette kezdetét. A tél beálltával csökkent az üteme, 1948-ban újraindították, de ennek intenzitása nem érte el az előző év szintjét (*Füzes M. 1989*).

A feszültségek az érintett településeken még jobban fokozódtak, a rátelepítések, összeköltöztetések újra megismétlődtek a németiség körében. Az érkezetek is elégedetlenek voltak a körülményeikkel, hiszen bár eszközeiket, szerszámaikat, állataikat majdnem hiánytalanul magukkal hozhatták, az itt kapott háznak és földnek a mennyisége és a minősége messze elmaradt a hátrahagyottól. Mivel a korábban érkezett telepések nagy része igen szegény volt, konfliktusok nem csak magyarok és a németek, hanem a kétféle eredetű magyar népesség között is keletkeztek.

Főleg Baranyában fordult elő, hogy mivel egy-egy községben kevesebb lehetőség adódott az elhelyezésre, az egy felvidéki településről származók sem kerülhettek azonos új lakóhelyre. Az eltérő felekezeti viszonyok tovább fokozták a gondokat, pl. Baranyában a betelepítésre váró települések között akkor csak Babarcon működött református, Kaposszekcsőn és Nagyhajmáson pedig evangélikus lelkészség (*Füzes M. 1989*).

A kitelepítések valódi céljaira szolgál bizonyítékul a 40. ábra is, ami a németiség akkori birtokszerkezetét mutatja be, az általunk készített Tolna megyei interjúk alapján. Ebből is látható, hogy a jelentős részük tehetős középparaszt volt, körükben nagyon alacsony volt az agrárproletárok aránya, s szintén kevesen voltak a nagygazdák is. Éppen ezeket a birtokokat kívánta az akkori hatalom a hazai magyar nemzetiségű szegényparasztok számára megszerezni, s ebből kellett kielégíteni a Dél-Dunántúlra menekült székelység, majd később az áttelepült felvidéki magyarok földéhségét is.

A családok számára vonatkozó adatokat a telepítés idején mindvégig rögzítették, a létszámokra vonatkozót Baranyában csak 1948 szeptemberéig, Tolnában pedig ugyanezen év nyaráig. Így a hátralevő néhány hónap adatait csak becsülten lehet megállapítani. *Füzes M.* kutatásai alapján Baranyába több mint 10000 fő, Tolnába pedig több mint 6000 fő érkezett a Felvidékről (*Füzes M. 1989*). Tehát ha 1947-1948-ban főleg a szovjet zónába szállítottakkal számolunk, akkor 15-20000 főt ebből a két megyéből kellett elűzni, hogy a felvidékiek számára helyet csinálhassanak. Az áttelepültek településenként megoszlását a 39. ábra szemlélteti.

a= föld nélküli kézművesek

b= 0-5 holdasok

c= 5,1-10 holdasok

d= 10,1-30 holdasok

e= 30 hold feletti

40. ábra A kitelepítettek földbirtokszerkezete Tolna megyében a németekkel készített interjúk alapján

6.4. A kitelepítettek létszámának megállapítása

A kitelepítettek létszámának a megállapítása, hasonlóan a Szovjetunióba elhurcoltakkal, nehéz feladat. A levéltári adatok évtizedekig titkosak voltak, ezekhez nem lehetett hozzájutni. A 1990-es évek elején a szakirodalomban megjelent vélemények 200-220 ezer fővel számoltak az egész ország területén, ebbe a menekülteket is beleértették (Füzes M. 1990c). Füzes M. már 1990-ben közzétette saját kutatási eredményeit, ő akkor Baranyában 20519, Tolnában 38276 fővel számolt, tehát szerinte az összes kitelepített majdnem 1/3-a térségünkől származott. Már akkor felhívta a figyelmet arra, hogy országosan a németiség több mint felét 1946-ban vitték el, ugyanakkor Délkelet-Dunántúlon ez az arány 36% körül mozoghatott. A németek elűzését a későbbiekben – mint láttuk – egyértelműen a felvidéki magyarok itteni domináns befogadása okozta. Akkor egész Tolnára vonatkoztatva – az 1941. évi népszámlálás anyanyelvi adataihoz képest – 53,5%-os, Baranyában 23,8%-os veszteséggel számolt (Füzes M. 1990c).

Eredményeit azért kell igencsak értékelnünk, mert **közvetlen forrással a létszámok megállapításához alig rendelkezünk.** A Belügyminisztérium Népgondozó Osztályának iratait csak az 1947. évre vonatkozóan ismerjük, az 1946-os és 1948-as esztendőkre csak közvetett forrásaink vannak. Az Országos Földhivatal községi kérdőlap kiállítását rendelte

el az 1949. február 1-jei állapotnak megfelelően. A megyei levéltárakban azonban nincsenek meg Tolna megye községeinek a kérdőlapjai, a baranyaiak is csak részben lelhetők fel. Ráadásul számolni kell az útközben megszököttekkel, s a később visszaszivárgó népességgel (*Füzes M. 1993*). A már korábban ismeretlen helyre távozók miatt külön nyilvántartást is vezettek, *Füzes M.* Tolnában majdnem 800 elmenekült személyt tudott azonosítani.

A németek e „passzív ellenállásával” mi is találkoztunk kutatásaink során. Belecskán, Diósberényben, Mucsiban, Véméden az általunk kikérdezett személyek épp annak köszönheték megmenekülésüket, hogy magyarok lakta falvakba húzódtak, s a kor zavaros viszonyainak hála az államhatalom nem érte őket utol.

A műzsi helytörténeti irodalom beszámol annak a családnak a történetéről, akik már az 50-es évek elején próbáltak meg illegálisan hazatérni, s bár ez a családfőnek és a leánynak sikerült, de a szerencsétlen asszonyt az osztrák határőrök lelőtték. Tehát már a vasfüggöny létezésekor is sokan próbálkoztak a visszatéréssel, természetesen ezt még többen próbálhatták meg 1948 előtt, amikor a határok igen lazán őrizettek voltak (*Varga Á.-Boda F. 1973*).

Véméendi interjúalanyunk öccse 1947-ben tért haza, majd a kérdezett pedig 1948 tavaszán. Nemsokára követték őket a szüleik, de őket előbb Ausztriában tartóztatták le, majd Budapesten kerültek toloncházba. Hazánkból is kétszer kiutasították őket, de mégis hazatértek, s végül Sombereken telepedtek le (*H. J. véméendi lakos közlése 1999-ben*).

Ezek a történetek egyrészt bizonyítják ragaszkodásukat a szülőföldhöz, eddigi életformájukhoz, hiszen a hosszú évek gyötrelmes munkájával gyarapított ingóságaiktól, földjüktől már úgymint megfosztották őket. Másrészt ez a menekülthullám érthető módon nem dokumentálható, s ezért a németiség tényleges veszteségeit alighanem mindig csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani. A fellelhető statisztikai adathiányok miatt határoztuk el, hogy személyesen, az interjúkészítés módszerével próbálunk adatokat gyűjteni. Természetesen ismerjük ennek a hátrányait, az emlékezet hiányosságait, hogy több egymást kontrolláló beszélgetés sem nyújthat mindig egzakt adatokat.

De akadnak tiszteletre méltó lokálpatrióták, eddig nem publikált helytörténeti kutatások, amelyeket sokszor nem is a későbbi nyilvános közlés reményében gyűjtöttek össze. Páriban, Kurdon, Németkéren, Varsádon lehetett pl. igen hiteles adatsorokat találni. Emellett sikerült beszerezni az elmúlt években megjelent szinte összes baranyai és tolnai helytörténeti monográfiát, amelyeket ismét csak alapos kutatások előztek meg. Ezek közül

jó néhány megszületésénél *Füzes M.* is bábáskodott, de néhány frissen megjelent mű adataira ő sem támaszkodhatott korábbi publikációi során.

Sajnos a településszerkezet jellege miatt Baranyában valóban teljesíthetetlen vállalkozás mindenütt interjúkat készíteni, de majd három tucatnyi helységben összegyűjtött adattömeg arra mindenképp megfelelő, hogy korrelációként fel lehet ezeket használni *Füzes M.* valóban impozáns adatbázisával. Tolnára vonatkozóan szerencsére részünkről is majdnem teljes körű adatfelvételre kerülhetett sor, így ezt a megyét még jobban össze lehet vetni az ő eredményeivel.

***Füzes M.* újabb kutatási eredményei arról tanúskodnak, hogy mindkét megyében a németek az országos átlagnál kisebb vérvesztéseivel lehet számolni.** Tolnában most már csak 45%-os kitelepítési aránnyal számol az 1941. évi anyanyelvi adatokhoz képest (*Füzes M.* 1993). (Ez 8,5%-kal alacsonyabb a korábban publikálnál!) **Saját kutatásaink ennél nagyobb mérvű elűzésről árulkodnak.** Az általunk megvizsgált 53 településen 70793 német anyanyelvű lakos élt a II. világháború idején, s ebből a közlések, helytörténeti anyagok alapján 43235 főt vihettek ki 1946-1948 folyamán. Ez 61%-os veszteségnek minősül, amely jóval meghaladja az országos átlagot. Még ha beszámítjuk azt az elkerülhetetlen tényezőt, hogy a túlélők hajlamosak az átélt szörnyűségek hatására a veszteségeket túlbecsülni, akkor is ez a százalékos adat jóval felülmúlja a *Füzes M.* által közölteket.

Mindezen különbségek ráadásul úgy alakultak ki, hogy mi csak azokat a helységeket vettük górcső alá, ahol az 1940-es években a németység a többséget alkotta, vagy jelentős arányban éltek az adott településen belül. *Füzes M.* ezzel szemben olyan adatokat is publikált, amelyek alapján lényegében teljesen magyar falvakból vittek el nagy számban németeket, ráadásul legtöbbször jóval többet, mint ahányan egyáltalán ezekben az 1941. évi hivatalos felmérés alapján éltek. Természetesen a korábban említett menekülthullám elérhette ezeket, ennek ellenére valószínűtlennek kell tartanunk, hogy ténylegesen annyi németet el tudtak űzni otthonából, mint amennyien esetleg a fennmaradt listákon szerepelnek.

A népszámlálás tanúsága alapján Döbröközön 37 német anyanyelvű élt 1941-ben, ehhez képest *Füzes* szerint 143 főt vittek ki, Szakcsón 12-en voltak, elszállítottak 58 főt, Bátán 65-ből 150-et, Fácánkerten 17-ből 49-et, Sióagaárdon 33-ból 140 főt (sic!). A példákat még hosszasan lehetne sorolni, ezért értékelésünk alapján ezeket a közléseket nem

lehet teljesen pontosnak elfogadni. A paradoxon tehát az, hogy ezekkel a számokkal együtt is *Füzes M.* jóval alacsonyabb veszteségi rátát mutatott ki, mint mi a saját adatgyűjtésünk folyamán (*Füzes M. 1993*).

Baranyában *Füzes M.* részletes kutatási anyaga alapján 23,8%-os elűzési arányt mutatott ki a néemtségre vonatkozóan. Saját kutatásaink folyamán 34 itteni településről tudtunk adatokat szerezni. Ezekben 1941-ben összesen 31921 német anyanyelvű lakos élt, s szerintünk ebből 10932 főt, azaz a néemtség 34%-át szállították ki Németország különböző tartományaiba. *Füzes M.* csak ezen településeket figyelembe véve jóval kisebb arányú kitelepítést publikált, hiszen 6513 főt, azaz a németek 20,4%-át hurcolták el az ő közlése alapján. Mivel ez az érték még az általa említett megyei átlagnál is alacsonyabb, még nagyobb az eltérés a mi eredményeinkhez képest. Hozzátehetjük, hogy a 34 faluból 13 esetében a legfrissebb, s igen pontosnak tartható helytörténeti irodalom adatait is felhasználtuk.

Ennek fényében reálisnak tarthatjuk, hogy **Baranya veszteségei is esetleg nagyobbak lehettek, mint amennyit az eddigi kutatások valószínűsítettek.** A *Füzes* által közölt baranyai veszteségek kisebb voltára némiképp magyarázatot ad az a tény, hogy ő a Szigetvári járás adatait az akkori közigazgatási határnak megfelelően Somogy megyénél tüntette fel, már pedig e járásban a németek vesztesége 39%-os volt önmagában. Ha ezt Baranya megyénél tárgyalta volna, akkor e megyében is bizonyára nagyobb lett volna az általa megállapított átlagos veszteségi ráta. Az viszont szerintünk is kétségtelen tény, hogy e megye néemtségét a kitelepítés az országos átlagnál jóval kevésbé érintette. Ennek esetleges magyarázatára rövidesen rátérünk.

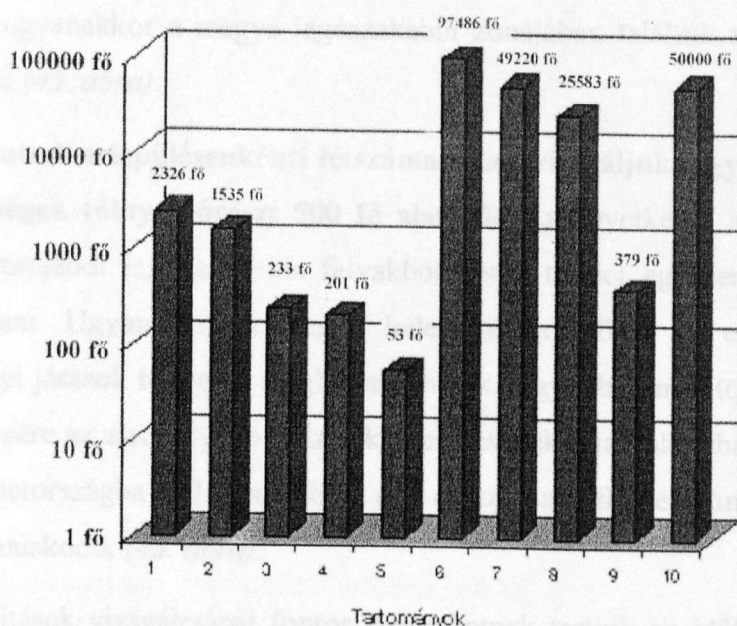
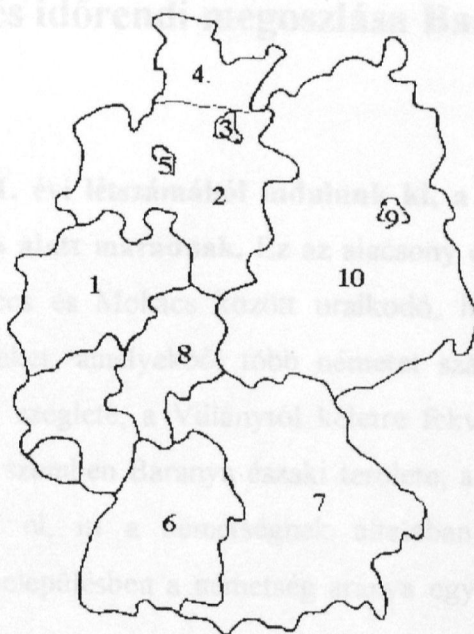
Természetesen Baranyában is találunk olyan ellentmondásos településeket, amelyekből *Füzes M.* alapján jóval több németet hurcoltak el, mint amennyien ténylegesen ezekben lakhattak. Ezek a falvak majdnem kizárólag itt sem voltak eredendően német jellegűek, tehát a számok így még kevésbé tűnnek hitelesnek. Kárászból 18-ból 68-at, Szászvárról 74-ből 121-et, Olaszból 363-ból 713-at vittek el. Az ilyen típusú helységek száma azért jóval alacsonyabb a Tolnában tapasztaltaknál, ez is azt bizonyítja, hogy Baranya megye veszteségeit *Füzes M.* közlései alapján jóval reálisabbnak ítéljük meg. Kutatásainak alaposságát az is tanúsítja, hogy azért nem egyszerűen a kitelepítési listák alapján dolgozott, hanem megkísérelte megállapítani a ténylegesen elszállítottak létszámát. Baranyára vonatkozóan 32921 kitelepítésre kötelezett személyről írt, amely 38%-os veszteséget jelentett volna a néemtség számára, s ehhez képest vittek ki 20444 főt, amely a

86054 fős korábbi létszámukhoz képest jelenti a már említett 23,8%-os tényleges elűzési rátát szerinte (*Füzes M. 1997*).

A legújabb népességföldrajzi munkák tanúsága szerint a németiség veszteségeire vonatkozó adatok és becslések az események óta eltelt időtávval együtt folyamatosan csökkentek (*Illés S. 1998*). A Németországba kerültek létszámát a 1990-es évek elején majdnem egyöntetűen 200-220 ezer főre taksálták, sok frissebb munka már kevesebbel, 170-185 ezer fővel számol. Ezek az adatok megegyeznek a korábban *Miltényi K. (1959)* és *Thirring L. (1963)* által közölt becslésekkel. **Saját kutatási eredményeink alapján szembe kell fordulnunk a veszteségeket mérséklő tendenciával, hiszen mindkét megyénkben jóval nagyobb pusztítást tudtunk dokumentálni, mint más kutatók.** S mivel országosan is a kitelepítések egyik súlypontja Délkelet-Dunántúl volt, ennek az országos adatra is erős hatással kell lennie. Mi tehát a németiség veszteségeit biztosan 200 ezer fölé helyezzük, tekintetbe véve azt is – mint láttuk –, hogy 1944-1945 folyamán jelentős menekültáradattal is számolni kellett nyugatra, már pedig ezt a kényszmigrációt minden témával foglalkozó kutató hozzászámítja a szervezett kitelepítések pusztításaihoz.

1948. július 15-én zárult le a magyar történelem e szomorú fejezete. Bár további személyeket is listára vettek, őket már nem tudták kiszállítani. A tartományi megoszlás adatai is az eddig leírtakat támasztják alá, főleg az USA hatáskörébe tartozó déli tartományok fogadták be a Magyarországról érkezőket, az összes kitelepített hazai német lakos 3/4-e ide került. Ha ehhez hozzáadjuk a későbbi NDK területére vitteket, akkor azt tapasztaljuk, hogy a svábok 98%-a ezekbe a tartományokba érkezett, más német területek jelentősége csekély volt a befogadás szempontjából (*41. ábra*). A hivatalos nyugatnémet adatok alapján a keletnémet zónába 19 ezer fő került, ezt sokan kétségbe vonják, s inkább 35 ezer vagy 50 ezer főről beszélnek. Szerintünk is ezek a számadatok az elfogadhatóbbak, ezért az ábrán is 50 ezer fő szerepel, s az arányok kiszámításánál is ezt vettük figyelembe.

1. Észak-Rajna-Westfália	2326 fő
2. Alsó-Szászország	1535 fő
3. Hamburg	233 fő
4. Schleswig-Holstein	201 fő
5. Bréma	53 fő
6. Baden-Württemberg	97486 fő
7. Bajorország	49220 fő
8. Hessen	25583 fő
9. Berlin	379 fő
10. Keleti tartományok (később: NDK)	50000 fő

41. ábra A Németországba érkezett magyarországi kitelepítettek tartományi megoszlás alapján.

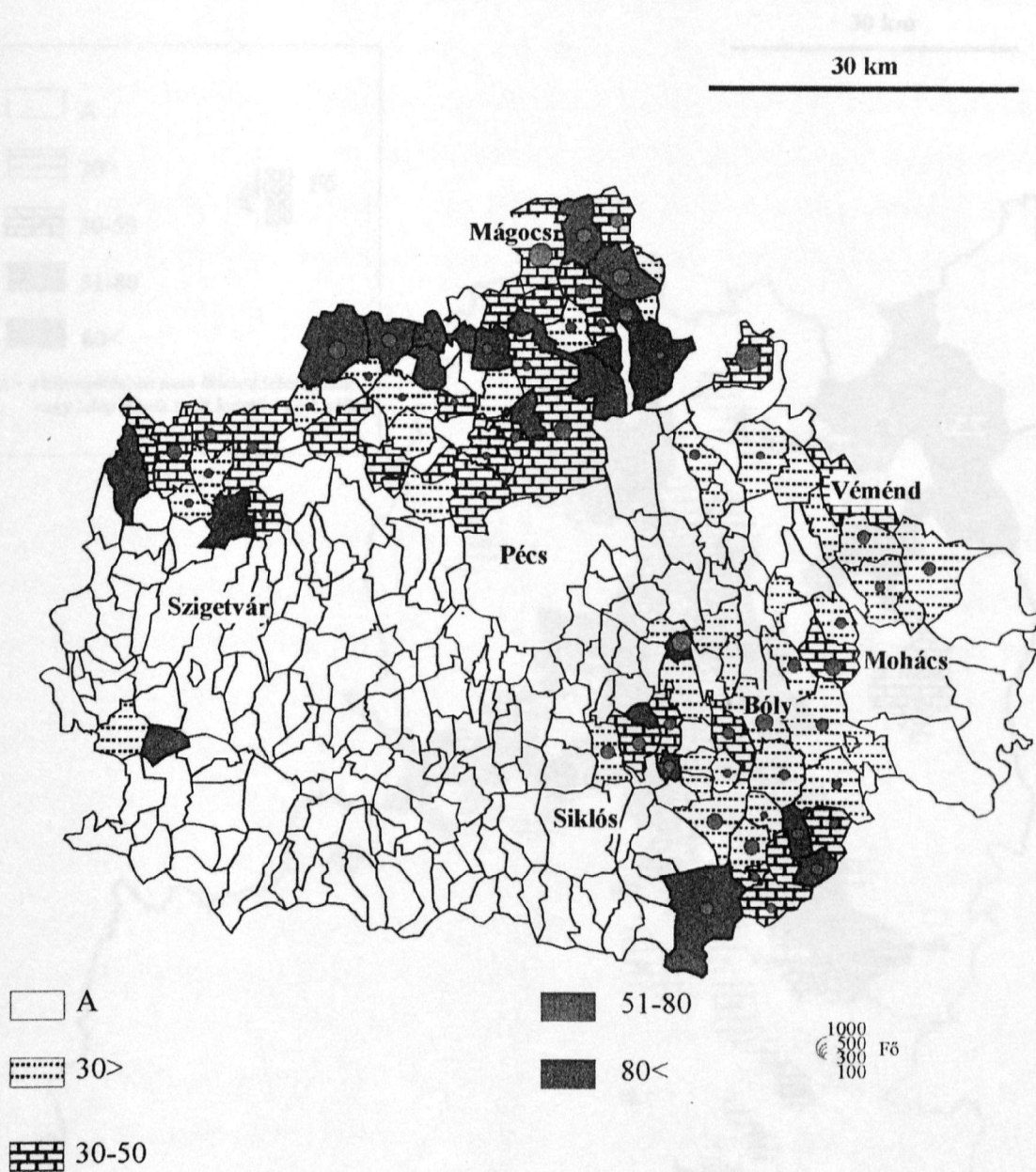
6.5. A kitelepítések területi és időrendi megoszlása Baranyában és Tolnában

Ha a német anyanyelvűek 1941. évi létszámából indulunk ki, a veszteségek a legtöbb településen Baranyában 30% alatt maradnak. Ez az alacsony elhurcolási ráta elsősorban a megye keleti részén, Pécs és Mohács között uralkodó, hiszen ebben a térségben alig találunk olyan helységeket, amelyekből több németet szállítottak ki. A kivételek közé tartozik a megye DK-i szeglete, a Villánytól keletre fekvő falvak, ahol nagyobb volt az elűzés mértéke. Ezzel szemben Baranya északi területe, a Hegyhát jóval nagyobb emberveszteséget szenvedett el, itt a németiségnek általában a 30-50%-át távolították el erőszakkal, de tucatnyi településben a németiség aránya egy csapásra több mint a felével zsugorodott (42. ábra).

Saját kutatási eredményeink is alátámasztják a viszonylag kisebb, tehát 30% alatti veszteségeket, ugyanakkor a megye legészakabbi zónájában találtuk mi is a legnagyobb elűzési mértéket (43. ábra).

Ha az elszállítottak településenkénti létszámadatait vizsgáljuk, egyértelműen látszik, hogy a veszteségek túlnyomórészt 500 fő alattiak. Ez következik a megye aprófalvas település-struktúrájából is, hiszen kis falvakból ennél többet egyszerűen lehetetlen lett volna eltávolítani. Ugyanakkor a megye keleti részén, főleg az egykori pécsváradi, mohácsi, villányi járások területén meglehetősen sok nagyobb német többségű település is volt, de szerencsére az alacsonyabb százaléku veszteségek miatt általában innen sem vittek falvanként Németországba 500 főnél többet (42. ábra). Saját felmérésünk két és féltucatnyi adata is erről tanúskodik (43. ábra).

A kitelepítések vizsgálatánál fontos szempontnak tartjuk az időbeliség vizsgálatát. Térképen ábrázolva pontosan követhetők az akkori hatalom célkitűzései, az a menetrend, ahogy a németek elűzését végre kívánták hajtani. **A kitelepítést három szakaszra bontottuk.** Az első időrendi határt 1946 augusztusa jelentette, amikor az Egyesült Államok először állította le a németiség befogadását. A második cezúrát 1947 májusa jelentheti, amidőn az amerikaiak kezén levő zóna véglegesen abbahagyta a magyarországi németiség elhelyezését. S végül a harmadik időrendi szakaszba az 1948 végéig terjedő bő másfél év tartozhat, amikor a szovjetek által megszállt keleti tartományokba kerülhettek csak a hazánkból eltávolított németek (Szenyéri Z. 2000b).

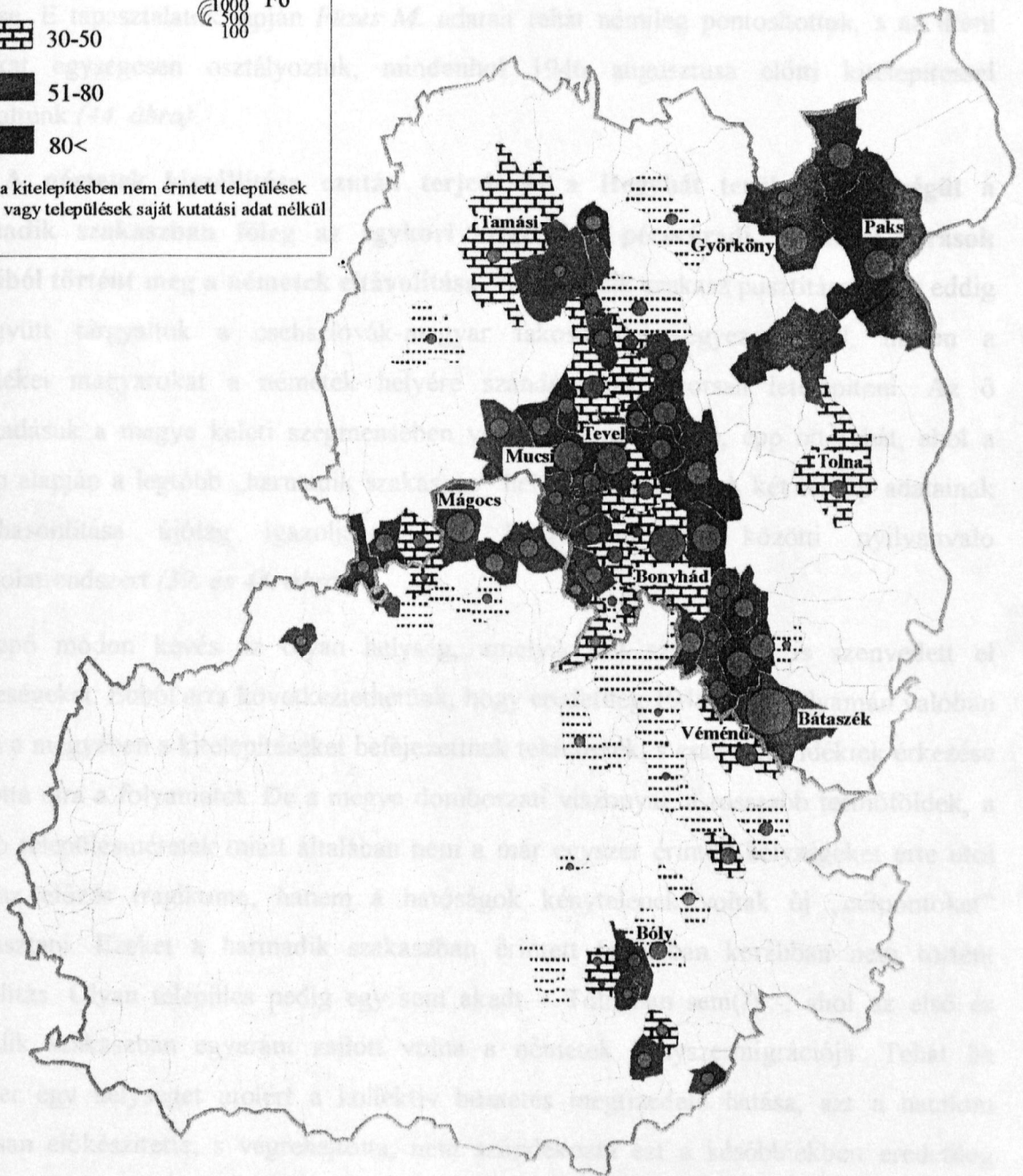
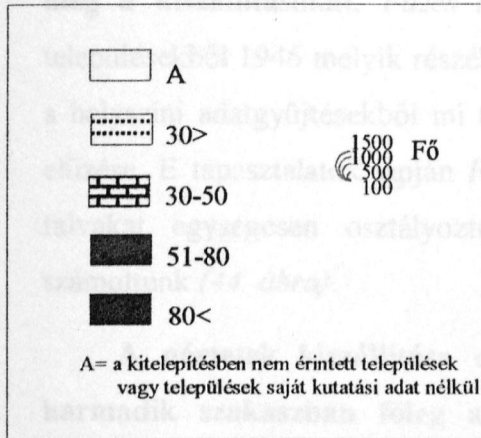

A=magyar települések vagy települések adat nélkül

42.ábra A kitelepített németek aránya Baranya megyében az 1941.évi anyanyelvi adatokhoz viszonyítva (%)

Forrás: Füzes M. (1993)
Szerkesztette: Szenyéri Z.

30 km

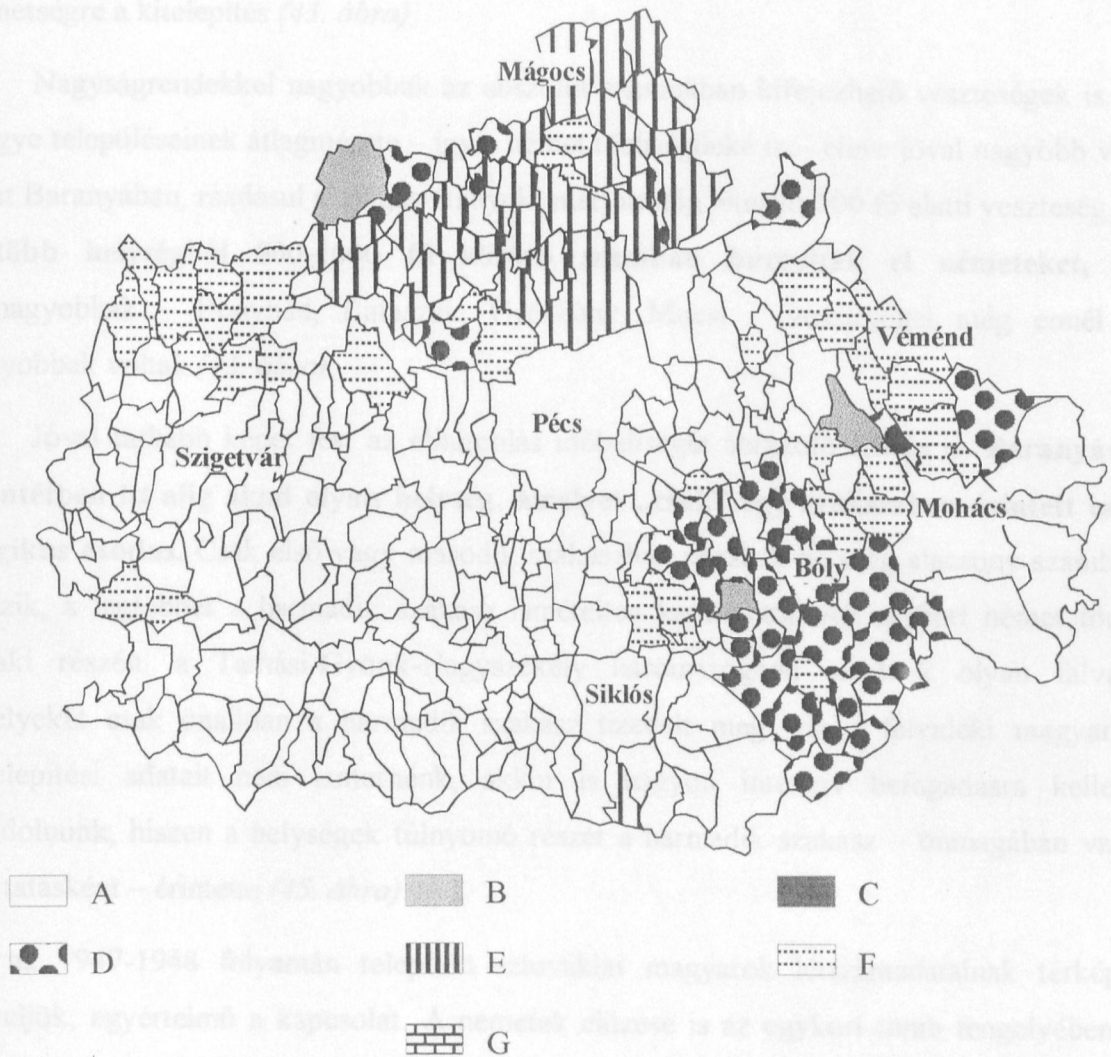
43.ábra A kitelepítettek lélekszáma és százalékos aránya
 az 1941.évi anyanyelvi adatokhoz képest Baranya
 és Tolna megyében

Plasztikusan látszik, hogy **Baranyából igazán először a DK-i térségből kezdték meg a kiszállításokat.** *Füzes M.* adataiból egyértelműen nem derül ki az, hogy e településekből 1946 melyik részében kezdték meg a kitelepítéseket, de számos helységben a helyszíni adatgyűjtésekből mi tudjuk, hogy az első szakaszban történt meg a németek elűzése. E tapasztalatok lapján *Füzes M.* adatait tehát némileg pontosítottuk, s az itteni falvakat egységesen osztályoztuk, mindenhol 1946 augusztusa előtti kitelepítéssel számoltunk (*44. ábra*).

A németek kiszállítása ezután terjedt át a Hegyhát területére, s végül a harmadik szakaszban főleg az egykori szigetvári, pécsváradi, mohácsi járások falvaiból történt meg a németek eltávolítása. A harmadik szakasz pusztításait már eddig is együtt tárgyaltuk a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezménnyel, hiszen a felvidékei magyarokat a németek helyére szándékoztak gyorsan letelepíteni. Az ő befogadásuk a megye keleti szegmensében volt a legintenzívebb, épp ott tehát, ahol a térkép alapján a legtöbb „harmadik szakaszos” helység található. A két térkép adatainak összehasonlítása újólág igazolja a két kényszermigráció közötti nyilvánvaló kapcsolatrendszer (*39. és 44. ábra*).

Meglepő módon kevés az olyan helység, amelyik két szakaszban is szenvedett elvesztéseket. Ebből arra következtethetünk, hogy eredetileg 1946-1947 folyamán valóban ebben a megyében a kitelepítéseket befejezettnek tekintették, s csak a felvidékiek érkezése indította újra a folyamatot. De a megye domborzati viszonyai, a rosszabb termőföldek, a kisebb településméretetek miatt általában nem a már egyszer érintett helységeket érte utol újra az elűzés tragikuma, hanem a hatóságok kénytelenek voltak új „célpontokat” kiválasztani. Ezeket a harmadik szakaszban érintett falvakban korábban nem történt kiszállítás. Olyan település pedig egy sem akadt – Tolnában sem(!) –, ahol az első és második szakaszban egyaránt zajlott volna a németek kényszermigrációja. Tehát ha egyszer egy helységet utolért a kollektív büntetés megtizedelő hatása, azt a hatalom alaposan előkészítette, s végrehajtotta, nem szándékozta ezt a későbbiekben eredetileg felújítani (*44. ábra*).

30 km

44.ábra A Baranya megyei kitelepítések időbeli szakaszai

Forrás: Füzes M. (1993)

Szerkesztette: Szenyéri Z.

A= a kitelepítésekben nem érintett települések B=első és harmadik szakasz C= mindhárom szakasz D= első szakasz E= második szakasz F= harmadik szakasz G= második és harmadik szakasz

Tolna megye veszteségei az arányokat nézve egyértelműen nagyobbak. Itt alig találunk olyan helységeket, ahol az elhurcoltak arányszáma 30% alatt maradt. Sőt a legtöbb településen a némettség több mint felét kiszállították, a megye ÉK-i német tömbjében, s a Völgység nyugati részén pedig megsemmisítő hatást gyakorolt a németiségre a kitelepítés (43. ábra).

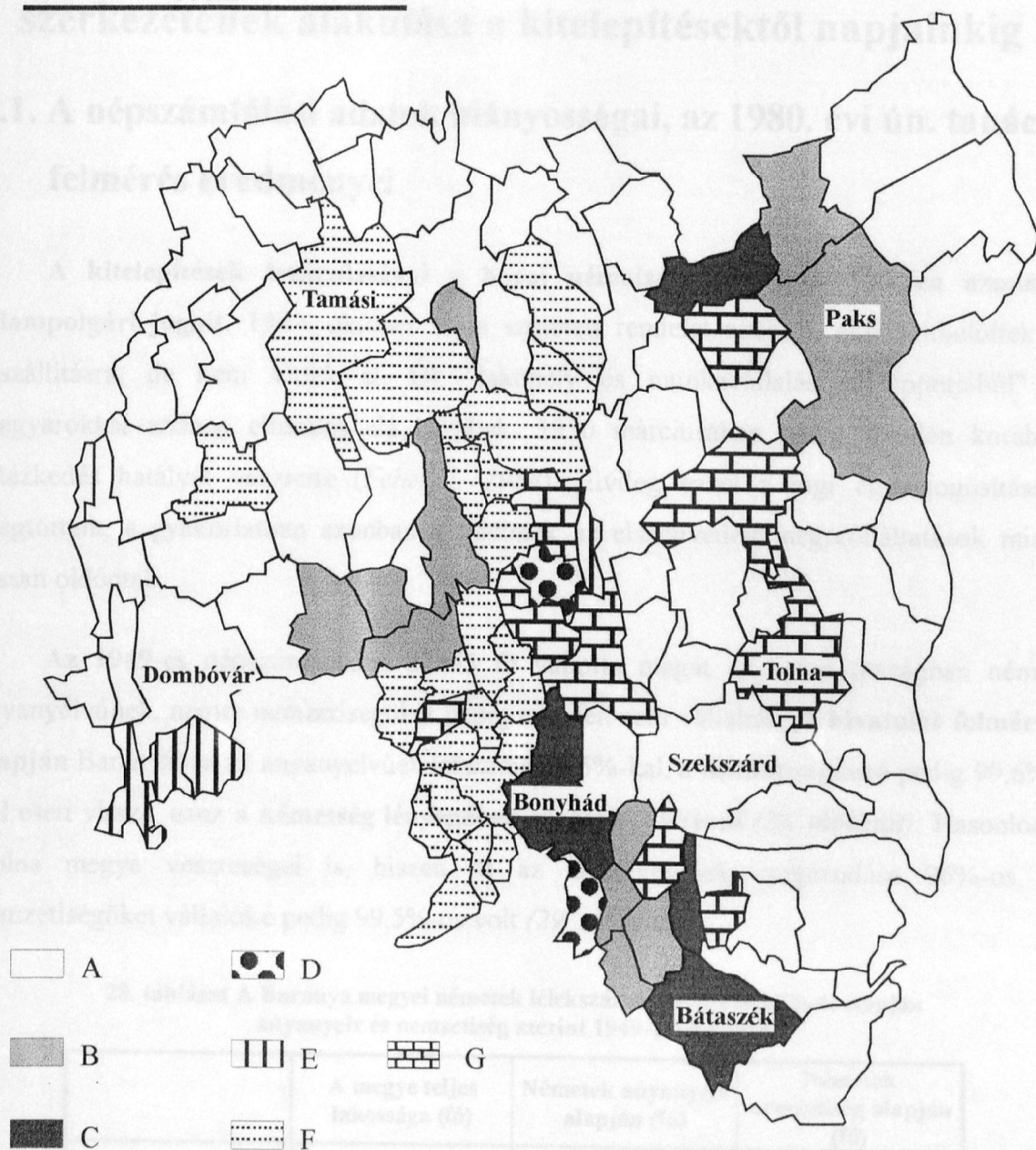
Nagyságrendekkel nagyobbak az abszolút számokban kifejezhető veszteségek is. A megye településeinek átlagmérete – így a német többségűeké is – eleve jóval nagyobb volt mint Baranyában, ráadásul a magas arányok miatt itt alig létezett 500 fő alatti veszteség. **A legtöbb helységből 500-1000 fő közötti számban hurcoltak el németeket,** de legnagyobbak – Bonyhád, Bátaszék, Györköny, Mucsi – veszteségei még ennél is nagyobbak voltak (43. ábra).

Jóval tarkább képet fest az elhurcolás időbeliségét ábrázoló térkép is. **Baranyával ellentétben itt alig akad olyan helység, amelyet „csak” egy szakaszban érintett ez a tragikus exodus.** Csak első vagy második szakaszban pusztult helység alacsony számban létezik, a legtöbbet a harmadik szakasz ismételten károsította. Az egykori német tömb északi részén, a Tamási-Gyöngy-Nagyszékely háromszögben akadnak olyan falvak, amelyeket csak önállóan a harmadik szakasz tizedelt meg. Ha a felvidéki magyarok betelepítési adatait nem ismernénk, akkor is nagyon intenzív befogadásra kellene gondolnunk, hiszen a helységek túlnyomó részét a harmadik szakasz – önmagában vagy folytatásként – érintette (45. ábra).

Ha az 1947-1948 folyamán telepített szlovákiai magyarok létszámadatainak térképét figyeljük, egyértelmű a kapcsolat. A németek elűzése is az egykori tömb tengelyében – tehát a Nagyszékely-Váralja vonalban – volt a legintenzívebb a harmadik szakaszban, s a magyarok befogadása is errefelé volt a legnagyobb mérvű. Ráadásul itt nagy lakosságú, nagy határral, sok földterülettel rendelkező faluba kerülhettek, így a hatalom jobban eleget tehetett még annak a kérésnek is, hogy az azonos felvidéki faluból származók lehetőleg ugyanabban az eredetileg német többségű településben kezdjék meg új életüket (39. és 45. ábra).

A kitelepítések tehát alapvetően átalakították mindkét megye etnikai viszonyait, s olyan szellemi-lelki traumát is jelentettek, hogy később a megtorlástól tartva az itthon maradtak sem merték vállalni származásukat, nyelvüket, kultúrájukat.

30 km

45.ábra A Tolna megyei kitelepítések időbeli szakaszai

A= a kitelepítésekben nem érintett települések
 B= első és harmadik szakasz
 C= mindhárom szakasz
 D= első szakasz
 E= második szakasz
 F= harmadik szakasz
 G= második és harmadik szakasz

7. A tolnai és baranyai németek lélekszámának, térbeli szerkezetének alakulása a kitelepítésekől napjainkig

7.1. A népszámlálási adatok hiányosságai, az 1980. évi ún. tanácsi felmérés eredményei

A kitelepítések lezárulásával a hazai némettség nem kapta vissza azonnal állampolgári jogait. 1949. október 1-jén született rendelet azokról, akiket kijelöltek a kiszállításra, de nem vittek el. Ők "lakóhely és munkavállalás szempontjából" a magyarokkal azonos elbírálás alá kerültek. 1950 márciusában pedig minden korábbi intézkedés hatályát veszítette (Fehér I. 1988). Elvileg ezzel a jogi egyenjogúsításuk megtörtént, a gyakorlatban azonban a félelmek az elszenvedett megpróbáltatások miatt lassan oldódtak.

Az 1949-es népszámláláson 22445 fő vallotta magát az egész országban német anyanyelvűnek, német nemzetiségüket pedig ennyien sem vállalták. A hivatalos felmérés alapján Baranyában az anyanyelvűek létszáma 94,5%-kal, a nemzetiségűeké pedig 99,6%-kal esett vissza, azaz a némettség lényegében megszűnt létezni (28. táblázat). Hasonlóak Tolna megye veszteségei is, hiszen itt az anyanyelvűek zsugorodása 96%-os, a nemzetiségüket vállalóké pedig 99,5%-os volt (29. táblázat).

28. táblázat A Baranya megyei németek lélekszáma a népszámlálások alapján anyanyelv és nemzetiség szerint 1949-1990 között

	A megye teljes lakossága (fő)	Németek anyanyelv alapján (fő)	Németek nemzetiség alapján (fő)
1941	350252	97545	69287
1949	354897	5446	312
1960	392666	17271	1621
1970	417044	14386	-
1980	428789	11756	3367
1990	411518	14055	10524

**29. táblázat A Tolna megyei németek lélekszáma a népszámlálások alapján
anyanyelv és nemzetiség szerint 1949-1990 között**

	A megye teljes lakossága (fő)	Németek anyanyelv alapján (fő)	Németek nemzetiség alapján (fő)
1941	276569	74036	56703
1949	275644	2962	309
1960	272101	7595	1242
1970	263015	3808	-
1980	266694	3628	1130
1990	258610	4193	2912

Ez teljesen elfogadhatatlan, ha tekintetbe vesszük, hogy a kitelepítések előtt a számukat 370 ezer főre becsülték, s ebből, mint láttuk, 210 - 220 ezer főt vittek ki. Eszerint országos átlagban a németiség kb. 44%-a maradhatott meg. A vagyonek Kobzások, össetelepítések és a rendőri erőszak még élénken élt a németek emlékezetében, s azzal is mindenki tisztában volt, hogy az 1941-es népszámlálás eredményeit használták fel a kitelepítési listák elkészítéséhez. A nemzetiségüket ezért még kevesebben merték vállalni, mint az anyanyelvüket, a nemzetiségi lakosság hivatalosan az anyanyelvinek csak a 10,4%-át érte el Tolnában, Baranyában pedig még ennél is minimálisabb volt az 5,7%-os értékkel (28. és 29. táblázat).

A népszámlálások mellett más adatok is rendelkezésre állnak az 1950 - 1960-as évekből. A KSH 1955-ben belső használatra készített áttekintést, úgy, hogy a kitelepítések adatai mellett 100 településen helyszíni felmérést is végeztek. Emellett a Művelődési Minisztérium alkotott véleményt 1961-ben a nemzetiségi oktatás helyzetéről, 1963-ban pedig a minisztérium nemzetiségi osztálya becsülte meg a nemzetiség létszámát. *Turóczy K.* 1962-ben szintén ezekre az adatokra támaszkodott (*id: Hoóz I. - Kepecs J. - Klinger A. 1985*). Minden áttekintés nagyjából egyező módon 200-250 ezer fő közé tette a hazai svábok létszámát, nyilvánvalóvá téve a népszámlálási adatok pontatlanságát.

A nemzetiségi szövetségek saját becslései hasonló eredményt hoztak. Ezeket a felméréseket eléggé elnagyoltnak lehet tekinteni, hiszen azok is benne lehetnek, akik otthon magyarul beszélnek vagy magyarul könnyebben fejezik ki magukat (*Kósa I. 1969*). A hiányosságok ellenére akkoriban sem a hivatalos államigazgatási sem a pártszervek nem szánták el magukat a pontosabb adatgyűjtésre, sőt a szakirodalomban sem igen találunk nemzetiségtudományi publikációkat. Politikai okokból érthető módon a kitelepítésekről

nem lehetett tudományos kutatást végezni, hiszen az MKP is érdekelt volt a folyamatban, s egyik fő szervezője és lebonyolítója volt annak. A különböző kisebbségekről szóló értekezések más részről szükségszerűen érintették volna a Trianon-problematikát, a rendszer pedig igyekezett deklaráltan "nacionalizmus - ellenes" lenni.

A népszámlálások hibáit nemcsak a politikai háttér, a kitelepítések utáni sokkhatás okozták. Ezek a vizsgálatok számos módszertani problémát is felvetnek. Már az anyanyelv tudakolása is vitatható lehet. Egynyelvű, zárt közösségeknél pontos lehet az önbevalláson alapuló módszer, de vegyes nyelvterületen már bonyolultabb lehet a szituáció. Anyanyelv lehet az összeirottak lakásában túlnyomórészt használt nyelv, az először megtanult nyelv, ill. ezektől függetlenül a bevallás mást is tartalmazhat (*Hoóz I. - Kepecs J. - Klinger A. 1985*). Ráadásul az állami felmérések azt is igazolták, hogy a nyelv és a nemzetiség vállalása nem szükségszerűen esik egybe. A német még világnyelv is, a nyelvet ismerők ezt a háztartáson kívül máshol is elsajátíthatták, amely szintén nem könnyíti meg az adatszerzést.

A külföldi szakirodalomban is találhatunk a népszámlálások metódusait bíráló véleményeket (*Fischer, H. 1994, 1997*). Felhívják a figyelmet arra, hogy a nemzetiségeknél esetleg az is pontatlanságot okozhat, ha a kérdéseket nem anyanyelven teszik fel nekik. Emellett gondot jelent szerintük az is, hogy a városok közigazgatási státusa sokat változott az évszázadok folyamán, s ezek adatai általában nem a megyéjükkel együtt szerepelnek. A statisztikai kategóriák megváltozása is zavart okozhat, s ez nem csak abból keletkezik, hogy a szocialista és az azt megelőző érában eleve különbözött a fogalomhasználat. E szerző is nyomatékosítja a bevezetőben már vázolt problémát a térképezés nehézségeiről, ami főleg abból adódik, hogy több ízben is megváltozhattak a megyehatárok, s emellett a városok gyakran beolvasztották a szomszédos falvakat.

Ráadásul az egyes nemzetiségek eltérő differenciáltsággal szerepelnek az egyes népszámlálásoknál. Általában hat nemzetiség - a németek, a szlovákok, a románok, a szerbek, a horvátok, a szlovének - minden alkalommal külön szerepelnek, de alkalmasszerűen külön előfordulhatnak adatok a cigányokra, sokácokra, bunyevácokra, zsidókra vonatkozóan is. Ma már ugyan több népszámlálási kötet jelenhet meg, s hozzáférhetővé tettek sok korábban titkosan kezelt adatbázist is, de a nagyobb részletezés és mennyiség nem jelenti feltétlenül azt is, hogy a nemzetiségekre vonatkozóan is ugrásszerűen több adat áll rendelkezésünkre (*Fischer, H. 1997*).

A hiányosságok miatt 1980-ban kiegészítő adatgyűjtést végeztek 506 olyan településen, melyekben a régi népszámlálási adatok alapján nagyobb arányban élhetett nemzetiségi lakosság, így a német kisebbséghez tartozók is. A felméréseket családonként végezték, s azokat a családtagokat tekintették nemzetiséghez tartozónak, akik nemzetiségi származásúak, s az együtt lakók közül egy vagy több személy beszéli a nyelvet. Tehát ez a módszer nem az önbevallásra, hanem a származásra épít, amiért nagyon sokan elutasítják (*Dávid Z. 1980*). A kérdező biztosok csak olyan személyek lehettek, akik a település lakóit jól ismerték. Ez a feltétel nagy népességszám, városi körülmények között nem teljesül, ezért csak falvakban végeztek adatgyűjtést.

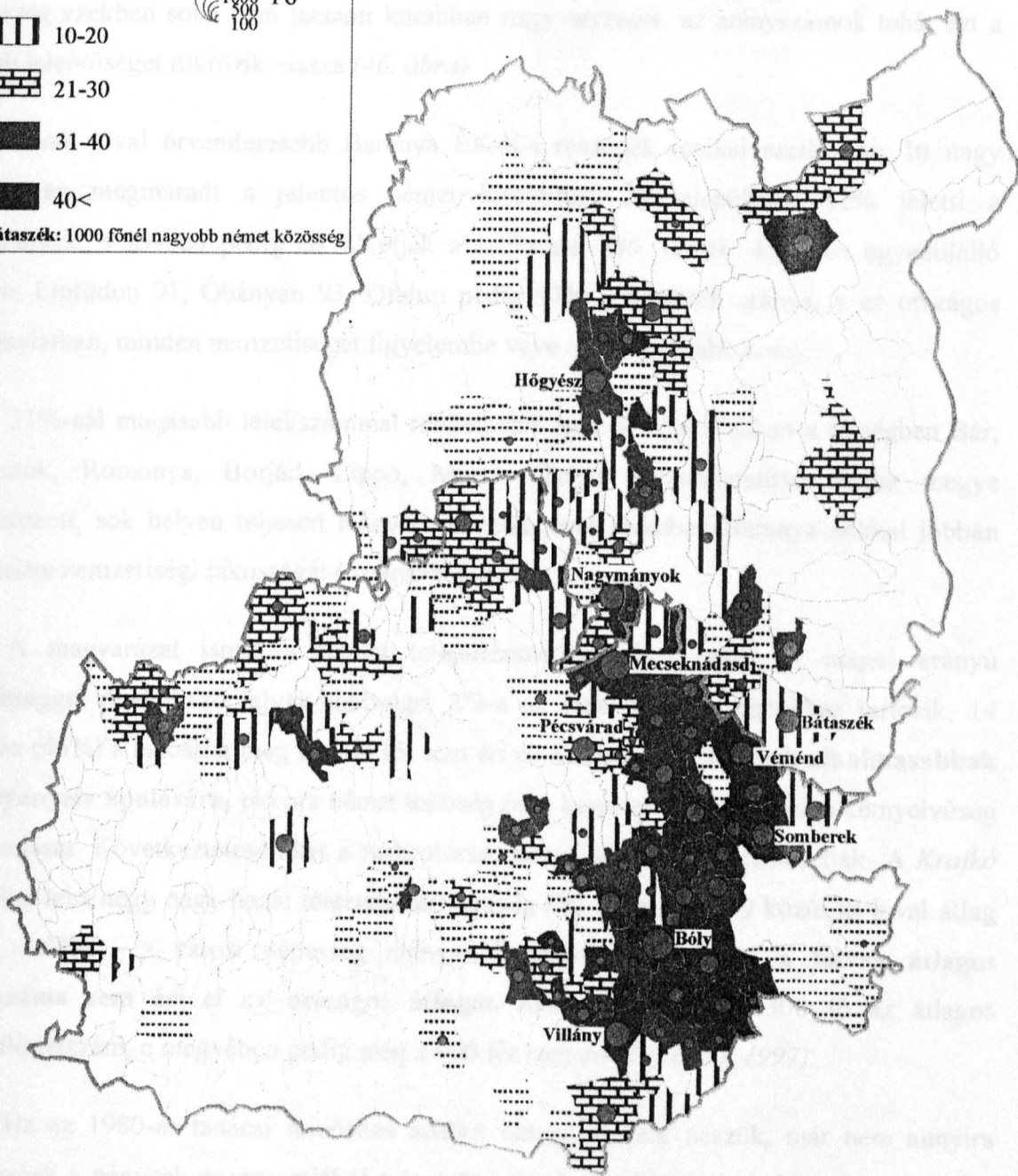
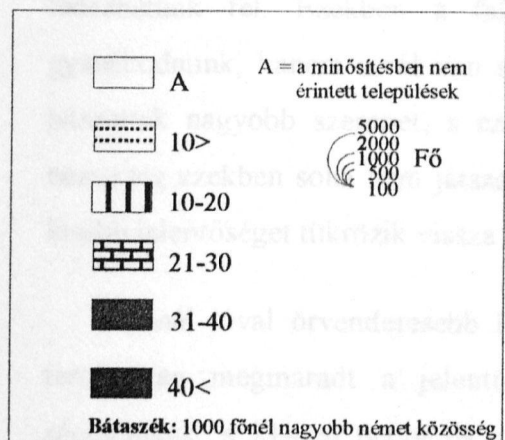
Mivel vegyes összetételű családoknál is vizsgáldtak, ezért előfordulhatott, hogy esetleg magyarnak tekinthető családtagot is németként vettek számításba, hiszen a minősítés nem személyenként, hanem családonként készült, ami szintén ellenérzéseket válthat ki. Az alábbi kategóriákba sorolták a népességet:

- egyértelműen nemzeti kulturális igényű családok
- nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott családok
- nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott családok

A harmadik kategória vitatható a legjobban, őket ugyanis már magyarnak is lehetne tekinteni, de a felmérésnél a származás fontosabb volt az esetleges nyelvismeretnél. A kutatók nagy része a harmadik csoportot már nem is tekinti németnek, hiszen e csoport tagjainál a legminimálisabb az igény a nemzetiségi kultúrára, s az anyanyelv átadása sem történik meg az utódoknak (*Kocsis K. 1989*). Az így kapott értékek jóval közelebb állnak a becslésekhez mint a népszámlálási adatok, s a módszer vitathatósága ellenére hitelesebbnek tűnik a népszámlálásoknál. Természetesen a nemzetiségek szervezetei is ezeket az adatokat fogadják el valószerűbbeknek.

Az 1980-as tanácsi felmérés alapján is nyilvánvaló, hogy a Hegyhát nyugati részének már nincs jelentős német kisebbsége (*46. ábra*). Mindössze Hetvehely őrizte meg ezen a területen németiségét, s két településen, Hegyhátmárocon és Barátúron haladta meg arányuk a 31%-ot. Néhány községben, pl. Gödrében, Tormáson, Mágocson, Bikalon, Alsómocsoládon, eléri a nemzetiségi lakosság az 1/5 részt, máshol sajnos jelentéktelenné vált. Ezt az alacsonyabb arányszámot a kitelepítések okozhatták elsősorban, hiszen Baranyán belül itt volt a legerőteljesebb mérvű a németek elűzése, s ez a folyamat okozhatott egy olyan lélektani gátat, hogy még ezzel a módszerrel sem vállalták sokan német identitásukat (*46. ábra*).

30km

46.ábra A németek százalékos aránya és lélekszáma Baranya és Tolna megyében az 1980.évi tanácsi minősítés alapján

Pécs közvetlen környékén számos alacsony százalékot birtokló települést fedezhetünk fel. Ezekben a falvakban nem a kitelepítések okozta traumára kell gyanakodnunk, hanem arról van szó, hogy ezekben eredendően a délszláv kisebbségek játszottak nagyobb szerepet, s ezért végezték el bennük a tanácsfi felmérést. S így a németség ezekben soha nem játszott korábban nagy szerepet, az arányszámok tehát ezt a kisebb jelentőséget tükrözik vissza (46. ábra).

Ennél jóval öröndetesebb Baranya ÉK-K-i részének etnikai szerkezete. Itt nagy területeken megmaradt a jelentős német kisebbség, 29 településen 41% feletti a részarányuk, s 21-ben pedig ők alkotják a többséget (46. ábra). Egészen egyedülálló módon Liptódon 91, Óbányán 93, Ófalun pedig 97% a németek aránya, s ez országos viszonylatban, minden nemzetiséget figyelembe véve a legmagasabb arány.

31%-nál magasabb lélekszámmal rendelkezik többek között ebben a térségben Bár, Lánycsók, Romonya, Borjád, Lippó, Márók. Tehát összehasonlítva Tolna megye szakadozott, sok helyen teljesen hiányzó németségével szemben Baranya sokkal jobban megőrizte nemzetiségi lakosságát (Szenyéri Z. 1998).

A magyarázat ismét a terület településszerkezetében rejlik. A magas arányú kisebbséggel rendelkező falvak többsége, 2/3-a az 1000 főnél kisebbekhez tartozik, 14 esetben (46%) a lakosság még az 500 főt sem éri el. **Szűkebb közösségek alkalmasabbak az anyanyelv ápolására**, ekkora német többség nem kényszeríti ki annyira a kétnyelvűség kialakulását. Következtetéseinket a makrotérszerkezeti adatok is alátámasztják. A *Krajkó Gy.* által leírt négy nagy hazai térszerkezeti egység (*Id. Tóth J. 1997*) közül itt jóval átlag alatti - 58% - a városi népesség aránya. Emellett **Baranyában a falvak átlagos lélekszáma sem éri el az országos átlagot**, hiszen hazánkban 1300 fő az átlagos településlétszám, e megyében pedig még a 900 főt sem éri el (*Tóth J. 1997*).

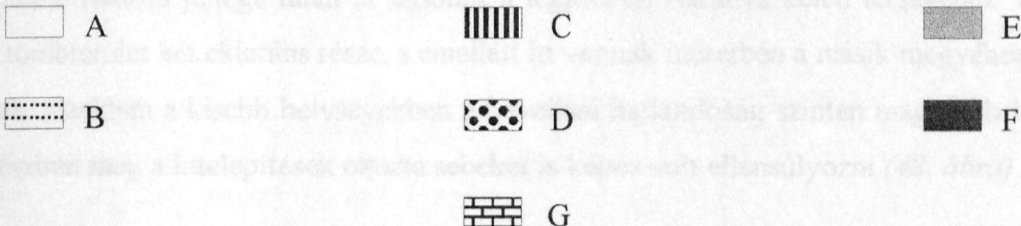
Ha az 1980-as tanácsfi minősítés adatait kategóriánként nézzük, már nem annyira kedvezőek a németek szempontjából a kapott értékek. Csak a svábok 58%-a tartozott az egyértelműen nemzetiségiek közé, 20,4%-uk pedig a harmadik csoportba, tehát akár magyaroknak is lehet őket tartani. Az egykori Mohácsi járás területén 74% a biztosan német kulturális igényűek aránya, tehát a tömbterületen belül nagyobb a nyelvi kohézió mint a megye más területein (*Hoóz I. - Kepecs J. - Klinger A. 1985*).

Az összefüggő nemzetiségi területen a lakosság identitástudata is nagyobb, sokkal inkább ragaszkodnak származásukhoz, szívesebben vallják be hovatarozásukat.. Ennek az a bizonyítéka, hogy kisebbek a népszámlálások anyanyelvi adatai és a tanácsi felmérés eredményei közötti különbségek. Az ilyen településeken általában még kétszeres differenciák sem nagyon adódnak, pl. Székelyszabar, Szűr, Pécsdevecser, Óbánya, Ófalu esetében. Ugyanakkor Szentlászló és Gyód is 40% felett volt a tanácsi minősítés alapján, s e falvakban 47-szeres, 314-szeres(!) különbségekkel találkozunk, igaz, ezek az összefüggő sváb zónától távol vannak. A megye etnikailag kompakt részén még a nagyobb települések lakói is szívesebben tettek tanúságot anyanyelvük mellett, hiszen Sombereknél csak 1,66-szoros, Mecseknádasdnál 1,88-os különbözetet találunk. Ráadásul a megye keleti térségét – mint korábban kiderült – a kitelepítések sem érintették akkora súllyal, tehát valóban élt ezekben a településekben olyan népesség, amely vállalhatta nemzetiségi gyökereit (47. ábra).

A minősítés alapján kisebb német lakossággal rendelkező községekben szintén jóval nagyobb eltéréseket fedezhetünk fel. Szentlőrincen 22-szeres, Szulimánban 10-szeres, Hegyhátmarócon 45-szörös, Abaligeten 150-szeres(!) túlsúlyt találunk a népszámlálási adatokhoz viszonyítva. Ezek a helységek ugyanakkor nem Baranya "német" felében helyezkednek el, hanem annak nyugati, ÉNy-i részén, messze a többségi területtől. Összességében az összefüggő tömbterületen az 1000 főnél nem népesebb településeken voltak általában a legkisebb eltérések a kétféle adatbázis között, itt a legnagyobb a német kisebbség azonosságtudata.

A hivatalos népszámlálási adatok abszurditását bizonyítja az is, hogy több mint egy tucat tanácsi felmérésben szereplő baranyai településen ezek alapján egyáltalán nem éltek német anyanyelvűek. Így aztán hányadost ezekben a falvakban nem képezhettünk, de a térképi ábrázolás végett külön jelzést kaptak (47. ábra). Különösen a Hegyhát területén fordultak elő szép számmal az ilyen típusú helységek, ide tartozott többek között Baranyajenő, Csebény, Ibafa, Magyarlukafa, Oroszló.

Tolna megye 54 községében végezték el ezt a felmérést, s a kapott adatok itt is jóval felülmúlják a népszámlálások következtetéseit. A települések több mint felében tíznél kevesebben vallották magukat még 1980-ban is hivatalosan németnek, bár anyanyelvüket többen vállalták. Természetesen a kitelepítések és a felerősödött asszimiláció hatására a tanácsi felmérés százaléakai szinte mindenütt az 1941-es adatok alatt maradnak.

**47.ábra Az 1980.évi tanácsai felmérés és népszámlálás differenciái
Baranya megyében**

A= a tanácsi felmérésben nem szereplő települések B= 1,1-3-szoros eltérés a tanácsi felmérés javára C= 3,1-5-szörös eltérés a tanácsi felmérés javára D= 5,1-10-szeres eltérés a tanácsi felmérés javára E= 10,1-30-szoros eltérés a tanácsi felmérés javára F= 30,1-szeresnél nagyobb eltérés a tanácsi felmérés javára G= 1980-ban nem volt német anyanyelvű, hányados nem képezhető

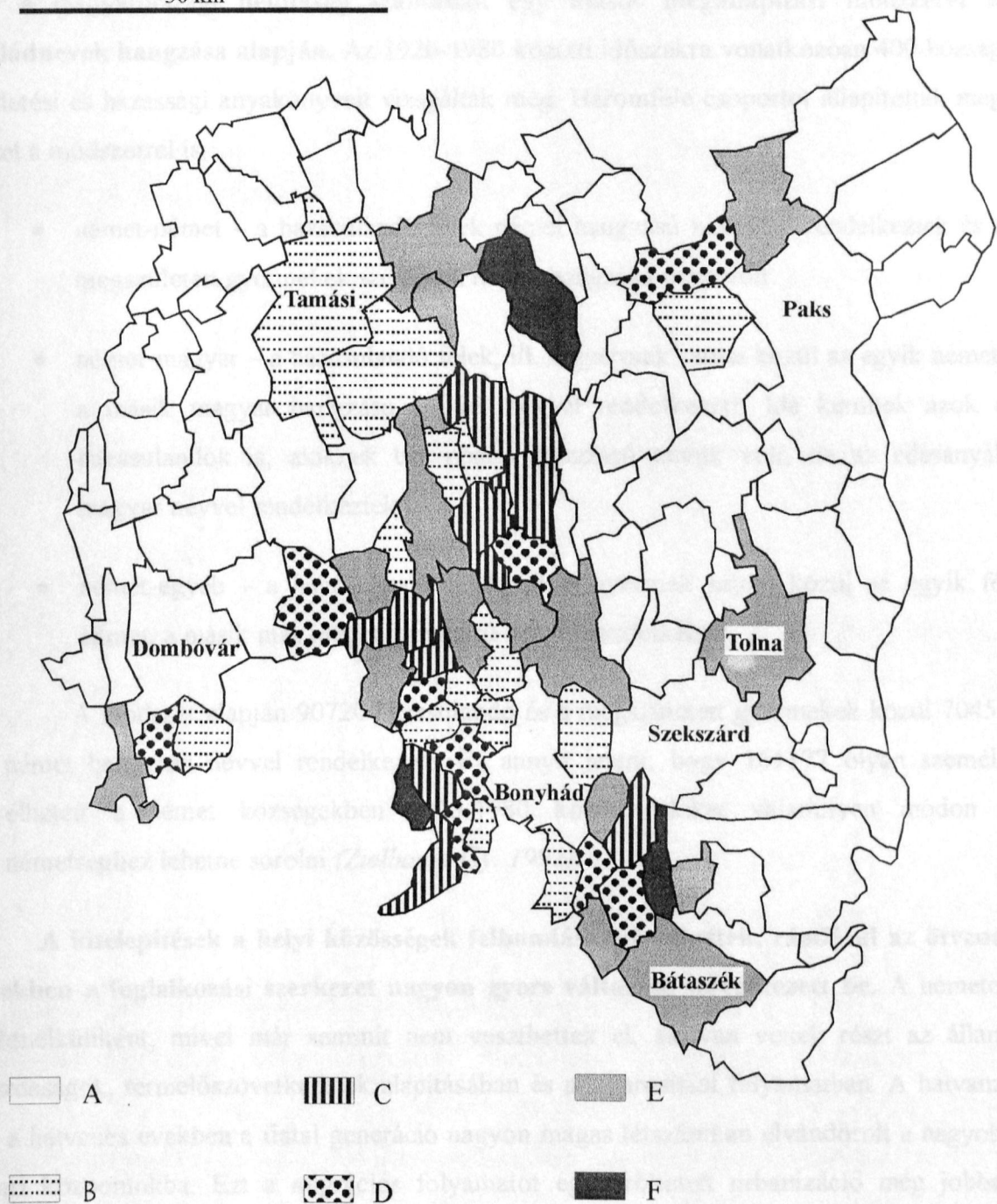
Páriban és Györkönyben a német kulturális igényű lakosság aránya meghaladta a 60%-ot, 8 településen a 30%-ot, további 14 helyen 20 és 30% közötti. Megszűnt a Tolnai-Hegyhát déli részének, s a Völgyiségnek az eddigi eléggé zárt nemzetiségi tömbje, pedig itt még 1941-ben sorakoztak a 90% feletti német aránnyal rendelkező falvak. A legjobban Aparhant, Bataapáti, Diósberény, Kismányok, Mórág, Murga, Pári, Nagymányok, Szakadát őrizte meg német lakóit, de néhány községben minimálisra csökkent a lélekszámuk (46. ábra).

Néhány olyan falu jobban megőrizte németiségét, ahol eredetileg, az 1940-es években nem olyan nagy lakossággal képviseltették magukat a nemzetiségek. Ide tartozott Györköny, Mözs, Gyöng, Hőgyész és Tolna. Ez utóbbi három helységben él Báticasék és Nagymányok mellett a legnagyobb német kisebbség: mind az öt helyen 1000 főt meghaladja a létszámuk. Baranyához képest ebben a megyében azért kisebbek voltak a szélsőségek, a falvak zömmel a 10-30% közötti két kategóriában helyezkedtek el. Ez is bizonyítja, hogy Tolnát a kitelepítések pusztítása jobban érintette, hiszen egyszerűen e helyeken nem élhettek olyan nagy arányban a németiségüket vállalók (46. ábra).

A kétféle adatbázist összevetve a kapott hányados értékek is kevesebb különbségről árulkodnak. Alig akadt minimális differenciát mutató település, de 30-szorosnál nagyobb eltérést is ritkán lehetett tapasztalni. A legkisebb különbségek jobbára a Tolnai-Hegyhát ÉNy-i részén és a Völgyiség középső területén adódtak, annak megfelelően, hogy a településstruktúra jellege talán itt hasonlít a legjobban Baranya keleti térségéhez. Ez volt a régi tömbterület két eklatáns része, s emellett itt vannak méretben a másik megyéhez hasonló falvak. Ezekben a kisebb helységekben a bevallási hajlandóság szintén magasabb lehetett, s ez részben még a kitelepítések okozta sebeket is képes volt ellensúlyozni (48. ábra).

A hivatalos népszámlálási adatok mindkét megyében arról tanúskodnak, hogy nőtt az anyanyelv és a nemzetiség bevallására a hajlandóság az elmúlt évtizedekben. Baranyában a német anyanyelvet 2,5-szer többen jelölték meg sajátjuknak 1990-ben mint 1949-ben. Tolnában nem volt ekkora súlyú az emelkedés, mert ott még az 1,5-szöröst sem érte el a német anyanyelvűek gyarapodása. A nemzetiség vállalása még erőteljesebb volt ez is bizonyítja, hogy a németek elűzése óta eltelt időtávval a görcsök oldódtak, kevesebben emlékeznek már arra a törvénytelenségre, ahogy korábban a nemzetiségi adatokat a kitelepítések lebonyolításához felhasználták. Baranyában 33,7-szer vállalták többen 1990-ben német nemzetiségüket mint 40 évvel korábban, Tolnában is több mint 9-szeres volt a német nemzetiségűek létszámának emelkedése (28. és 29. táblázat).

30 km

48.ábra Az 1980.évi tanácsi felmérés és népszámlálás differenciái Tolna megyében

A= a tanácsi felmérésben nem szereplő települések B= 1,1-3-szörös eltérés a tanácsi felmérés javára C= 3,1-5-szörös eltérés a tanácsi felmérés javára D= 5,1-10-szeres eltérés a tanácsi felmérés javára E= 10,1-30-szoros eltérés a tanácsi felmérés javára F= 30,1-szeresnél nagyobb eltérés a tanácsi felmérés javára

Szintén a népszámlálások adatainak elfogadhatatlansága miatt dolgozta ki *Zielbauer Gy.* a magyarországi **németség számának egy másik megállapítási módszerét a családnevek hangzása alapján.** Az 1920-1980 közötti időszakra vonatkozóan 400 község születési és házassági anyakönyveit vizsgálták meg. Háromféle csoportot állapítottak meg ezzel a módszerrel is:

- német-német – a házasulandó felek német hangzású nevekkal rendelkeztek és a megszületett gyermekek szüleinek német hangzású neve volt
- német-magyar – a házasulandó felek, ill. a gyermek szülei közül az egyik német, a másik magyar hangzású családi névvel rendelkezett. Ide kerültek azok a házasulandók is, akiknek bár német hangzású nevük volt, de az édesanyák magyar névvel rendelkeztek
- német-egyéb – a házasulandó felek, ill. a gyermek szülei közül az egyik fél német, a másik más idegen hangzású névvel rendelkezett

A módszer alapján 90720 házasulandó és a megszületett gyermekek közül 70457 német hangzású névvel rendelkezett. Ez annyit jelent, hogy 161177 olyan személy élhetett a német községekben 1945-1980 között, akiket valamilyen módon a néemetséghez lehetne sorolni (*Zielbauer Gy. 1992*).

A kitelepítések a helyi közösségek felbomlásához vezettek, ráadásul az ötvenes években a foglalkozási szerkezet nagyon gyors változása következett be. A németek földnélküliként, mivel már semmit nem veszthettek el, aktívan vettek részt az állami gazdaságok, termelőszövetkezetek alapításában és az iparosítási folyamatban. A hatvanas és a hetvenes években a fiatal generáció nagyon magas létszámban elvándorolt a nagyobb ipari központokba. Ezt a migrációs folyamatot egy erőltetett urbanizáció még jobban felerősítette, egyúttal vidéken egy erőteljes centralizáció valósult meg. Így **rendkívüli mértékben károsodott a kis településeken alapuló baranyai településstruktúra,** hiszen a fejlődés kizárólag a központi településeken következett be, az alárendelt partnertelepüléseken pedig szinte semmi pozitív változás nem történt (*Aubert A. 1997*).

A kutatások Baranyában ötféle településtípust állapítottak meg (Aubert A. 1997):

- Központi falvak jó alapellátottsággal, ide tartozik többek között Mágocs is.
- Viszonylag sűrűn lakott települések kedvező mezőgazdasági adottságokkal, e típusba tartozó, főleg németek által lakott települések elsősorban Mohács környékén találhatók
- Kedvezőtlen agrárfeltételekkel rendelkező falvak, főleg a városok agglomerációjában, Pécs és Komló körzetében találhatók a németek által lakott ilyen települések.
- Kisfalvak csökkenő népességszámmal, hátrányos mezőgazdasági vagy mezőgazdasági és ipari adottságokkal, ilyeneket főleg a Zselicben és a Geresdi-dombságon lehet találni.
- Kis- és törpefalvak gyorsan csökkenő lakosságszámmal, hátrányos agrárgazdasági feltételekkel, ezek általában Baranya déli és nyugati részén fordulnak elő.

A hetvenes évektől bekövetkező viszonylagos fejlődés tehát csak a települések nagyon kicsi hányadát érintette, ugyanakkor a centralizációs folyamat a nyolcvanas években az extenzív források kimerülése következtében lelassult, a szocialista iparosítás abbamaradt. A negatív hatások következményeként eddigre **néhány településen a migráció extrémén előregedett népességszerkezetet alakított ki**, ami egyrészt a lakosság számának zsugorodásához, másrészt a népesség majdnem teljes kicserélődéséhez vezetett. Ilyen folyamat figyelhető meg pl. a Mecsekben található Ófaluban és Szűrön, ill. a Geresdi-dombságban fekvő Liptódon és Kisnyáradon. Az eredeti népesség távozásával kétes egzisztenciával rendelkező családok települtek be – pl. Liptódon és Monyoródon –, akik destruktív magatartásukkal a még működő falusi közösségeket is szétzilálták (Aubert A. 1997).

Csak remélni lehet, hogy a növekvő urbanizáció, a falusi közösségek felbomlása, a foglalkozási átrétegződés felgyorsulása nem fogja hazánk talán utolsó összefüggő kisebbségi területét is felbomlasztani.

7.2. A némettség társadalmi-gazdasági helyzete Baranyában és Tolnában az ezredfordulón kérdőíves felmérés alapján

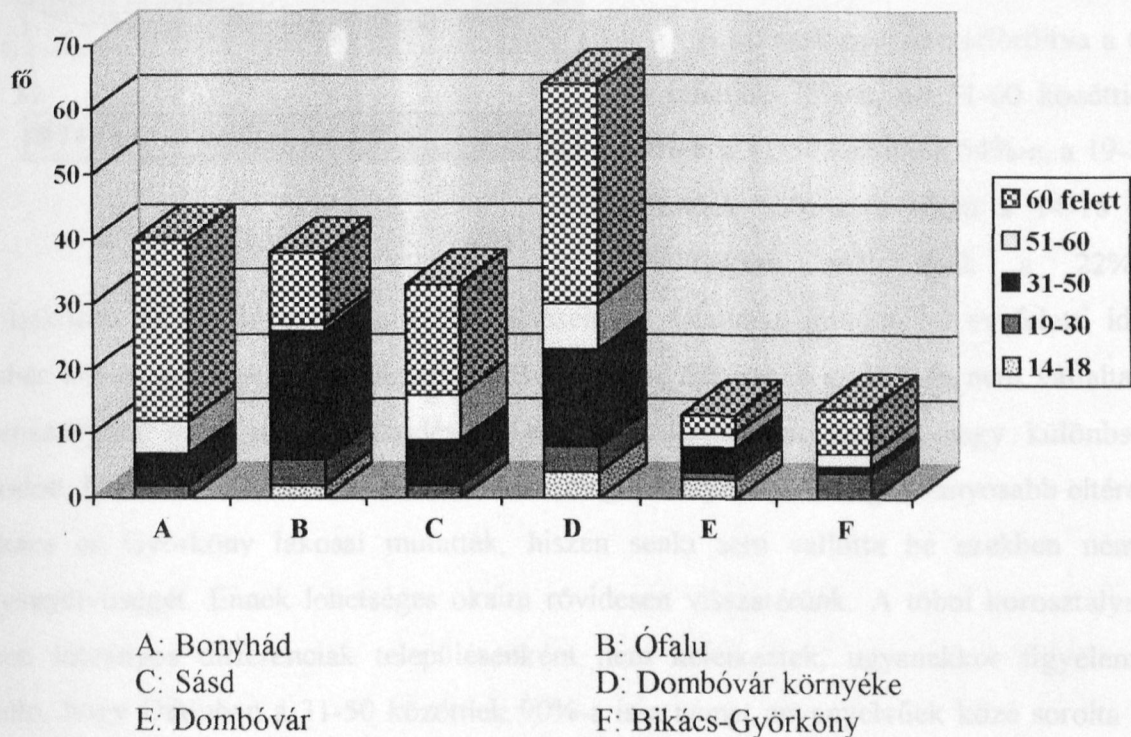
7.2.1. A kérdőívezés céljai, a lebonyolítás módszerei

Korábbi kutatásaink során németekkel készített tolnai és baranyai beszélgetések alkalmával mi is próbáltunk informálódni a helyi német nemzetiség számát illetően. Kisebb települések esetén, ahol a falu lakói mindenkit személyesen ismertek, könnyebb volt eredményhez jutni. Nagyobb helységek esetén mi is erős kételkedéssel fogadtuk a helyi becsléseket. Amikor arra kérdeztünk rá egyenesen, hogy kit tekintenek németnek, a helyiek számára is jóval fontosabbnak tűnt a származás kérdése, mint a német nyelv bármilyen szintű ismerete. Ezért rokonszenvezünk a *Hoóz-féle* és a *Zielbauer-féle* adatszerzési módszerekkel is, mert mindegyik tevékenyen épített a származásra, s nem elégedett meg az önbevallás és az önmeghatározás sok külső szemponttól erősen függő módszerével (*Szenyéri Z. 2000*).

Mindezen kérdőjelek és ellentmondások miatt határoztuk el, hogy saját eszközökkel, empirikusan, a kérdőíves felmérés módszerét alkalmazva próbálunk adatokat gyűjteni a tolnai és baranyai némettség XX. század végi társadalmi-gazdasági helyzetére vonatkozóan. **Mintatelepüléseket választottunk ki**, amelyek megfelelően reprezentálják az itteni németeket. Dombóvárra, Sásdra, Bonyhádra azért esett a választásunk, mert mindhárom helység város, de a kitelepítéseket megelőzően és azóta is eltérő arányokban éltek bennük németek. Kiindulási hipotézisünk alapján a települések típusa, lélekszáma, a németek egykori és jelenlegi arányszámai hatással vannak a válaszokra. Vizsgálódásaink a Dombóvár környéki falvakra is kiterjedtek, főleg Kaposszekcső és Csikóstóttós számítottak bázisoknak. Utóbbiak olyan falvak, amelyek a németek elűzése előtt német többségűnek számítottak, de mindenkor jelentős volt a magyarság is ezekben (*L. melléklet: kérdőív*).

A kérdőívezés Bonyhádon a helyi múzeum munkatársainak segítségével valósult meg, míg a többi helységben a helyi önkormányzatok hivatalnokai segítettek. **Az adatgyűjtésnél próbáltunk arra törekedni, hogy az egyes korcsoportok egyformán reprezentáltak legyenek, de ez nem tökéletesen sikerült.** A megkérdezettek döntő többségben 60 éven felüliek voltak, egyedül Dombóváron sikerült a fiatalabb generációk

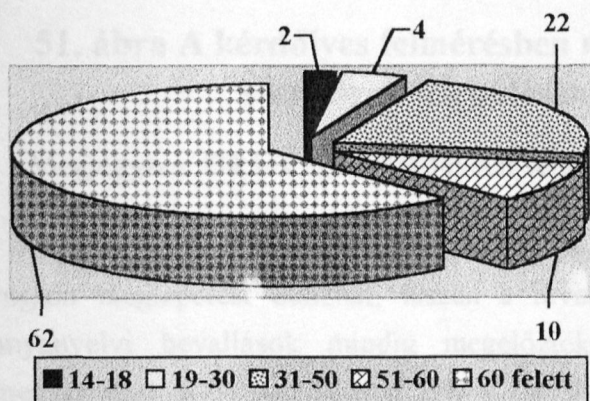
tagjai közül többekkel a kérdőíveket kitöltetni. A Dombóvár környéki falvakban 53%, Sásdon 52% volt a 60 év feletti válaszadók részaránya, Bonyhádon még többen kerültek ki ebből a korosztályból (75%), míg Dombóváron az ő 23%-os részvételük arányosabb kormegoszlást eredményezett a felmérésben résztvevő személyek között. Ez az aránytalanság feltehetően abból adódott, hogy az instrukcióink alapján a kérdéseket németeknek kellett feltenni, s a kérdező biztosok ebben a generációban tudták leginkább egyértelműen eldönteni, hogy valóban németekről van-e szó. Emellett véleményünk szerint ez a korosztály a legnyitottabb, a legközlékenyebb, ők vállalkoznak a válaszadásra a legkönnyebben. 14 év alatti megkérdezett nem is sikerült találnunk, pedig eredetileg ezzel a korosztállyal is számoltunk (49. ábra). Nemek szerint már jóval arányosabb volt a válaszadók megoszlása, hiszen 58%-uk volt nő. Ez a minimális nőtöbbség is elsősorban a kormegoszlásból keletkezhetett, hiszen közzismerten a 60 év feletti körében egyre erősödő többséget alkotnak a nők.

49. ábra A kérdőíves felmérésben részt vett személyek megoszlása korcsoportonként

7.2.2. A válaszadók identitástudata, anyanyelvi és nemzetiségi hovatartozása

Német anyanyelvüként a válaszadók 62%-a határozta meg önmagát. A német anyanyelvüket vállalóknál különösen domináns a 60 év felettiak részesedése. Az igennel válaszolók majdnem 2/3-a (62%) ebből a generációból került ki. Ez az arány felülmúlja a megkérdezettek körében elfoglalt szerepüket. Az ellenkező oldalon a 31-50 közötti korcsoportnál, s a náluk fiatalabbaknál mindenütt alacsonyabb volt a magukat német anyanyelvüként definiálók aránya mint a felmérésben játszott szerepük. Tehát várakozásainknak megfelelően **az életkor előrehaladtával egyre többen vállalták német anyanyelvüket (50. ábra).**

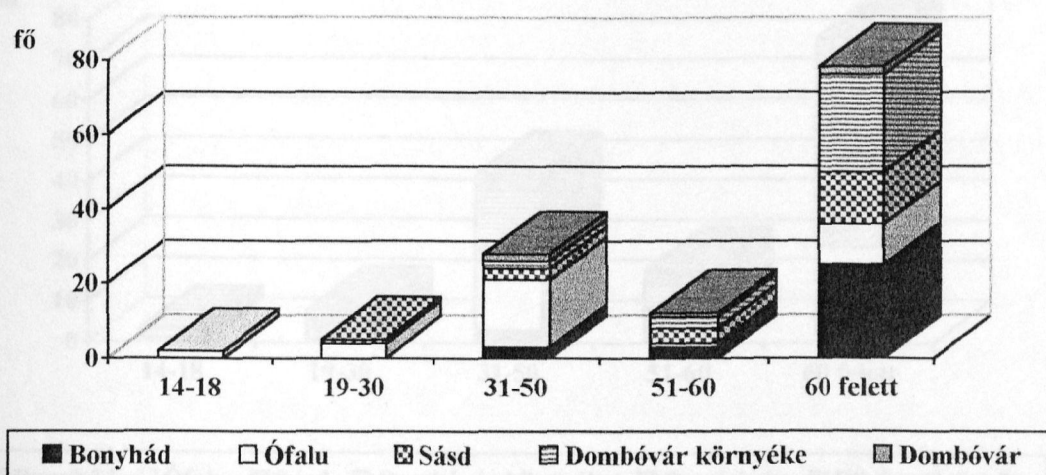

50. ábra

A kérdőíves felmérésben magukat német anyanyelvűnek vallók megoszlása korcsoportonként (%)

A számok nyelvére lefordítva a 60 év felettiak 78%-a, az 51-60 közöttiek 50%-a, a 31-50 közöttiek 54%-a, a 19-30 közöttiek 29%-a, s végül a 14-18 év közöttieknek már csak a 22%-a

nyilatkozott német anyanyelvéről. Településenként Ófaluban minden 60 év feletti idős ember német anyanyelvűnek bizonyult, Bonyhádon, Sásdon is csak 3 fő nem vállalta a korosztályból ilyen irányú kötődését. Dombóvár környékén viszont nagy különbség adódott, hiszen a 34 főből 8-an nem tartották magukat ilyennek. A leglátványosabb eltérést Bikács és Györköny lakosai mutatták, hiszen senki sem vallotta be ezekben német anyanyelvűségét. Ennek lehetséges okaira rövidesen visszatérünk. A többi korosztálynál ilyen látványos differenciák településenként nem keletkeztek, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Ófaluban a 31-50 közöttiek 90%-a is a német anyanyelvűek közé sorolta be önmagát (51. ábra).

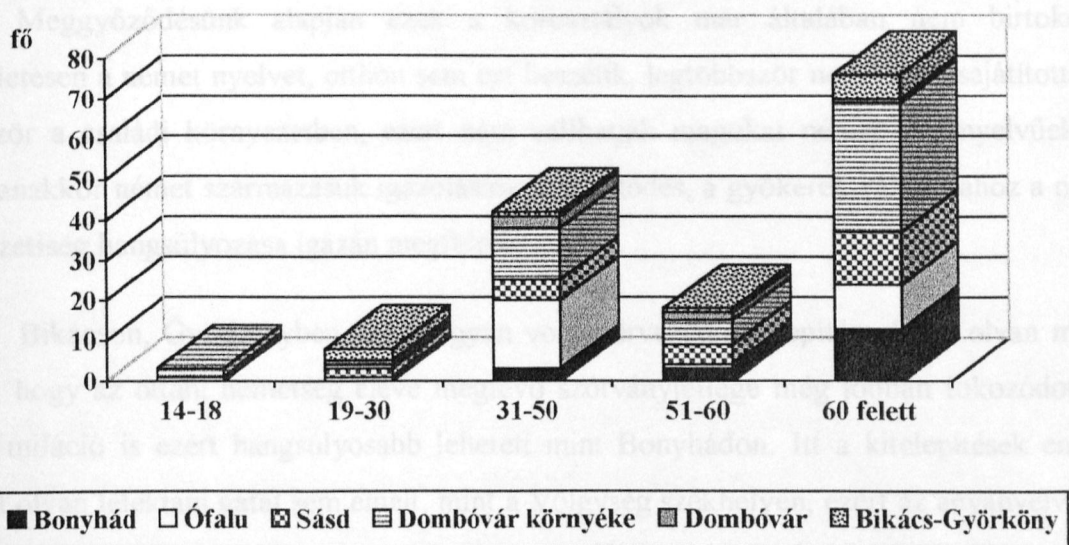

51. ábra A kérdőíves felmérésben magukat német anyanyelvűnek valló személyek településenkénti megoszlása (fő)

Megjegyzés: Bikácson, Györkönyben senki nem vallotta magát német anyanyelvűnek

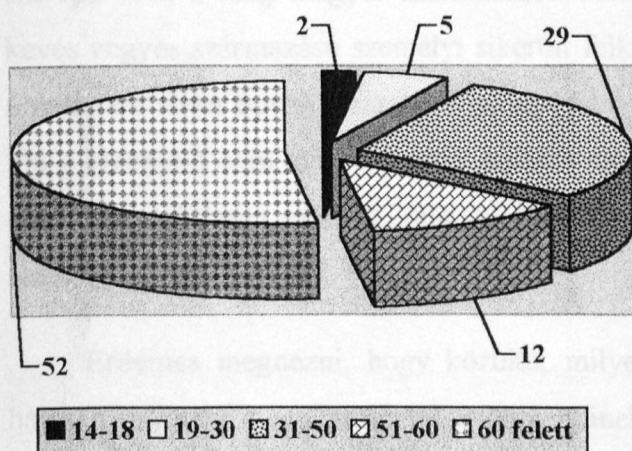
A válaszadók 73%-a, 147 fő határozta meg önmagát német nemzetiségűként. Ez az adat rögtön meglepetést okozhat, hiszen a hivatalos népszámlálások alkalmával eddig az anyanyelvi bevallások mindig megelőzték a nemzetiség vállalását. Bonyhádon a megkérdezettek 64%-a, Sásdon 76%-a, Dombóváron 54%-a, Dombóvár körzetében 84%-a tartotta magát német nemzetiségűnek. Tehát Dombóváron és a város környékén az előzetes várakozásaink ellenére messze többen bizonyultak német nemzetiségűeknek mint anyanyelvűeknek, míg a legkisebb eltérés az előző kérdéshez képest Bikács-Györkönyben alakult ki, hiszen az ottaniak 78%-a német nemzetiségűnek definiálta önmagát. Sásdon ez az érték csak minimálisan volt kisebb a német anyanyelvűek részarányánál, egyedül a Völgység székhelyén igazolódott előzetes prekoncepciónk (52. ábra).

Véleményünk alapján ezt a várost érintette a megvizsgált települések közül a kitelepítések traumája a legsúlyosabban, s bizonyára ennek emléke a fiatalabb generációkra is áthagyományozódott. A többi helységben ilyen mértékben ez a folyamat – legalábbis lelkiekben – nem érvényesült, hiszen Sásd, Dombóvár, vagy a Dombóvár környéki falvak egy része eredetileg sem volt dominánsan német, így a fiatalok erőteljesebben hangsúlyozták német nemzetiségi kötődésüket.

52. ábra A kérdőíves felmérésben magukat német nemzetiségűnek valló személyek településenkénti megoszlása (fő)

Főleg a 31-50 közöttieknél tapasztalható mindez, hiszen a nemzetiségüket vállalók 29%-a az ő körükből került ki, s ennél 3%-kal alacsonyabban reprezentáltak voltak az összes megkérdezett között. A 19-30 közöttiek majdnem fele szintén hangsúlyozta német nemzetiségét, sőt a fiatalabbak 1/3-a szintén ilyennek bizonyult. Ezek az utóbbi arányok jelentősen felülmúlják e nemzedékek anyanyelvi bevételeit (53. ábra).

53. ábra
A kérdőíves felmérésben magukat német nemzetiségűnek valló személyek megoszlása korcsoportonként (%)

Meggyőződésünk alapján ezek a korosztályok már általában nem birtokolják tökéletesen a német nyelvet, otthon sem ezt beszélik, legtöbbször nem is ezt sajátították el először a családi környezetben, ezért nem vallhatják magukat német anyanyelvűeknek. Ugyanakkor német származásuk igazolásához, a kötődés, a gyökerek vállalásához a német nemzetiség hangsúlyozása igazán megfelelő.

Bikácson, Györkönyben pedig ugyan volt szervezett kitelepítés, de ez olyan mérvű volt, hogy az ottani németiség eleve meglévő szórványjellege még jobban fokozódott, az asszimiláció is ezért hangsúlyosabb lehetett mint Bonyhádon. Itt a kitelepítések emléke ezért olyan lélektani gátat sem emelt, mint a Völgyesség székhelyén, ezért az anyanyelvi és a nemzetiségi vállalás közötti antagonizmus ebben a két helységben bizonyult a legnagyobbaknak. **Kutatásaink alapján tehát úgy tűnik, a trend megfordult, a német nemzetiség vállalása megelőzheti az anyanyelvet.** Sajnos a népszámlálási eredmények feldolgozása még most kezdődött el, így következtetéseket az országos adatokkal összehasonlítva egyelőre nem tudunk tenni.

7.2.3. A felmérésben részt vettek származása, nyelvismerete

A hatodik kérdésünkkel a megkérdezettek származását igyekeztük megtudakolni. Mivel a mintatelepülések térségében a székelyek és a felvidékiek letelepítésének nagy szerepe volt, a félig magyar származáson belül ezeket külön feltüntettük. Sajnos eléggé kevés vegyes származású személyt sikerült felkutatnunk, pedig sok következtetés számára a nagyobb ilyen típusú mintavétel előnyösebb lett volna. Mindössze 14 fő, a válaszolók 7%-a bizonyult nem teljesen német eredetű személynek. Közülük 2-2 esetben az apa és az anya volt felvidéki eredetű, míg 1-1 alkalommal az édesanya és az édesapa székely származásúnak minősült.

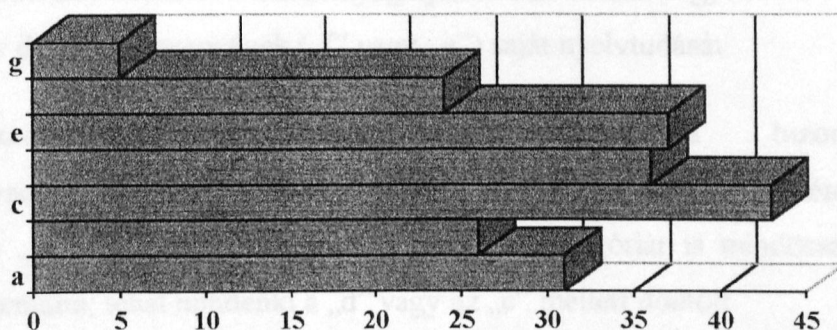
Érdeemes megnézni, hogy közülük milyen fokú identitásvállalás érvényesül. Csak hárman vallották magukat német anyanyelvűnek (21%), azonban német nemzetiségűeknek heten (50%) definiálták magukat. Tehát várakozásainknak megfelelően **a németiséghez való kötődés az ő körükben nem lehet olyan erős, mint a csak német felmenőkkel rendelkezőknél, de az is látható, hogy a nemzetiségi bevallások náluk is jóval megelőzik az anyanyelvűeket.** Az egyéni bevalláson alapuló módszerek – így a

népszámlálás – fogyatékoságait azzal tudjuk még erősebben bizonyítani, hogyha a vegyes származásúak közléseit még mélyebben elemezzük.

Hét esetben a közlések alapján az édesanya volt német származású, ennek ellenére egyik kérdezett sem tartotta magát német anyanyelvűnek! A 14-18 év közötti és az e feletti összes korcsoport érintett volt az ilyen típusú önmeghatározásban, tehát még csak azt sem lehet állítani, hogy a vegyes származásúaknál az életkor egyértelműen determináns lenne, s ennek előrehaladtával a nemzetiségi-anyanyelvi kötődés erősödne. Fordított példák is adódtak, hiszen az egyik 60 év feletti kaposszekcsői lakos esetében az anya volt a magyar, mégis német anyanyelvűnek és nemzetiségűnek tartotta magát, s Ófaluban is az egyik hasonló korú megkérdezett ugyanígy vélekedett saját származásáról. Nem véletlen tehát, hogy ilyen kevés vegyes származású lakost sikerült kikérdeznünk, hiszen a helyi kisebbségi önkormányzatok, polgármesteri hivatalok igyekeztek a „biztos” német lakosokat megkeresni a kérdőívek kitöltéséhez.

A nemzetiségi lét egyik legfontosabb – bár nem elengedhetetlen – ismérve a nyelvismeret szintje. Ezt is megpróbáltuk hét fokozatban megtudakolni. Az első két lehetőség a német nyelv jobb birtoklását fejezte ki, de még a harmadik lehetőség is a teljes kétnyelvűséget bizonyította. A negyedik és az ötödik variáció már a magyar nyelv elsődlegessége mellett szólt, s a hatodik és a hetedik fokozat pedig már a német nyelv másodlagos vagy teljesen hiányzó szerepének a tükröképét adhatja. Előzetes várakozásaink alapján az életkor előrehaladtával egyre jobb német nyelvtudást feltételeztünk, s a fiatalabb generációknál alig vártuk el nemzetiségi nyelvük kimagasló birtoklását.

Ha összesítjük a válaszokat, a legnépszerűbb választási lehetőség a „c” volt, a teljes kétnyelvűség mellett örömről 43 személy tett hitet, s az ezt megjelölők közül csak 15 fő volt 60 év feletti. „A”-t 31-en karikáztak be, „b”-t pedig 26-an, ez a válaszadók 15, ill. 13%-át jelentette. Az első csoportban azonban csak kettő, a másodikban is csak négy olyan személy akadt, aki nem töltötte be 60. életévét. „D” választ 36 személy adott, „e”-t 37 fő, ezek a válaszok tehát szintén dominánsak voltak. Csak 24 megkérdezett választott „f” lehetőséget, s csupán 5 fő a legutolsót. Németül egyáltalán nem tudó emberek csak a fiatalok köréből (30 év alatt) kerültek ki, s egyedül a Dombóvár környéki falvakban nyilatkoztak idősebbek a minimális szint („f”) mellett (54. ábra).

fő

- a, Németül beszédben és írásban is jobban fejezem magam ki mint magyarul
- b, Németül beszédben jobban fejezem magamat ki mint magyarul
- c, Németül is tökéletesen beszélek, de magyarul jobban fejezem ki magam
- d, Nagyon jól beszélek németül, de a magyar nyelv sokkal jobban megy
- e, Elég jól tudok németül, de nem mondanám nyelvtudásom tökéletesnek
- f, Csak keveset tudok németül, alig értetem meg magam
- g, Egyáltalán nem tudok németül

54. ábra A kérdőíves felmérésben részt vett személyek megoszlása a nyelvtudásuk szintje alapján (fő)

A Dombóvár környéki falvakban 18 válasz tartozott az első három csoportba, de jellemző módon beszédben és írásban csak egy fő jelölte meg a németet jobbnak, nyolcan legalább viszont németül jobban beszélnek. Típusosan a 18 személy közül tizenöt 60 év feletti volt, igazolva előzetes teóriánkat. A legtöbben a „d” és az „e” lehetőséget választották, míg a válaszadók ¼-e (15 fő) igen gyenge nyelvtudást bizonyított. E helységek közül nem mindegyik volt eredendően német többségű, pl. sok kérdőívet töltöttek ki Kocsolán, ráadásul a kisebb községekben a német nyelvoktatás színvonala sem lehetett nagyon magas az elmúlt évtizedekben. Így a nyelvtudás szintjének relatíve alacsonyabb értékeit könnyebben meg tudjuk érteni.

Dombóváron is hasonlóan alakultak a válaszok. hat fő tartozott az első három csoportba, s ebből a „c” volt a meghatározó itt is. négy fő adta a középkategóriát, s hárman tartoztak az „f” lehetőséget választók közé. Nagy eltérés azonban, hogy bár az 1-1 „a” és „b” válasz a 60 éven felüliekhez kötődik, addig a „c” választások mind a fiatalabbakhoz kapcsolódnak. Ez mindenképp a fejlettebb iskolastruktúra egyik bizonyítéka lehet, hiszen a város németsége még kisebb jelentőségű volt mint a környező falvakban.

Sásdon a megkérdezettek 39%-a választotta az első három válasz valamelyikét, s teljesen törvényszerűen kilencen közülük nyugdíjaskorúak voltak. Figyelemre méltó, hogy csak hat személy definiálta gyengének („f” vagy „g”) saját nyelvtudását.

A Bikács-Györkönyi megkérdezettek nyelvtudása bizonyult a legkiegyensúlyozottabbnak, hiszen bár öt személy a „b”-t jelölte meg sajátjaként, nem volt egyetlen „c” és „a” válasz sem. Emellett az alsó két kategóriát is mindössze egyetlen választás reprezentálta, tehát mindenki a „d” vagy az „e” mellett döntött.

A bonyhádiak nyelvtudása volt a városlakók közül a megkérdezetteket tekintve a legmagasabb színvonalú, hiszen 29-en „a”-t jelöltek be (mindenki egy kivétellel 60 éven felüli), öt fő a „b”-t, nyolc fő pedig a „c”-t. Utóbbiak között öt személy már nem a legidősebb generációhoz tartozott. Meggyőződésünk szerint a város gazdag német kulturális hagyományai, a német nyelv oktatásának sikeres és eredményes múltja is okozta ezt a magas arányt. Jellemzően az egy kivétel az „a” választ adóknál a 19-30 közötti korcsoporthoz tartozott.

Ófalu – mint a tanácsi felmérés elemzésénél is láttuk – külön típust képvisel, nem véletlenül választottuk az egyik mintatelepülésünknek. A válaszokban nem is csalatkoztunk, hiszen 28 fő (74%) az első három lehetőség közül választott. Ez árnyalatnyival még Bonyhád is felülmúlja. Ezen belül a legnagyobb szerepet a „c” válaszok játszották, ami azért is öröndetes, mert közülük egy fő kivételével mindenki 50 évnél fiatalabb volt, sőt akadt 14-18 év közötti is. Ebben a helységben bizonyára a mai napig a mindennapok szerves része a német nyelv, tehát itt nem elsősorban az iskolarendszer fejlettségét kell látni a nagyszerű nyelvismeret mögött. Csak egy személy választott az „f” ill. a „g” lehetőség közül, ez is a fenti jelzőt erősítette.

Összességében leszűrhetjük tapasztalatként, hogy **elsődlegesen az életkor determinálja a nyelvtudást**, hiszen az idősebbek nem az iskolapadban sajátították el a németet, hanem a legtöbben a falujukra jellemző valamilyen sváb dialektust beszéli. **Meghatározó lehet a németiség (s bármely nemzetiség) mai százalékos aránya**, ennek főleg Ófalu esetében láttuk kiemelkedően pozitív bizonyítékát, az ellenpéldát pedig Dombóvár környékén fedezhettük fel. **Harmadrészt a településtípus is releváns lehet**, a jobb iskolarendszer még ott is segíthet, ahol a németiség sosem játszott számszerűleg kimagasló szerepet, erre elsődlegesen Sásd, de Dombóvár is példát szolgáltatott.

A nyelvismeret szintjét tehát döntően meghatározza, hogy alkalomszerű-e, iskolapadhoz kötött-e a beszéd, vagy a mindennapok elengedhetetlen része. Nyolcadik kérdésünk ezért vonatkozott az otthoni nyelvhasználatra. Igazán meglepő adatok nem születtek. Bonyhádot és Ófalu kivéve csak 60 éven felüliek jelölték meg elsődlegesként a németet. Bonyhádon emellett akadt kettő 51-60 közötti személy is, Ófalu pedig újólag példázza különleges jellegét, hiszen a 31-50 év közöttiek közül 12 fő, sőt a még fiatalabbak közül is három fő a németet beszéli inkább otthon. Ófalu esetében ezeket a válaszokat a korábbi közlések alapján teljesen hitelesnek kell értékelnünk. Kérdőívünkön vegyes lehetőség nem szerepelt, ennek ellenére majd két tucatnyi válaszadó lábjegyzetként ezt rögzítette, sőt sokan közölték, hogy az idősebbekkel németül, a szüleikkel pedig magyarul kommunikálnak.

A 9. kérdésre adott feleletek megerősítették, hogy az idősebbek nyelvtudása egyáltalán nem iskolafüggő. Ófaluban mindenki tanult németül, de 4 évnél rövidebb ideig csak 60 év felettiek. A legtöbben 5-8 évig sajátíthatták el a németet. Hasonló arányok alakultak ki Bonyhádon is, azzal a különbséggel, hogy akadt „a” válasz is, érdekes módon mindketten 31-50 közöttiek voltak. Bikácson, Györkönyben sem akadt „a” válasz, s szintén a legtöbben az 5-8 évet jelölték be. Sásdon az idősebbek szinte egyáltalán nem tanulhattak németül, hiszen nem volt sosem dominánsan német település, s a nemzetiségi oktatás a korábbi tiltásnak megfelelően későn alakult ki. A Dombóvár menti községekben az „a” válasz volt az uralkodó, 25 fő ezt közölte, s nagyon tanulságos, hogy ebből 10 személy a 31-50 közöttiek közé tartozott. Tehát igazán 2 generáció szorult ki kényszerűen a legtöbb településen a német nyelv tanulásából.

A 10. és 11. egymással is összefüggő kérdések a gyermekek és az unokák nyelvtudásának szintjét tudakolták, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy megvizsgáljuk még egy aspektusból a nyelvet, a kultúra áthagyományozásának a mértékét. A válaszokat a 7. kérdéshez képest megpróbáltuk egyszerűsíteni. Igazán optimálisan számolva a „c” válaszok jelentették volna a pozitív fejleményt, hiszen a „d” lehetősége jóval kevésbé valószínű (*L. melléklet: kérdőív*).

Ehhez képest Sásd és a Dombóvár környéki falvak mutatták a legkevésbé jó eloszlást, hiszen sok volt az egyáltalán vagy alig kommunikáló gyermek. Dombóvár és Bikács már kiegyensúlyozottabb képet mutatott, de ezek az arányok a gyermekek kevesebb száma miatt talán nem eléggé meggyőzőek. Bonyhádon a legnagyobb meglepetést a

rengeteg „d” válasz okozta, ezt azért mértéktartással szabd csak elfogadnunk. Ófalu az igaz optimumot tükrözte, nem voltak szélsőségek, s majdnem mindenki a „c” választ adókhöz tartozott (30. táblázat).

30. táblázat A kérdőíves felmérésben részt vettek gyermekeinek nyelvtudása

	Dombóvár környéki falvak	Dombóvár	Sásd	Bikács-Györköny	Bonyhád	Ófalu
A	15	2	10	4	9	0
B	51	6	26	6	8	5
C	35	7	15	9	24	58
D	1	0	0	0	28	2

Megjegyzés: a betűk által jelölt minősítéseket l. a kérdőívnl

További következtetéseket vonhatunk le, ha csak a 31-50 közöttiek gyermekeit vizsgáljuk, hiszen így biztosabban fiatalabbakról kaphatunk információkat. Ezek alapján változatlanul fennállt Ófalu kiemelkedő kiegyensúlyozottsága, Dombóvár térségében és Sásdon találhattunk még kedvező válaszokat, míg Bonyhádon ezek a válaszok már jóval kevésbé biztatóak voltak (31. táblázat).

29. táblázat: A kérdőíves felmérésben részt vett 31-50 év közöttiek nyelvtudása

	Dombóvár környéki falvak	Dombóvár	Sásd	Bikács-Györköny	Bonyhád	Ófalu
A	6	1	3	0	5	0
B	10	1	5	0	0	2
C	10	3	4	0	4	41
D	0	0	0	0	3	0

Megjegyzés: a betűk által jelölt minősítéseket l. a kérdőívnl

Az unokák adatai is rejtettek tanulságokat, de itt az értékelésnél tekintetbe kell vennünk, hogy ők lehetnek egészen fiatalok, akár iskoláskor előtti, s körükben ezért eleve rosszabb nyelvtudási átlagokra lehetett számítani.

Ezt mérlegelve is Dombóvár térsége, Sásd, Bikács környéke lényegesen negatívabb képet mutattak, mint az előző kérdés esetében. Dombóvár arányai megfelelőek, bár ebben a városban kevesen rendelkeztek unokákkal. Bonyhád és Ófalu értékei egészen impozánsak voltak, a város esetében itt is sok a „d” megjelölés, amelyet tekintettel az

életkor esetleges korlátaira, még fokozottabb forráskritikával kell szemlélnünk (32. táblázat).

32. táblázat A kérdőíves felmérésben részt vettek unokáinak nyelvtudása

	Dombóvár környéki falvak	Dombóvár	Sásd	Bikács-Györköny	Bonyhád	Ófalu
A	40	5	12	15	12	2
B	25	2	11	6	4	11
C	32	5	6	3	22	19
D	0	0	1	0	9	0

Megjegyzés: a betűk által jelölt minősítéseket l. a kérdőívnél

Tehát a 10. és 11. kérdésre adott válaszok lényegében megfeleltek az előzetes várakozásainknak. Bonyhád és Ófalu adatai azonban meglepetést okoztak, s a két település igazi példát és reményt szolgáltatott arra, hogy a németiség a tágabb térségben is hosszú távon fennmaradhat.

7.2.4. Adalékok a „málenkij robot”-ról, a kitelepítésekről, kapcsolatok a kitelepített rokonokkal, a települések jelenlegi létszámának megállapítása becslésekkel

A 12., 13., 14., egymással is összefüggő kérdések főleg a megerősítés szándékával kerültek a kérdőívre. A vizsgált településekről empirikusan, interjúkészítéssel már szereztünk korábban adatokat, kíváncsiak voltunk, hogy ezeket további közlések megerősítik-e.

A kapott válaszok bizonyították ismét, mekkora traumával jártak együtt a kitelepítések. Az ófalui megkérdezettek sokszorosan elárulták ismét, hogy szervezett elűzés nem volt. Ennek ellenére a válaszadók 26%-ának családját érintette a tragédia. Ők tehát olyan felmenőkkel rendelkeznek, akik valószínűleg később vándorolhattak be a településre, esetleg pontosan azért, mert nem volt ebben a folyamatban érintett. Bonyhádon is sokakat érintett a németiség kiszállítása, s még nagyobbak lehettek a veszteségek, hiszen sokan 4-6 főben vagy ennél is nagyobb számban jelölték meg a pusztítás mértékét. Bikács érintettsége nem meglepő, Dombóvár térségében viszont talán a veszteségek kicsit alacsonyabbak a vártnál (33. táblázat).

33. táblázat A kérdőíves felmérésben részt vett személyek veszteségei a kitelepítések során

Kitelepítettek száma (fő)	Dombóvár környéki falvak	Dombóvár	Sásd	Bikács-Györköny	Bonyhád	Ófalu
0	29	0	3	3	15	28
1-3	29	8	25	11	10	10
4-6	2	1	3	0	6	0
6<	4	3	2	0	9	0

Sásd igen magas arány (94%) is bizonyítja, hogy ez a kényszerű exodus valóban a Hegyhát területén volt Baranyában a legintenzívebb, s ez alól esetleg az akkor minimálisan német jellegű falvak sem lehettek kivételek. Másrésről a városba igen sokan költöztek be a környékről, ezek a válaszok tehát nem csupán Sásd veszteségeit tükrözhetik. Dombóvár hasonló eredményeit ugyanezen okokkal lehet értelmezni (31. táblázat).

A kitelepítettek külföldi lakóhelyét tudakoló kérdés főleg azt kívánta még egyszer tisztázni, hogy valóban több szakaszban történt-e meg a németek elűzése Tolna megyében. Ezt igazolták a Dombóvár menti falvakban kapott válaszok, hiszen Stuttgart, Ulm, München, Kassel mellett az egykori NDK olyan nagyvárosainak környékén is élnek rokonok, mint Drezda, Lipcse, vagy épp a főváros, Berlin környéke. A dombóváriak családtagjainak szétszóródása az egykori NSZK-ban még nagyobb mértékű lehetett, hiszen a középső területekről szerepelt Heidelberg, Darmstadt, sőt még az északon fekvő Emden is. Ezek mellett a keleti tartományokat főleg Meissen és Zwickau említése fémjelezte.

A sásdi elszármazottak is számos nagyváros környékén laknak, ezek közül Duisburg, Stuttgart, Frankfurt, Würzburg, Lipcse, Augsburg, Bautzen az ismertebbek. A bikácsi, györkönyi megkérdezettek rokonai az egykori USA-zóna nagyvárosai mellett a korábban NDK-beli Pírnát és Magdeburgot említették meg a legtöbbször. A bonyhádiak szintén megemlézték az összes szóba jöhető tartományt, a települések nevei között számos kevéssé ismeretlen fordult elő, a nagyvárosok közül Frankfurt és Mannheim jelentett ez alól kivételt.

Tehát ezek a visszajelzések újra megerősítették a helytörténeti és szakirodalomból, az interjúkból már eddig is ismert és részletesen bemutatott tragikus eseménysort, azt, hogy a tolnai településeket az elűzés folyamata jóval súlyosabban érintette mint a baranyaiakat.

A „málenkij robot” is máig létező lelki-fizikai terhet, el nem felejthető bánatot jelent a némettség számára. Ezt alátámasztja, hogy a 202 megkérdezettből 95 nyilatkozott úgy, hogy a családja érintett volt a folyamatban. Természetesen számos alkalommal egész családokat kérdeztünk ki, így ezek a válaszok a veszteségeket erősen túldimenzionálják (34. táblázat).

34. táblázat A kérdőíves felmérésben részt vett személyek családjainak veszteségei a „málenkij robot” folyamán

Elhurcoltak száma (fő)	Dombóvár környéki falvak	Dombóvár	Sásd	Bikács-Györköny	Bonyhád	Ófalu
0	29	3	16	5	28	26
1-3	28	7	16	9	10	12
4-6	7	3	1	0	0	0
6<	0	0	0	0	2	0

A 15., 16., 17. kérdések is egymással összefüggő módon az elhurcolt és a hazai némettség jelenlegi kapcsolatának szorosságát kívánták legalább részben mérni. A lehetséges rokonok köre az ófaluiek esetében a legkisebb, ezért itt nem sokan nyilatkoztak a kapcsolattartás különböző fokozatairól. **Akik hazaérkeznek, azok is ritkán jönnek vendégségbe, s nem sok időt töltenek Magyarországon.** Valamennyi településre jellemző, hogy a „b” és „d” válaszok, amelyek a hazaiak rokonlátogatásaira vonatkoznak, igen kevés számban fordultak elő. Tehát az egykori szülőföld a maga lehetőségeivel sokkal nagyobb vonzóhatást gyakorol, s talán az itthoniak számára az a fő akadály, hogy az anyagiak hiányoznak. Hiszen gondoljunk bele, hogy a felmérést kitöltők közül milyen sok volt a nyugdíjas korban lévő személy (35. táblázat).

Ha a megkérdezettek számából indulunk ki, talán Bonyhád a legkevésbé jellemző az utazások kölcsönös lebonyolítása, míg a többi helység esetében a válaszok élő kapcsolatokról tanúskodnak. A legtöbbször azért az „a” és a „c” lehetőség fordultak elő, tehát a németországi rokonok is legfeljebb egyszer egy évben érkeznek látogatóba (35. táblázat).

35. táblázat A kérdőíves felmérésben részt vett személyek kapcsolattartása a németországi rokonokkal

	Dombóvár környéki falvak	Dombóvár	Sásd	Bikács-Györköny	Bonyhád	Ófalu
A	14	3	14	9	7	5
B	6	1	0	0	2	0
C	19	3	4	0	5	0
D	9	0	1	0	0	0
E	0	0	0	0	0	0
F	9	4	1	1	3	2

Megjegyzés: a betűk által jelölt minősítéseket l. a kérdőívnél

Ingatlanvásárlásra a külföldiek részéről 14 alkalommal került a megkérdezettek közlései alapján, főleg Dombóváron, a város környékén és Bonyhádon lehet ez jelentősebb a válaszok alapján. Ugyanakkor a többi településre ez **szinte egyáltalán nem jellemző**. A visszatelepülés még ritkább, csak Dombóvár környékén említették meg ketten, valamint Dombóváron egy fő.

A 18. kérdés a kitelepítések idején a németiség által birtokolt földterület nagyságát kívánta feltérképezni. Ezt már interjúink során is igyekeztünk megtudakolni, akkori tapasztalatainkat már bemutattuk. A kérdőívek elemzése újra aláhúzta, mennyire hazug volt a német volksbundista zsiros parasztról szóló korábban ábrázolt propaganda az 1940-es években. A válaszok több mint fele arról tanúskodott, hogy a németiség inkább a szegényparaszti kategóriába fért be, s újabb 1/3-uk – 11-30 hold közöttiek – nevezhetők középparasztnak. **Igazán tehetősek, akiktől valóban sok földet lehetett volna egyszerre elkobozni, nem nagyon akadtak.** Nem véletlen okozott tehát dilemmát az akkori hatalom számára a Felvidékről tömegesen érkező módos parasztság igényeinek a teljesítése (55. ábra).

Ófalu volt a mintatelepüléseink közül annyiban kivétel, hogy meglepően kevesen jelöltek meg a válaszadók közül akkori földbirtokméretet. Sásd környékén élhettek akkoriban kissé tehetősebb németek, hiszen kiemelkedően sokan jelölték be a 11-30 holdas birtokméretet.

Az utolsó kérdés a települések jelenlegi németiségének létszámbeli megállapítására vonatkozott. Már interjúink során is tapasztaltuk, hogy sokan hajlamosak saját településük németiségét felfelé becsülni, ellenkező irányú tendencia nem nagyon volt megfigyelhető. Ennek ellenére bátran élhattünk ezzel a kérdéssel, hiszen minden helységben megvolt a kontroll lehetősége. **A válaszok általában**

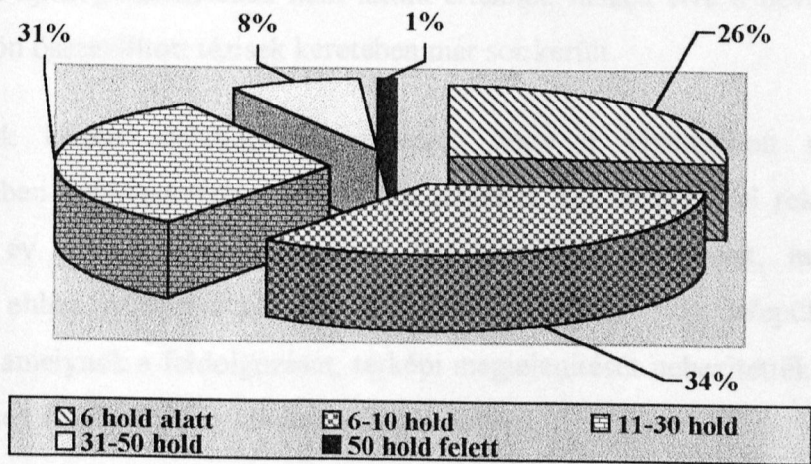
meglehetősen egyveretűek voltak, s természetesen jóval közelebb álltak a tanácsi felmérés eredményeihez. Újabb bizonyítékot sikerült tehát szereznünk az önbevalláson alapuló népszámlálási eredmények kétségbe vonására.

A bonyhádi megkérdezettek a kérdőíves felmérést lebonyolítók helyes intenciói alapján feltüntették azt a falut is, ahol eredetileg a tragikus 40-es években éltek, s annak a településnek a becslésére vállalkoztak. Így számos környékbeli faluról szerezhettünk adatokat. Aparhantot, Bátaapátit mindenki az 5% alattiak táborába tette, tehát mindkét település németisége számára valóságos földindulást jelenthetett akkoriban az elűzésük. Mórágó, Hidast egyöntetűen 6-10% közé tették. Bonyhád a válaszadók háromnegyede a 31-50% közötti kategóriába helyezte, amely szintén jelzi a népszámlálások hibalehetőségeit.

Dombóvárt a kérdőívet kitöltők 46%-a az 5% alatti sávba rakta, ugyanakkor 33% szerint a németiség aránya 11-30% közé tehető. Az itteniek 23%-a pedig a 6-10% közötti értéket tartja valóságosnak. Sásd a válaszadók majdnem fele a 6-10% közötti kategóriába helyezte, ez egybeesik szintén a tanácsi felmérés eredményeivel, s a helyi kisebbségi önkormányzat is megközelítőleg ekkora arányt fogad el. Ófalu megítélése egyöntetűen 50% fölé esett, ráadásul a felkértek közül sokan lábjegyzetként hozzáfűzték, hogy 90-95%, tehát igen csak egyetértenek a falu jelenleg is német dominanciájával. A Dombóvár környéki falvak közül Kocsolát mindenki 11-50% közé tette, Csibrák németisége egységesen 5% alattinak minősült. Kaposszekcsőt 56%-nyian 11-30% közé helyezték, míg 41% a 6-10% közötti sávban gondolkodott. Csikóstóttóst 50% tette a 6-10%-os, s 44% a 11-30% közötti kategóriába. Ezek a közlések is inkább a Hoóz-módszerrel megállapított arányszámokhoz állnak közelebb.

Összegzésként leszögezhetjük, hogy felmérésünk korántsem lehetett globális Tolna és Baranya németiségét illetően, ezért következtetéseinket nem is kívánjuk abszolutizálni. De ezen kérdőívek elemzése alapján is nyilvánvaló, hogy **széleskörű társadalmi, gazdasági, népességi felmérésre lenne szükség a hazai nemzetiségeket illetően.** Nem csak a németiség, hanem a többiek számbavételére is egyformán szükség lenne, s nem egyedül az önbevalláson alapuló népszámlálási módszer segítségével. Nem kellene feltétlenül és egyedül az 1980-ban használt eszközökhöz folyamodni, de új adatbázisra elengedhetetlenül szükség lenne. Kezd anakronisztikussá válni, hogy több mint 20

esztendő telt el a tanácsi felmérés óta, s mégis minden kutató lényegében ezt kénytelen egyetlen hitelesebb forrásként elfogadni és felhasználni.

55. ábra A kérdőíves felmérésben részt vett személyek családjainak földbirtokmegoszlása a kitelepítések idején

8. Összegzés

Sokat gondolkodtunk azon, hogyan lehetne a disszertációt röviden összefoglalni. A mű rövidített újrafogalmazásának nem láttuk értelmét, hiszen erre a bevezetőben, s még inkább a külön összeállított tézisek keretében már sor került.

Céljaink között elsődlegesen szerepelt, hogy a kiválasztott megyék etnikai térszerkezetében bekövetkezett változásokat térképek szerkesztésével rekonstruáljuk. Az elmúlt 200 év szinte minden lényeges forrásának, összeírásának, népszámlálásának eredményeit ehhez felhasználtuk. Így keletkezett egy több száz településre vonatkozó adatbázis is, amelynek a feldolgozását, térképi megjelenítését nehezítették a közigazgatási határok számos alkalommal bekövetezett módosulásai.

Megkíséreltük bemutatni a térstruktúra változásainak sokrétű okait. Ez talán a XX. századra vonatkozóan sikerült a legmélyebben, hiszen önálló adatgyűjtéseink is főleg erre a korra vonatkoztak. Az elemzett adatok alapján egyértelműen bizonyítható a betelepítések után a németiség területi expanziója, s a majdnem töretlen létszámbeli gyarapodása. Utóbbi folyamat azért a XIX.-XX. század fordulójától kezdve a hagyományos paraszti közösségek felbomlásával lelassult.

A németiséget a többi hazai kisebbséghez hasonlóan nehéz helyzetbe hozták a különböző politikai rendszerek asszimiláló törekvései, de ezeket is sikerült nagyobb veszteségek nélkül átvészelnük. Az 1920-1930-as években a németek gyarapodását több településen fokozta véleményünk szerint a településszerkezet számos egyéb jellemzőjén túl etnikai környezetük mibenléte. Egy újabb politikai hatás is számukra kedvező folyamatot indukált: az optálásoknak nevezett kivándorlás keretében sok szerb nemzetiségű lakos költözött Jugoszláviába.

Hatalmas törést jelentettek a számukra a II. világháborút követő megtorló intézkedések, amelyek mind a tolnai, mind a baranyai összefüggő német tömbterületet szétszaggatták. A retorziók nyomán identitásukat érthetően közülük kevesen merték vállalni, így a népszámlálások eredményei alapján az a téves kép alakulhatott ki, hogy a németiség úgymond megszűnt létezni mindkét megyében. Az 1980. évi tanácsfi felmérés azért bizonyította, hogyha szórványokban is, de maradt német kisebbség az egykori Schwäbische Türkei területén.

A mindenki által elérhető írott források és adatok mellett az is munkált bennünk, hogy saját adatbázisra is szert tegyünk. Ezért próbáltunk információkat szerezni a megtorlások vészterhes időszakáról. A személyes adatgyűjtésnek erre a korszakra vonatkozóan azért is lehet létjogosultsága, mert a túlélők, az esetleges adatszolgáltató korosztály lassan megszűnik létezni. Ugyanilyen okok miatt vállalkoztunk kérdőíves felmérésre is a németiség jelenlegi társadalmi-gazdasági helyzetére vonatkozóan.

A jövőben a kutatás területét ki szeretnénk terjeszteni a Schwäbische Türkei harmadik megyéjére, Somogyra, feloldandó azt a létező ellentmondást, hogy a vizsgált térségünknek esetleg túl merev lehatárolását jelentik a jelenleg érvényes megyehatárok. Többet szeretnénk tudni a XIX. század közepétől a megtorlásokig terjedő időszak társadalmi folyamatairól, s ehhez jobban el kell mélyednünk az akkori külföldi és hazai szakirodalom tanulmányozásában. Terveink között szerepel a jelenre vonatkozó információgyűjtés folytatása, mindenekelőtt a kisebbségi önkormányzati választások németekre vonatkozó eredményeinek elemzésével kívánunk foglalkozni.

IRODALOMJEGYZÉK

- Acsády I. 1896:* Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában – Statisztikai Közlemények, 12. kötet
- Aschauer, W. - Heller, W. 1990:* Ungarndeutsche Dörfer in der „Schwäbischen Türkei” - Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde Bd. 33., Marburg, pp. 101-155., N. G. Elwert Verlag
- Aschauer, W. 1992:* Ethnische Identität bei den Ungarndeutschen. Formen und Faktoren – In: Seewann, G. (Hrsg.) Minderheitenfragen in Südosteuropa, München, pp. 157-173, R. Oldenbourg Verlag
- Allinger, J. 1991:* Újabb fejezetek a 270 évvel ezelőtti német kivándorlás okairól – Kézirat, Wolfegg-Alltann
- Arató E. 1983:* A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája – Budapest.
- Aubert A. 1994:* Etnikai csoportok a helyi társadalomban – Földrajzi Közlemények, 42., 2., pp. 131-144.
- Aubert A. 1995:* A kisebbségek és kutatásuk társadalomföldrajzi áttekintése – In: Golobics P.- Tóth J. szerk.: Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből, JPTE TTK, Pécs
- Aubert, A. 1997:* Die Auswirkungen der Industrialisierung und des Systemwechsels auf die Siedlungs- und Lebensformen der Deutschen in Südosttransdanubien – In: Die Schwäbische Türkei, Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Szerk.: Fata M., Sigmaringen, pp. 159-184.
- Balogh S. 1988:* Az új Magyarország és a magyarországi németek – In: Hambuch V. (szerk.): 300 éves együttélés, a magyarországi németek történetéből. Budapesti nemzetközi történészkonferencia I-II. Budapest, pp. 147-155.
- Beer, M. 1998:* Die Vertreibung – In: Unser Hauskalender (Das Jahrbuch der Deutschen aus Ungarn), 50. Jg., pp. 104-112.
- Bleyer, J. 1928:* Das Deutschtum in Rumpfungarn, Budapest, 196 p., Verlag des „Sonntagblattes”

- Bósz J.-Hárs J. 1993:* Bóly 1093-1993 – Pécs
- Beller B. 1981:* A magyarországi németek rövid története – Budapest, Magvető Kiadó, Gyorsuló idő pp. 54-77.
- Bottlik Zs. 1998:* Etnikai földrajzi kutatások Komárom-Esztergom megyében – In: Süli-Zakar I. (szerk.) Geográfus doktoranduszok III. országos konferenciája, Debrecen. pp. 177-185.
- Bottlik Zs. 2000:* Statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei az etnikai földrajzi kutatásokban – Collegium Hungaricum füzetek, 14., új évfolyam 1., 97. p, Budapest, Ost- und Südosteuropa Institut
- Bottlik Zs. 2001:* A német nyelvszigetek változásai a Dél-Dunántúlon, Földrajzi Értesítő L. évf., 1-4. pp. 285-297.
- Csánki D. 1894:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában – Budapest.
- Danyi D. – Dávid Z. (szerk.) 1960:* Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787) - Budapest, 389 p., KSH könyvtára
- Die Donauschwaben-Deutsche Siedlung in Südosteuropa* – Sigmaringen, pp. 82-115, 138-156.
- Dávid Z. 1957:* Az 1715-20. évi összeírás - In: Kovacsics J. (szerk.): A történeti statisztika forrásai, Budapest
- Dávid Z. 1980:* A magyarországi nemzetiségi statisztika múltja és jelene – Valóság 8., pp. 88-98.
- Dolmányos I. 1988:* A koalíció kormányzatának első szakasza. A Lex Apponyi – In: Magyarország története 1890-1918, Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 639-642.
- Eppel J. 1988a:* A magyarországi németek betelepítéséről – In: Hambuch V. (szerk.) 300 éves együttélés a magyarországi németek történetéből. Budapesti nemzetközi történészkonferencia II. Szerk.: Hambuch V., Budapest. pp. 62-69.
- Eppel, J. 1988b:* Tevel. Zweienhalb Jahrhunderte schwäbische Ortsgeschichte in Ungarn 1701-1948 – Eppingen

- Faas, O. 1936:* Deutsches Bauerntum im Bergland der Schwäbischen Türkei. Siedlungs- und bevölkerungsgeographische Untersuchung in Mecsekgebirge (Südungarn), Stuttgart, 91 p., Ausland und Heimat Verlag A. G.
- Faragó T. 1996:* Gondolatok az 1715-20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalmi célú fölhasználásáról, in: Visi Lakatos M.: Tanulmányok Dányi Dezső 70. születésnapjára, Budapest
- Farkas Gy. 1997:* Nemzetiségileg vegyes területek és az asszimilációs folyamatok földrajzi vizsgálatának elméleti kérdései, Földrajzi Értesítő, 41. 3-4. pp. 274-288.
- Farkas Gy. 1998:* A népesség nemzetiségek szerinti megoszlásának változási tendenciái a Lévai járásban 1880-1980 között, Területi statisztika 1. (38.) évf., 1. sz., pp. 44-65.
- Farkas Gy. 2000:* A nemzetiségi megoszlás térszerkezete vegyes lakosságú régiókban. („Nulladik” változat a nyelvhatárra – egy módszer próbája.), Fórum, Társadalomtudományi Szemle, II. évf., 2. sz.
- Fata, M. 1997:* Von der Ansiedlung zur Auswanderung. Beitrag der sozialhistorischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südosttransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert – In: Fata M. (Hrsg.) Die Schwäbische Türkei, Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Sigmaringen, pp. 15-42.
- Fehér I. 1972:* Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944-1946 között – Budapest.
- Fehér I. 1988:* A magyarországi németek kitelepítése, Budapest, Akadémiai Kiadó, 171 p.
- Fényes E. 1851:* Magyarország geographiai szótára, I-II., Budapest, reprint, (1984), Szeged, A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése és az Állami Könyvterjesztő Vállalat közös kiadása, 285 p. és 350 p.
- Fischer H. 1994:* A magyarországi német kisebbség 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai és a nemzetiségi statisztika – In: Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája. KSH, Budapest. pp. 273-291.

- Fischer, H. 1997:* Regionalbezogenheit nationalitätenspezifischer Daten in den ungarischen Volkszählungen des 20. Jahrhunderts – In: Fata, M. (Hrsg.) Die Schwäbische Türkei, Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Sigmaringen, pp. 115-126.
- Friedrich, H.-Teufel, F. 1995:* Zwischen Donau Drau und Plattensee. Heimatbuch der Gemeinden Csikóstóttós, Gerényes, Ág, Tarrós, Tékes, Szabadi
- Frisnyák S. 1990:* Magyarország történeti földrajza – Budapest.
- Für L. 1982:* Nemzetiségi kérdés, nemzetiségtudományi kutatások – Valóság, 1. pp. 34-46.
- Füzes M. 1978:* Vókány népessége a 18. század elejétől a 20. század közepéig, különös tekintettel a nemzetiségi kérdésekre – In: Baranya Megyei Helytörténetírás, Pécs., Baranya Megyei Levéltár
- Füzes M. 1980:* A népesség száma, anyanyelvi és nemzetiségi megoszlás 1945-ben – In: Baranya Megyei Helytörténetírás, Pécs, pp. 533-560.
- Füzes M. 1981:* A népszámlálás szervezési tapasztalatai Baranyában, különös tekintettel a nemzetiségek összeírására (1920-1949) – In: Baranya Megyei Helytörténetírás, Pécs, pp. 515-534.
- Füzes M. 1986:* A népesség anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők DK-Dunántúlon 1941-1949 között I. rész, In: Baranya Megyei Helytörténetírás, Pécs, Baranya Megyei Levéltár, pp. 715-743.
- Füzes M. 1989:* A népesség anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők DK-Dunántúlon II. rész – In: Baranya Megyei Helytörténetírás, Pécs, Baranya Megyei Levéltár, pp. 489-543.
- Füzes M. 1990a:* Az alsó- és középfokú nemzetiségi oktatás története DK-Dunántúlon 1945-1985 – Pécs.
- Füzes M. 1990b:* A rabszolgaszerzés – In: Zielbauer Gy. (szerk.): A magyarországi németek elhurcolása 1944/1945. A kollektív büntetés 1. állomása (dokumentumkötet), Budapest.
- Füzes M. 1990c:* Forgószél: Be- és kitelepítések DK-Dunántúlon 1944-1948 között – Pécs

- Füzes M. (szerk.) 1990d: Modern rabszolgaság – „málenkij robot” – Budapest.*
- Füzes M. 1991a: Völgységi forgószelel. /Népességviszonyok változásai a régióban/ – In: A Völgység két évszázada, Bonyhád, pp. 33-45.*
- Füzes, M. 1991b: Schicksalsprüfungen der Ungarndeutschen 1944-1948 – In: Sueva Pannonica, Archiv der Deutschen, Jahrgang 9(19), pp. 93-103., Stuttgart-München*
- Füzes M. 1993: A népesség anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők DK-Dunántúlon 1941-1949 között III. rész – Kézirat, 43 p.*
- Füzes M. (szerk.) 1996: Emberformálás Sásdon 1796-1996 – Sásd.*
- Füzes M. 1997a: A németység kitelepítésének demográfiai következményei Baranyában (1946-1949) – In: Baranya Történelmi Közlemények, 1996-1997. IX-X. évf., pp. 51-72.*
- Füzes M. (szerk.) 1997b: Márévár és környéke – Magyaregregy.*
- Füzes M. 1998: A polgárosodás 100 éve (1849-1949) – In: Babarc. A település története a római kortól a XX. század végéig, Babarc, kiadó nélkül, pp. 121-189.*
- Ginder, P. – Spiegel-Schmidt, F. – Werner, F. 1995: „Hűtlenség a hűségben” – A Hűségmozgalom bonyhádi dokumentációjához – Sueva Pannonica – Lenau Egyesület, Pécs.*
- Ginder, P. 1998: Die Vertreibung der Ungarndeutschen nach dem zweiten Weltkrieg – In: Unser Hauskalender (Das Jahrbuch der Deutschen aus Ungarn), 50. Jg., pp. 93-99.*
- Glósz I.-V. Kápolnás M. 1988: Szakadát község monográfiája 1723-1949 – Szekszárd*
- Glósz J.-V. Kápolnás M. (szerk.) 1992: Tolna mezőváros monográfiája – Tolna*
- Hajdú Z. 1997: Az európai politikai földrajz fejlődésének jellegzetes vonásai – In: Európa politikai földrajza. Pécs Pap N.-Tóth J. (szerk.), pp. 3-28.*
- Hambuch V. (szerk.) 1988: 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti nemzetközi történészkonferencia (1987. márc. 5-6.) I.-II., Budapest.*

- Hambuch, V. 1988:* Geschichte und Gesellschaft einer ehemaligen fuldichen Gemeinde in Ungarn – Budapest.
- Hartmann, R. 1935:* Die Schwäbische Türkei in 18. Jahrhundert – Budapest. 48 p.
- Hassinger, H. 1934:* Geographie und Deutschumskunde, Nation und Staat, Jg. 7., H. 5., pp.279-286
- Holder, G. 1931:* Das Deutschum in der Unteren Baranya. Eine bevölkerungs- und siedlungsgeographischen Studie über die Schwäbische Türkei, Schriften des Deutschen Auslands-Instituts Stuttgart, Stuttgart, 117p., Ausland und Heimat Verlag A. G.
- H. Lohner N. 1996:* Szülőfalujuk harangszava kísérje őket új hazájukba. Adatok az aparthanti lakosságcsere történetéhez – Új Dunatáj I. évf., 4. szám, pp. 36-41.
- Holub J. 1939:* Tolna vármegye népessége a XVIII. század végén – In: Tolnamegyei Újság, II. 11.
- Hoóz I. 1975:* A népesség nemzetiség szerinti számbavételének problémái – Demográfia, 1. pp. 23-35.
- Hoóz I. 1977:* A baranyai nemzetiségekről – Pécs
- Hoóz I.-Kepecs J.-Klinger A. 1985:* A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban – Budapest. pp. 25-124.
- Hornyánsky, V. 1858:* Geographisches Lexikon des Königreiches Ungarn, Budapest, G. Heckenast
- Isbert, O. A. 1931:* Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschum, Langensalza-Berlin-Leipzig, 240 p., Verlag von J. Beltz
- Joó R. 1977:* Nemzetiségek és a nemzetiségi kérdés Nyugat-Európában – Budapest.
- Joó R. 1988:* Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. – Budapest, Gondolat Kiadó, 223 p.
- Käfer I. (szerk.) 1983:* Németek Magyarországon 1947-1975 – In: Nemzetiségek Magyarországon I., Budapest.

- Kaczián J. 1992:* Bátaszék története 1944-1962. – Bátaszék
- Katus L. 1987:* Nemzetiségi kérdés és nemzetiségi politika a kiegyezés után. – In: Magyarország története 1848-1890, Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 1333-1363.
- Katus L. 1988:* A nemzetiségi kérdés és Horvátország története – In: Magyarország története 1890-1918, Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 1003-1065.
- Kemény I. 1974:* A magyarországi cigánylakosság – Valóság, 1. pp. 73-82.
- Kemény I. 1976:* Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról – MTA Szociológiai Intézet, Budapest.
- Keményfi R. 1994:* Etnokulturgeográfiai vizsgálatok két román-magyar faluban, Folklór és Etnográfia 84., Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék
- Keményfi R. 1996:* Etnikai térszerkezeti kutatások vegyes etnikumú településeken, Regio 1996/4. pp. 120-134.
- Keményfi R. 1998:* A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza, Debrecen, 296 p., KLTE Néprajzi Tanszék
- Kiss, J. 1995:* Zur Vertreibung und Verschleppung der Ungarndeutschen aus der Schwäbischen Türkei unter besonderer Berücksichtigung des Ortes Gyönk/Jink – München
- Kocsis K. 1983:* A Vajdaság nemzetiségi képének száz éve (1881-1981) – Területi Kutatások 6., pp. 60-76.
- Kocsis K. 1985:* Szlovákia népességének etnikai-földrajzi vizsgálata (1880-1980) – Kézirat, Nemzetiségkutató csoport, Állami Gorkij Könyvtár, Budapest.
- Kocsis K. 1989:* Magyarország jelenlegi etnikai térszerkezetének sajátosságai – Földrajzi Közlemények, 37. 4. pp. 283-305.
- Kocsis K. 1994:* Budapest és régiója etnikai térszerkezetének átalakulása (1850-1990) – Földrajzi Értesítő, XLIII. évf. 3-4. pp. 299-324.
- Kocsis K. 1996:* Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén – Földrajzi Közlemények, 120 (44)., 2-3., pp. 167-180.

- Kolta I. – Solymár I. 1994:* Válogatott dokumentumok a Hűséggel a hazához mozgalom történetéhez – Bonyhád
- Kolta L. 1995:* Bábaapáti – Paks
- Kolossa T. 1987:* A dualizmus rendszere az Osztrák-Magyar-Monarchiában. A nemzetiségi törvény – In: Magyarország története 1848-1890, Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 810-813
- Komanovics J. 1969:* A népi demokratikus forradalom és telepítés Baranya megyében 1945-1947 között – In: Tanulmányok Dél-Dunántúl történetéből (1944-1948), Pécs
- Komanovics J. 1978:* A hazai németiség helyzetét szabályozó rendelkezések és ezek végrehajtása a felszabadulást követő években (1945-1950) – In: Baranya Megyei Helytörténetírás, pp. 559-568, Baranya Megyei Levéltár
- Komanovics J. 1988:* A német nemzeti kisebbségek és a kollektív felelősségre vonás kérdése a II. világháború után – In: Baranya Megyei Helytörténetírás, Baranya Megyei Levéltár, pp. 479-487.
- Korabinsky, J. M. 1786:* Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn I.-II., Pressburg
- Korom M. 1996:* Az elhurcolás és a szülőföldről való elűzés néhány kérdése – In: Zielbauer Gy. (szerk.): A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944-1948. Budapest.
- Kósa L. 1969:* Nemzetiségek a mai Magyarországon – Valóság, 4. pp. 12-22.
- Kósa L.-Filep A. 1975:* A magyar nép táji-történeti tagolódása – Budapest.
- Kővágó L. 1978:* Kisebbség – nemzetiség – Budapest.
- Kővágó L. 1981:* Nemzetiségek a mai Magyarországon – Budapest.
- Kővágó L. 1982:* A nemzetiségi kérdés Magyarországon – Társadalmi Szemle, 5. pp. 84-94.
- Kővágó L. 1985:* A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés – Budapest.

- László P. 1987:* Népeségcsere Bonyhádon 1944-1948-ban – In: Tanulmányok Bonyhád történetéből. Bonyhád
- Lexikon locorum Regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum*, Magyar Békeküldöttség, Budapest, 1920
- Ódor I. (szerk.) 1993:* Tanulmányok Mohács történetéből – Mohács
- März, H. 1997:* Heimatbuch und Ortschronik von Majos/Majesch – Grassbrunn
- Mayer, A. (Hrsg.) 1990:* Závod in Tolnau. Heimatbuch zur Geschichte des Dorfes Závod und dessen Bewohnern – Ettlingen
- Miltényi K. 1959:* Népesedéspolitikai jogszabályok – Demográfia, 2-3. sz., pp. 379-408.
- Pap N.-Tóth J. (szerk.) 1997:* Európa politikai földrajza – Pécs
- Pfeiffer J. 1997:* Egyházaskozár története – Egyházaskozár
- Ravasz J. 1996:* Die Chronik der evangelischen Kirchgemeinde Magyarbóly – Magyarbóly
- Ratzel, F. 1882-1891:* Antropogeographie I.-II. – Stuttgart
- Reder, A. 1991:* Cikó – Asslar
- Rieth, A. 1927:* Die geographische Verbreitung des Deutschtums in Rumpfungarn in Vergangenheit und Gegenwart, Leipzig-Stuttgart, 102 p., Ausland und Heimat Verlag A. G.
- Ritz K. 1998:* A németek kitelepítése, a kitelepített babarciak élete az új hazában. – In: Babarc. A település története a római kortól a XX. század végéig, pp. 190-193.
- Rónai A. 1989:* Térképezett történelem – Budapest, Magvető Kiadó, 350 p.
- Schilling, R. 1928:* Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn. – In: Bleyer J. (Hrsg.): Das Deutschtum in Rumpfungarn. Budapest, pp. 57-64, 69-75.
- Schmausser, M. 1986:* Bikács (Wigatsch) 1736-1986 – Scheinfeld
- Schnitzler, J. 1928:* Statistisches über das Deutschtum in Rumpfungarn. – In: Bleyer, J. (Hrsg.) Das Deutschtum in Rumpfungarn. Budapest, pp. 91-112.

- Schuon, G. 1936:* Die nordösliche Schwäbische Türkei. Ein Beitrag zur Geographie der deutschen Bauerntums im heutigen Südungarns, Stuttgart, 93 p., Ausland und Heimat Verlag A. G.
- Seewann G. 1988:* A magyarországi németiség mint etnikum fejlődésének néhány alapvonása 1918-tól 1945-ig – In: Hambuch V. (szerk.) 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti nemzetközi történészkonferencia II. Budapest. pp. 109-116.
- Stefka I. 1982:* Hol a haza? Nemzetiségek Magyarországon 1945-1980. – Budapest.
- Steinsch, I. 1942:* Die Aussiedlung der privaten Grundherrschaften der Schwäbischen Türkei in Ungarn in 18. Jahrhundert – Budapest.
- Stenger, P. 1989:* Heimatbuch der Grossgemeinde Dunakömlöd im Tolnauer Land in Ungarn – Reichertshofen
- Szabó A. F. 1991:* A második világháború utáni magyar-szlovák lakosságcsere demográfiai szempontból – Regio, 4., pp. 49-71.
- Szentfülöpi A. 1988:* Adalékok a magyarországi nemzetiségi politikához a két háború között és a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület működéséhez – In: Hambuch V. (szerk.) 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti nemzetközi történészkonferencia II. Budapest, pp. 93-101.
- Szenyéri Z. 1998a:* A Tolna megyei németek a betelepítésektől napjainkig – Földrajzi Értesítő, XLVII. évf., 2. füzet., 261-277. pp.
- Szenyéri Z. 1998b:* A völgyégi kistérség népességének történeti áttekintése - megjelenés alatt
- Szenyéri Z. 1999a:* A Baranya megyei németek sorsa a betelepítésektől napjainkig – In: Közlemények a JPTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékéről. Pécs, 44 p.
- Szenyéri Z. 1999b:* Kitelepítések a Paksi-dunaföldvári és a Szekszárd-tolnai kistérségben - megjelenés alatt
- Szenyéri Z. 2000a:* A Szekszárd-Tolnai kistérség etnikai térszerkezetének változásai a betelepítésektől 1941-ig - Földrajzi Értesítő XLIX. évf. 3-4. füzet, pp. 285-302.

- Szenyéri Z. 2000b:* A Szekszárd-Tolnai kistérség etnikai térszerkezetének változásai 1941-től napjainkig - megjelenés alatt
- Szenyéri Z. 2000c:* Interetnikus kapcsolatok Baranya megyében 1880-1941 között – In: Molnár J. (szerk.): Földrajz az egész világ. Miskolc, pp. 421–425.
- Szenyéri Z. 2000d:* A Baranya megyei németek a múlt század közepétől 1941-ig - In: szerk.: Süli-Zakar I.: A földrajz jövője, a jövő földrajzosa, geográfus doktoranduszok III. országos konferenciája 1998. szept. 3-4., Debrecen, pp. 231-235.
- Szenyéri Z. 2001:* A tolnai németség társadalmi-gazdasági helyzete az ezredfordulón kérdőíves felmérés alapján – In: Szóts Z. (szerk.), A Völgység huszadik százada, struktúrák és konfliktusok. III. Völgységi konferencia, pp. 119-126.
- Szilágyi M. 1992:* Mórág. – Mórág
- Taba I. 1941:* Baranya megye népessége a XVII. század végén – Pécs
- Tafferner, A. 1988:* Észrevételek Wellmann Imre "A magyarországi németek betelepülése" c. előadásához – In: Hambuch V. (szerk.) 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti nemzetközi történészkonferencia II. Budapest. pp. 45-48.
- Teufel, F. 1992:* Mágocs – Markt-Gemeinde in der Branau (Baranya) – Göppingen
- Thirring G. 1938:* Magyarország népessége II. József korában – Budapest. pp. 1-11., 24-27 pp.
- Thirring L. 1963:* Magyarország népessége 1869-1949 között – In: Kovacsics J. (szerk.) Magyarország történeti demográfiája, Budapest. pp. 221-388.
- Tilkovszky L. 1978:* Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938-1945 – Budapest.
- Tilkovszky L. 1984:* Magyarság és nemzetiség. Nemzetiségpolitikai irányzatok Magyarországon 1919-1945 – In: Vélemények, viták. A két háború közötti Magyarországról. Budapest.

- Tilkovszky L. 1986:* Nemzetiségi lét és nemzetiségi tudat a mai Magyarországon – Politika-Tudomány, 3. pp. 43-57.
- Tilkovszky L. 1988:* A magyarországi nemzetiségi politika és a hazai németiség 1919-1945 között – In: Hambuch V. (szerk.) 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti nemzetközi történészkonferencia I. Budapest. pp. 127-138.
- Tilkovszky L. 1989:* Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919-1989 – Budapest, 155 p.
- Tilkovszky, L. 1991:* Ungarndeutschtum, Gesamtdeutschtum, ungarische Nationalitätenpolitik seit 1918 – In: Sueva Pannonica, Archiv der Deutschen aus Ungarn, Jahrgang 9(19), pp. 22-32., Stuttgart-München
- Tóth Á. 1993:* Telepítések Magyarországon 1945-1948 között – Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 194 p.
- Tóth, J. 1997:* Historische und aktuelle sozioökonomische Bestimmungsfaktoren der südtransdanubischen Region – In: Fata M. (Hrsg.) Die Schwäbische Türkei, Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Sigmaringen, pp. 93-114.
- Tóth F. 1931:* A németiség elterjedése és településformái a Dunántúlon, Településszisztematikai és településföldrajzi tanulmány, (Geographia Pannonica), Szigetvár, 61p., Zrínyi Ny.
- Trjosnyikov, A. F. 1988:* Geograficeszkij enciklopedyiceszkij szlovar – Ponjátijija i termini Szovjetszkaja Enciklopedyija, Moszkva
- Vályi A. 1796-1799:* Magyar országnak leírása I-III., Buda, 702 p., 736 p., 688p.
- Varga Á.-Boda F. 1973:* Mözs története. – Szekszárd
- Várnagy A. 1998:* Hőgyész. Községtörténeti monográfia – Hőgyész
- Volk, M. 1985:* Unvergessene Heimat Branau/Baranya, Arbeitsgemeinschaft Unsere Branau/Baranya, Karlsruhe-Gingen/Fils, 624p.
- Weidlein J. 1937:* A Tolna megyei német telepítések – Hely nélkül 43 p.
- Weidlein J. 1995:* A magyarországi németiség küzdelme a fennmaradásért – Dokumentáció 1930-1950, Stuttgart

- Wellmann I. 1988:* A magyarországi németek betelepítése. – In: Hambuch V. (szerk.) 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti nemzetközi történészkonferencia I. Budapest. pp. 44-53.
- Wiese, B. – Zils, N. 1987:* Deutsche Kultur-Geographie. Werden, Wandel und Bewhrung deutscher Kulturlandschaften – Herford, 179 p., Verlag Busse + Seewald G. m. b. H.
- Zielbauer Gy. 1989:* Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből 1945-1949 között – Budapest. pp. 14-134.
- Zielbauer Gy. 1990a:* A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945-1955 – Szombathely-Vép
- Zielbauer Gy. 1990b:* A magyarországi németek elhurcolása 1944/1945. A kollektív büntetés 1. állomása – Budapest.
- Zielbauer Gy. 1994:* A legújabbkori népvándorlás Magyarországon 1940-1950 – Szombathely, pp. 7-30.

Kérdőív a tolnai és a baranyai némettség jelenlegi társadalmi-gazdasági helyzetére vonatkozóan

Tájékoztató: E kérdőív kitöltésével Ön egy doktori disszertáció megírását támogatja. A válaszadók számára teljes névtelenséget biztosítunk. Ennek érdekében pontos lakcímét, életkorát nem is kérjük feltüntetni, csupán települése nevét, s a megfelelő korcsoportot. Az adatok összegzése sem településenként történik, ez is a diszkréciót szolgálja. A válaszait jól láthatóan bekarikázásokkal vagy aláhúzásokkal jelölje, azokat a kérdéseket, amelyek Önt - életkora vagy más kizáró ok miatt – nem érintheti, ill. amelyekre nem kíván válaszolni, kérjük, hagyja ki!

Támogatását és segítségét ezúton is köszönjük.

1. **Neme:** Férfi –nő
2. **Életkora:** 14 év alatt 14-18 év 19-30 év 31-50 év 51-60 év 60 év felett
3. **Település:**
4. **Német anyanyelvűnek tartja-e magát?** Igen – nem
5. **Német nemzetiségűnek tartja-e magát?** Igen – nem
6. **Milyen származásúak a szülei?** (Megfelelő válasz bekarikázandó!)
 - a, Mindketten német anyanyelvűek
 - b, Édesapám német, édesanyám magyar
 - c, Édesapám magyar, édesanyám német
 - d, Édesapám német, édesanyám felvidéki származású magyar
 - e, Édesapám német, édesanyám székely származású magyar
 - f, Édesanyám német, édesapám felvidéki származású magyar
 - g, Édesanyám német, édesapám székely származású magyar
7. **Milyen szintű a német nyelvtudása?** (Megfelelő válasz bekarikázandó!)
 - a, Németül beszédben és írásban is jobban fejezem magam ki mint magyarul
 - b, Németül beszédben jobban fejezem magamat ki mint magyarul
 - c, Németül is tökéletesen beszélek, de magyarul jobban fejezem ki magam
 - d, Nagyon jól beszélek németül, de a magyar nyelv sokkal jobban megy

- e, Elég jól tudok németül, de nem mondanám nyelvtudásom tökéletesnek
- f, Csak keveset tudok németül, alig értetem meg magam
- g, Egyáltalán nem tudok németül

8. Milyen nyelven beszélnek általában otthon? Németül – magyarul

9. Mennyi ideig tanulta az iskolában a német nyelvet?

- a, Egyáltalán nem tanulta
- b, 0-4 évig
- c, 5-8 évig
- d, 8 évnél tovább

10. Hogyan jellemezné gyermekei nyelvtudását? (A kérdések négy gyermekre vonatkoznak, ha ennél több gyermeke van, válasszon ki közülük négyet, s karikázza be az Ön szerint megfelelő válaszokat!)

I. gyermek

- a, Egyáltalán nem beszél németül
- b, Inkább ért németül, de beszélni nemigen tud
- c, Jól beszél németül, de magyarul jobban tud
- d, Németül jobban tud, mint magyarul

II. gyermek

- a, Egyáltalán nem beszél németül
- b, Inkább ért németül, de beszélni nemigen tud
- c, Jól beszél németül, de magyarul jobban tud
- d, Németül jobban tud, mint magyarul

III. gyermek

- a, Egyáltalán nem beszél németül
- b, Inkább ért németül, de beszélni nemigen tud
- c, Jól beszél németül, de magyarul jobban tud
- d, Németül jobban tud, mint magyarul

IV. gyermek

- a, Egyáltalán nem beszél németül
- b, Inkább ért németül, de beszélni nemigen tud
- c, Jól beszél németül, de magyarul jobban tud
- d, Németül jobban tud, mint magyarul

11. Hogyan jellemzné unokái nyelvtudását? (A kérdések négy unokára vonatkoznak, ha ennél több unokája van, kérjük válasszon közülük, s karikázza be az Ön szerint megfelelő válaszokat!)

I. unoka

- a, Egyáltalán nem beszél németül
- b, Inkább ért németül, de beszélni nemigen tud
- c, Jól beszél németül, de magyarul jobban tud
- d, Németül jobban tud, mint magyarul

II. unoka

- a, Egyáltalán nem beszél németül
- b, Inkább ért németül, de beszélni nemigen tud

- c, Jól beszél németül, de magyarul jobban tud
d, Németül jobban tud, mint magyarul

III. *unoka*

- a, Egyáltalán nem beszél németül
- b, Inkább ért németül, de beszélni nemigen tud
- c, Jól beszél németül, de magyarul jobban tud
- d, Németül jobban tud, mint magyarul

IV. unoka

- a, Egyáltalán nem beszél németül
b, Inkább ért németül, de beszélni nemigen tud
c, Jól beszél németül, de magyarul jobban tud
d, Németül jobban tud, mint magyarul

12. Hány főt telepítettek ki tudomása szerint a második világháború után a közvetlen családtagjaiból? (Testvérekre, szülőkre, nagy- és dédszülőkre gondoltunk, unokatestvéreket és egyéb távoli rokonokat nem kell beleszámolni!)

Senkit	1-3 főt	4-6 főt	6 fő felett
--------	---------	---------	-------------

13. Hol élnek ma Németországban a kitelepített rokonok? (Megfelelő tartományok vagy városok beírandók).....

14. Hány főt hurcoltak el a közvetlen családtagjaikból a második világháború után a Szovjetunióba, kényszerszolgálatra?

Senkit	1-3 főt	4-6 főt	6 fő felett
--------	---------	---------	-------------

15. Milyen gyakran látogatnak haza a külföldi rokonok ill. milyen gyakran látogatnak Önök hozzájuk? (Több választ is be lehet itt kivételesen karikázni!)

- a, Évente egyszer jönnek, akkor is maximum egy hétre
- b, Évente egyszer látogatunk ki, maximum egy hétre
- c, Évente egyszer jönnek hozzánk, de akkor egy hétnél tovább maradnak
- d, Évente egyszer utazunk ki hozzájuk, de akkor mindig egy hétnél tovább maradunk
- e, Az idősebbek tavasszal ideérkeznek, s általában késő őszig itt maradnak
- f, Évente több alkalommal látogatnak meg minket Németországból, s mindig sokáig maradnak

16. Vásároltak-e már ingatlant hazánkban a külföldi rokonok? igen – nem

17. Települt-e haza valaki végleg a külföldi rokonok közül? igen – nem

18. Mekkora földdel rendelkezhetett a családja a második világháború után, a kitelepítéseket megelőzően?

5 hold alatt 6-10 holddal 11-30 holddal 31-50 holddal 50 hold felett

19. Hány százalék lehet településén jelenleg a német lakosság becslése alapján?

0-5% 6-10% 11-30% 31-50% 50% felett

